

Н.В. Ківенко
І.І. Лановенко
П.В. Мельник

Девіантна поведінка

Сучасна парадигма

Ірпінь – 2002

УДК 316.62
ББК 88.5

Кл. сл. : Девіантне поведіння

Затверджено до друку вченою радою Академії державної податкової служби України.

Науковий редактор:

Мельник П.В., професор Академії ДПС України

Рецензенти:

Костенко О.М., доктор юридичних наук, професор Інституту держави і права ім. В.М. Корещького Національної академії наук України.

Яковенко Ю.І., доктор філософських наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Ківенко Н.В., Лановенко Л.І., Мельник П.В.

Девіантна поведінка. сучасна парадигма. Монографія. — Ірпін: Академія державної податкової служби України, 2002. — 240 с.

ISBN 966-8071-21-2

У монографії розробляється концепція нової, більш адекватної дійсності, методології дослідження девіантної поведінки. Спеціальна увага приділяється обґрунтуванню необхідності психологічної, медичної та кримінологічної корекції соціально небезпечних форм девіантної поведінки: злочинності, наркоманії.

Монографія розрахована на фахівців у галузях юриспруденції, соціальної психології, філософії та на широке коло читачів, які цікавляться актуальними проблемами сучасності.

УДК 316.62
ББК 88.5

ISBN 966-8071-21-2

© Ківенко Н.В., Лановенко Л.І.,

Мельник П.В., 2002.

© Академія державної податкової служби України, 2002

Бібліотека

Вступ

Чому необхідна філософсько-психолого- кримінологічна парадигма девіантної поведінки?

Як відомо, парадигма – це вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем, що обумовлює стиль мислення в певній системі наукового знання. Це сукупність передумов, визначаючих конкретне наукове дослідження (знання), прийнятих на даному етапі¹. На питання, чому саме тепер конче необхідний новий стиль мислення, нова методологія пізнання причин і механізмів формування девіантної поведінки, відповімо: тому, що важливіший об'єкт досліджень – злочинність та її причини – якісно змінився і боротьба із злочинністю тільки тоді може бути ефективною, коли інструмент наукового пізнання цього феномена відповідатиме його суті.

Як в усьому світі, так і в Україні ріст злочинності, перш за все, пов'язаний із кризовими явищами в економічній, політичній і духовній сферах життя суспільства. Зокрема відмічається, що, “демонтуючи адміністративно-командну систему, ми фактично демонтували державне регулювання економіки і значною мірою – соціального життя. Під лозунгом переходу до ринку був різко послаблений централізований контроль за збереженням і ефек-

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1997. – С. 332.

тивністю використання власності”¹. На цьому фоні в державі сформувалася “п’ята влада” – організована злочинність, яка має намір “володіти не тільки лівовою частиною національного багатства, а й контролювати органи виконавчої влади, безпосередньо беручи участь у розробці та прийнятті законів, які б юридично допомагали легалізувати тіньову економіку і стояли на службі кримінальних кланів”². У 1995 році в Україні виявлено 7,5 тисяч кримінальних об’єднань, з яких 3,1 тисячі мають ознаку організованості. У 1998 році припинено діяльність 973 злочинних організованих угруповань, яких у цілому нараховувалось уже 1072; до їх складу входило 9393 особи, які скоїли 7434 злочини³.

Не можна не погодитися з думкою, що сьогодні в Україні кожний громадянин приречений вибирати одне з двох зол: або стати злочинцем, або бути потерпілим від злочинців⁴.

Така ж ситуація спостерігається в Росії та інших республіках колишнього СРСР. Констатується, що розширення соціальної бази злочинності зумовило процес її швидкого зростання; поповнення криміналітету відбувається за рахунок представників нових соціальних верств населення, різних груп і категорій громадян, незважаючи на прийняття досить жорстких заходів з боку держави⁵.

Але, крім розширення соціальної основи злочинності, є й інша причина її росту – кризовий стан суспільства, який пов’язаний не тільки з розпадом СРСР, а й з глобальною кризою організації світового людського товариства. Суспільна діяльність, суперечлива як будь-який процес, вступила в протиріччя з самою природою, законами її функціонування, що створило загрозу існуванню людського роду⁶.

Народження сучасного світу – результат його постійного руху і розвитку. “Утворившись на руїнах цінностей XIX століття, цей рух пропонує нові парадигми, які визначають думку

¹ Філонов В.П. *Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение*. – Донецьк, 1999. – С. 173.

² Там само. – С. 200.

³ Див.: Там само. – С. 201, 219.

⁴ Див.: Костенко О.М. *Конкурентно-репресивна модель протидії злочинності // Правова держава*. – Вип. 8. – К., 1997. – С. 216.

⁵ Див.: *Криминология*. – СПб., 1999. – С. 145.

⁶ Див.: Волков А.И. *Человеческое измерение прогресса*. – М., 1990. – С. 23–24.

нашого часу: складність, випадковість, відсутність стабільних основ, непередбачуваність. Хоча відсутність основ не гальмує ані наукового пошуку, ані практичної діяльності, ми увійшли в еру “активного нігілізму”¹.

У цьому, зокрема, також полягає складність проблеми злочинності. Так, більшість дослідників висловлюють думку, що настав час відтворити в теорії (а тому і в методології дослідження) не тільки соціальні умови, закономірності їх утворення, які сприяють існуванню злочинності, а й звернутися у повному обсязі, як і весь науковий світ, до проблеми людини: зокрема, більш адекватно відтворити специфіку процесу формування особи злочинця, який, власне, і є суб’єктом злочинних дій. У кримінологічній літературі все частіше підкреслюється, що об’єктом її дослідження має бути не тільки реальність, що оточує людину, а й її внутрішній світ, який детермінує реакції на впливи середовища – позитивні, негативні, впритул до протиправних і злочинних дій².

Суспільні закони і закономірності, як відомо, реалізуються лише через дії конкретних людей, шляхом вибору (усвідомлено або ні) форм поведінки і діяльності на основі певних потреб, мотивів і цілей³. “Наука сьогодні намагається розглядати таємницю природи живого і людини зокрема. Спроможність впливати на людську природу, відповідні філософські та етичні наслідки відкривають перед людством дороги до таких нечуваних пригод, про які сьогодні ми маємо тільки попереднє й дуже приблизне уявлення”⁴.

Традиційно вважається, що методологія кримінологічного пізнання будується на кількох основоположних постулатах: по-перше, злочинність розглядається як соціальне явище; по-друге, злочини вивчаються в контексті суспільних відносин; по-третє, злочинність має динамічний характер і повинна аналізуватися як поступальний процес; по-четверте, злочинні прояви розуміються як результат протиріч, гострих конфліктних ситуацій⁵.

¹ Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. – К., 1998. – С. 626.

² Див.: Кримінологія. – СПб., 1999. – С. 159–160.

³ Див.: Лановенко І. І., Мельник П. В. Кримінологія. – К., 1998; Лановенко І. І., Мельник П. В. Проблема вибору в кримінології. – К., 1999.

⁴ Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. – К., 1998. – С. 628.

⁵ Див.: Долгова А. И. Методология и методика криминалогических исследований // Кримінологія. – М., 1997. – С. 37–38.

Але, як бачимо, серед перерахованих постулатів спеціально ще не називаються такі причини злочинності, як психологічні властивості особи і суспільної психології взагалі; за рамками також залишається і така проблема, як природні (біологічні) передумови протиправної поведінки різних девіацій в цілому. Це означає, що досі при дослідженні феномена злочинності не охоплюється все коло основних причин її існування, весь спектр її детермінантів, а тому здобуті наукові результати, фактично є однобічними, тобто неістинними.

На нашу думку, методологічна основа розвитку сучасної кримінології повинна бути такою, щоб вийти за межі досі пануючої в ній нормативістської парадигми, яка склалась в основному на основі кримінального права, і набути вигляду, відповідного масштабу, природи самого феномена злочинності.

Йдеться про формування *філософсько-психолого-кримінологічної парадигми* – стилю мислення, заснованого на комплексному методі дослідження, де б, згідно з об'єктивно існуючими законами розвитку світу, всі детермінанти злочинності розглядалися в органічній єдності. Бо кримінологія – це ядро, своєрідний центр і фактор інтеграції наукових і практичних уявлень щодо процесів, які прийнято називати соціальною патологією¹. Не називаючи кримінологію “всенауковою”, тим більше слід наголосити на її особливій, синтезуючій функції в системі наук про людину.

Сприймання навколишнього світу як цілісної системи має велике теоретичне і практичне значення для розуміння як позитивних, так і негативних процесів, що в ньому відбуваються. Системі “світ” властива здатність до диференціації своїх підсистем. Спосіб їх взаємозв'язку, зрештою, утворює універсальну структуру, яка є загальним законом організації систем: матеріальних та ідеальних². Дія цього закону проявляється у кожному процесі розвитку, а останній, у свою чергу, зумовлює подібність будови різних матеріальних об'єктів. Невипадково до числа завдань загальної теорії системи належить і створення основи для

¹ Див.: Шестаков Д.А. Криминология и ее предмет // Криминология. – СПб., 1999. – С. 6, 24; Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры. Что такое человек // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 30.

² Див.: Кивенко Н.В. Принципы познания живого. – К., 1991. – С. 140–145.

синтезу сучасного наукового знання завдяки виявленню ізоморфізму різноякісних законів і явищ, у тому числі й суспільно небезпечних. Принцип ізоморфізму законів передбачає можливість використання результатів досліджень у галузі однієї науки іншими, а тому й можливість перейняття методів пізнання, у тому числі причин і умов правопорушень (злочинів).

Ця об'єктивна закономірність відтворюється в уявленнях про принципову схожість предметів таких наук, як кримінологія, філософія, соціологія, психологія та ін. Наприклад, "кримінологія, на відміну від філософії, вивчає злочинність у конкретних умовах місця і часу, зумовлених просторово-часовою межею. Найбільше ж загальні закономірності злочинності, як одного з явищ людського суспільства, є предметом філософських досліджень у зв'язку з вивченням загальних закономірностей природи і суспільства"¹.

Проблема людини у сучасній науці розглядається як біосоціальна, завдяки чому логічно закони формування організації суспільства осмислити в їх органічному взаємозв'язку з системністю і структурністю живої природи, а загальні риси процесів самоорганізації живих і суспільних утворень – як відображення єдності та структурності світу взагалі. Тобто основні причини злочинності тільки умовно можна поділити на соціальні, природні (біологічні), психологічні, тому що в реальній дійсності всі вони органічно пов'язані між собою: суб'єктом соціальної дії є людина, життєдіяльність якої має біологічну природу; від останньої, у свою чергу, залежить психічний стан особи, а від нього (за принципом зворотного зв'язку) – певною мірою і її суспільна діяльність та поведінка. Як відомо, за визначенням ВОЗ, здоров'я людини – це органічна єдність фізичного, психічного і соціального благополуччя. І коли одна ланка цієї єдності руйнується, можна говорити про існування факторів ризику, детермінантів девіантної, зокрема протиправної поведінки.

Такий підхід обумовлений філософськими уявленнями про світ, які базуються на аналізі сучасної наукової картини світу; йдеться про концепцію всеєдності, згідно з якою світ, людина, а

¹ Долгова А.И. Предмет и содержание криминологии // Криминология. – М., 1997. – С. 21–22.

також сфери понадбуття – це єдине, органічне ціле¹. Ідея все-єдності належить до найбільш фундаментальних основ теоретичного, філософського, а також художнього, релігійного, практично-містичного типів культур².

Невипадково в сучасній кримінологічній літературі наголошується на необхідності синтезу, інтеграції в єдину систему різних рівнів методологічного аналізу – філософського, загально-наукового, спеціального методів³. “Кримінологія не може бути замкнена у рамках будь-якої однієї з існуючих наук ще й тому, що вона – наука комплексна. При вирішенні властивих їй завдань вона спирається на всі правові і деякі суспільні та природничі науки. Між ними існує тісний системний зв'язок щодо структурних елементів одного об'єкта, яким є правова наука в цілому”⁴.

Саме системному, а тому комплексному методу дослідження приділяється особлива увага, коли розглядаються основні методи кримінологічних досліджень⁵.

Відмічається, що найбільш загальновизнаними методами кримінологічного пізнання, що органічно доповнюють один одного, є філософські методи дослідження; методи, що використовуються в юридичних науках, соціології, психології. Їх взаємододатковість пояснюється, зокрема, нерозривним взаємозв'язком соціології і кримінології, який базується на тому, що у кримінолога є особливий аспект дослідження – виявлення соціальних явищ і процесів, які безпосередньо породжують злочинність⁶.

Загальноприйнятим є погляд, що методологія – це не просто сукупність, а система певної кількості основних методів дослідження з власною вертикальною структурою. Інтегративну функцію у її створенні відіграє філософія, зокрема вчення про розвиток – діалектика, та вчення про пізнання – гносеологія⁷.

¹ Див.: *Философский словарь Владимира Соловьёва*. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 42.

² *Современный философский словарь*. – Москва-Бишкек-Екатеринбург, 1996. – С. 94.

³ Див.: *Зелинский А.Ф. Криминология* – Х., 2000; *Даньшин И.М., Зелинский А.Ф. Кримінальна політика: за і проти* // *Право України*. – 1992. – № 8.

⁴ *Даньшин И.Н. Введение в криминологическую науку*. – Х., 1998. – С. 25.

⁵ Див.: *Четвериков В.С., Четвериков В.В. Криминология*. – М., 1997. – С. 15–16.

⁶ Див.: *Криминология* / Под ред. А.И. Долговой – М., 1997. – С. 24.

⁷ Див.: *Там само*. – С. 37, 41.

Доводиться, що універсальність (всезагальність) діалектичного методу пізнання обумовлюється “його функціональними можливостями, які поширюються дією на всі процеси пізнання і перетворення дійсності та реалізуються в усіх галузях природи, суспільства і мислення”¹.

З одного боку, визначається, що предметом конкретного кримінологічного дослідження є закономірності злочинності, її причини, формування рис особи злочинця, розробка і реалізація соціального контролю над злочинністю; з іншого, що кримінологія для опису, вивчення та аналізу свого предмета та об’єкта, пошуку нових знань про них використовує вихідні філософські закони і категорії, основні логіко-гноселогічні принципи і прийоми, а також інші вимоги теорії пізнання².

Підкреслюється, що “використання діалектичного методу в кримінології дає можливість виявити взаємозв’язок окремого і загального, особливого та одиничного, необхідного і випадкового, причини й наслідку. Ці закони діалектики є основою кримінологічної характеристики стану і структури злочинності, змісту і видів її причин, вироблення заходів попередження. Діалектичні методи в кримінології дають можливість вивчати особу злочинця комплексно, з системних позицій у тій сфері, де вона реально проявляє свої особливості”³.

Спеціальна увага приділяється принципу детермінізму – вченню про причинність, суперечливий зв’язок причини і наслідку, бо центральною проблемою кримінології є проблема аналізу причин злочинності. Саме загальнофілософські уявлення про сутність зв’язку причини і наслідку, на думку дослідників, обумовлюють уявлення, що злочинність завжди є наслідком дії відповідних причин і умов⁴.

Ось чому справедливо “говорити і про філософію злочинності, коли злочинність, її закономірності розглядаються в кон-

¹ Зеленецький В.С. *Методологические основы борьбы с преступностью.* – Х., 1989. – С. 30.

² Див.: Даньшин И. Н. *Введение в криминологическую науку.* – Х., 1998. – С. 25; *Криминология.* – М., 1997. – С. 36–37, 60.

³ Четвериков В.С., Четвериков В.В. *Криминология.* – М., 1997. – С. 16.

⁴ Див.: *Криминология.* – СПб., 1999. – С.126.

тексті найбільш загальних закономірностей суспільства і природи”¹.

Кримінологи все більш схиляються до думки, що існують об’єктивні умови “актуалізації гносеологічних досліджень у праві”, одним із завдань яких є виявлення онтологічних засад того чи іншого правового методу та обґрунтування його в спосіб, який має реальний евристичний потенціал. Гносеологія тут постає єднальним ланцюжком між певною правовою теорією, її методом та фундаментальними філософсько-онтологічними засадами².

У системі наукових знань уже давно використовуються такі терміни, як “філософія права” і “філософія злочинності”³.

Філософія права “стає посередницею між філософією та правом, фактично, філософія права є двигуном юридичного прогресу”⁴.

Більше того, на думку Гегеля, “наука про право” є частиною філософії; “у якості такої вона має певну вихідну точку, яка представляє результат і істину того, що їй передує і що складає її так званий доказ”⁵.

Бажання пов’язати філософію права з ідеєю справедливості відбиває внутрішній зв’язок права в цілому, а також кримінології, історії, соціології, етики і філософії: “Філософія права – це дисципліна, яка розглядає право в його логічній універсальності, досліджує основи і загальні характеристики історичного розвитку права та оцінює його відповідно до ідеалів справедливості”⁶.

Підкреслюється роль філософії права в процесах сутнісного осмислення феномена права, у взаємодії філософії з правовою

¹ Кримінологія. – М., 1997. – С. 41.

² Див.: Козловський А.А. Гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 75: Правознавство. – 2000. – С. 6.

³ Див.: Кримінологія. – М., 1997. – С. 41.

⁴ Дель В. Філософія права // Антологія мирової правової думки. Європа, Америка. XVIII–XX вв. – М., 1999. – Т. 3. – С. 720.

⁵ Гегель Г.В.Ф. Філософія права. – М., 1990. – С.60.

⁶ Дель В. Філософія права // Антологія мирової правової думки. Європа, Америка. XVII–XX вв. – М., 1999. – Т. 3. – С. 720.

наукою; йдеться і про причетність філософії права до світоглядної детермінації теоретико-юридичного знання¹.

Обґрунтовується і доцільність формування такої науки, як “правова філософія”, що має бути особливою філософською дисципліною, аналогічною філософії природи, філософії науки, філософії релігії тощо². Філософія права в цьому випадку, відносно правової філософії, на думку авторів, виконує роль методологічної основи, яка сприяє дослідженню пізнавальних можливостей та евристичного потенціалу правової філософії, базуючись “на філософсько-природних, раціоналістичних, позитивістських, екзистенціальних, психоаналітичних, теологічних засадах у поєднанні з філософсько-антропологічними пошуками духовної основи, космоцентричних засад і метасоціального змісту права”³.

Не коментуючи зміст наведеного, констатуємо нестримне прагнення до інтеграції вчення про право з філософськими уявленнями про світ, із світоглядом у цілому. Це ж стосується і психологічної науки⁴.

Отже, практика життя і логіка наукових досліджень свідчать про необхідність формування саме комплексного підходу в процесі вивчення феномена девіантної поведінки, злочинності. Як будь-який підхід, він об’єднує в собі декілька основних методів пізнання (з яких впливають і більш спеціальні методи та методики); усі вони інтегруються на універсальному, філософському підґрунті. До основних методів у кримінології, на нашу думку, належать загальнонаукові методи пізнання, а також ті, що використовуються в галузі соціології, психології, самої кримінології. Але йдеться про комплекс, систему методів дослідження як інструмент реалізації *філософсько-психолого-кримінологічної парадигми*.

¹ Див.: Гарник А.В. *Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания*. – М., 1998. – С. 125; Нерсесянц В.С. *Философия права*. – М., 1998. – С. 14.

² Див.: *Філософія права*. – К., 2000. – С. 28.

³ Там само. – К., 2000. – С. 31.

⁴ Див.: Хиллман Дж. *Архетипическая психология*. – СПб., 1996; Ясперс К. *Всеобщая психопатология*. – М., 1997; Сергеев К.К. *Философская психология*. – Тольятти, 1999.

Щоб краще зрозуміти процес її створення, окреслимо загальні особливості комплексних наукових проблем і комплексного методу дослідження¹.

Будь-яка комплексна наукова проблема виникає в процесі інтеграції наук як прояв єдності, системної природи наукового знання і, відповідно, відображення єдності світу та його законів; для свого вирішення вона потребує взаємододатковості теорій і методів різних наук. Постановка комплексних проблем веде до виникнення більш загальних наук, сприяє створенню теорій широкого діапазону дії, фундаментальних за своєю суттю, у зв'язку з чим наука в цілому піднімається на якісно вищий ступінь розвитку. Найбільш перспективним у цьому напрямі виявляється аналіз “стикових”, “суміжних” галузей знання.

Комплексні проблеми відрізняються за рівнем складності. Їх можна класифікувати на внутрішньодисциплінарні, міждисциплінарні, внутрішньогалузеві, міжгалузеві, загальнонаукові та універсальні. Усі ці типи комплексних проблем пов'язані між собою: виникнення загальнонаукових і філософських проблем завжди обумовлено розвитком передуючого конкретного знання, вирішенням менш складних теоретичних завдань; у свою чергу, постановка та розв'язання філософських і загальнонаукових комплексних проблем є основою для формулювання і вивчення будь-яких теоретичних проблем.

Аналізуючи взаємозв'язок усіх рівнів теоретичного знання, ми стикаємося ще з одним аспектом проблеми створення філософсько-психолого-кримінологічної парадигми мислення у сучасній кримінології. Йдеться про врахування детермінованості філософією не тільки конкретних наукових теорій, а й світогляду й особи, і суспільства в цілому; він же визначає напрям суспільної думки й діяльності в усіх її сферах, ціннісні орієнтації, мотиви вибору поведінки, прийняття чи, навпаки, соціальних норм та ін.

Світогляд як цілісний погляд на світ – це система наукових, політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних людських уявлень і переконань. Але для того, щоб знання, здобуте у різних галузях матеріальної і духовної суспільної практи-

¹ Див.: Ківенко Н.В. Про об'єктивну основу комплексного підходу в науковому пізнанні // *Філософська думка*. – 1982. – № 3.

ки, перетворилося у світогляд, воно повинне бути осмислене й узагальнене на основі законів розвитку світу як такого, тобто з філософських позицій. Саме філософія є теоретичною основою світогляду: яка філософія – такий і світогляд. Ось чому боротьба за новий світогляд завжди починається з боротьби за нову філософію.

Озброюючи дослідника знанням загальних закономірностей розвитку природи й суспільства, культурою мислення, яка формується відповідно до стану науки та практики, філософія виконує функцію методології наукового пізнання, є способом свідомого запровадження в цьому процесі відповідних вихідних принципів. Вона відіграє дуже важливу роль на різних етапах наукової творчості – у ході планування, вибору й розробки методологічних основ експерименту, при висуненні та формуванні нових ідей і проблем. Осягаючи і системно використовуючи в дослідницькій діяльності категоріальний апарат філософії, фахівець розвиває діалектичну культуру мислення, що дозволяє йому знаходити вихід із так званих теоретично “безвихідних” ситуацій, долати традиційність, певну шаблонність думки.

Остання пов’язана з інерцією, яка властива процесам свідомості. В її основі лежить акумульований індивідуальний і суспільний досвід, завдяки чому будь-яка людина швидше і з більшою готовністю сприймає “звичну” інформацію, одночасно демонструючи емоційну неприхильність до аналізу нових фактів, особливо коли вони суперечать уявленням, що вже склалися. Інерція індивідуальної свідомості, мислення обумовлена типовістю мотивів і дій, які склалися у процесі суспільної практики членів окремих соціальних груп, об’єднаних на основі професійних, ідеологічних, політичних інтересів, сімейних відносин, за місцем проживання та ін.

Аргументуючи необхідність створення нової парадигми мислення у кримінології, нам також необхідно підкреслити, що ніяка методологія не може розвиватися без удосконалення теорії, що її обумовлює. І це досить просто зрозуміти, виходячи з уявлення про сутність самої методології і наукового методу пізнання. Відомо, що методологія науки – це “вчення про методи досягання істини в науковому пізнанні та зведення знань у єдину систе-

му”¹. Щодо суті самого методу, то його виникнення і функціонування в науці безпосередньо обумовлено теорією, певним ученням про природу (якість) і закономірності існування об’єкта пізнання. “Об’єктивний бік методу становлять пізнані закономірності реального світу, відтворені в найбільш повному і систематизованому вигляді у наукових теоріях”². Тобто теорія представляє зміст будь-якого наукового методу пізнання, але кількість методів, завдяки яким вона реалізується в дослідженнях, може бути різною, залежно від масштабу самої теорії – різні методи відбивають певні сторони її сутності, окремі елементи й тому можуть сполучатися між собою по-різному, не перекручуючи її змісту. Виникнення їх на основі однієї теорії, яка відображає закономірності розвитку певного об’єкта пізнання, передбачає можливість і необхідність єдності відповідних методів, їх взаємододатковість. Особливо це стосується тих об’єктів пізнання, які настільки складні, що стають об’єктами дослідження цілої системи наук, розробкою багатьох теорій. Саме до таких об’єктів належить феномен девіантної поведінки.

Отже, розвиток нової методології, парадигми мислення в соціології, психології, кримінології у своїй основі, перш за все, передбачає розвиток теорії девіацій – аналіз закономірностей процесів їх виникнення, існування і розвитку, об’єктивних основ заходів попередження і можливої нейтралізації антисуспільної девіантної поведінки, шляхів боротьби з нею. У контексті цих проблем центральною ланкою є дослідження механізмів трансформації впливів об’єктивних умов існування у специфічну форму сприймання і відповідну реакцію суб’єкта девіантної поведінки та дії.

Діяльність як суто людська форма розвитку – це цілеспрямована зміна дійсності на основі культурно заданих нормативів. Але сама діяльність виступає як суб’єктно-об’єктне відношення, у якому покладання об’єкта як предмета діяльності можливе лише суб’єктом³. Жодна психологічна теорія, на думку А. Маслоу, не буде достатньо повною, “якщо її центральною ланкою не є концепція, згідно з якою майбутнє людини знаходиться в ній самій...”⁴

¹ Філософський словник. – К., 1986. – С. 374.

² Там само. – С. 370.

³ Див.: Горак Г.І. Філософія. – К., 1997. – С. 70, 71.

⁴ Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997. – С. 40.

Глава I

Проблема девіантності в контексті уявлень про загальні закони розвитку складноорганізованих систем

Девіантна поведінка, зокрема у формі злочинності, яка займає одне з перших місць серед гострих проблем людства, є специфічною негативною формою життєдіяльності. Уже не одне тисячоліття філософи та правоохоронці, політики й лікарі, представники багатьох інших професій ставлять, але не спроможні вичерпно відповісти, по суті, на традиційне запитання: “Чому людина вчинює злочин? Як боротися зі злочинністю взагалі?” Але можна поставити запитання й інакше: “Чи існувало суспільство, у якому не було б злочинності в тій чи іншій мінливій формі; чи є злочинність, врешті-решт, своєрідною нормою людської цивілізації?”

Американський дослідник Едвін Шур писав, що з цього питання існує певна тенденція до наївного оптимізму: “Багато хто переконаний у тому, що експерти одного разу все ж таки зроблять “прорив” і це дасть можливість звільнитися від більшості злочинів... Надія на таке радикальне вирішення проблеми (особливо якщо воно уявляється наслідком якогось раптового і блискучого наукового осяяння, що з’являється у експертів) – результат найчистішої простодушності.

Безглуздо думати про ліквідацію всіх злочинів”¹. Недобропорядна поведінка є фактом і нормою соціального життя².

Згадаємо і не відкинуті фахівцями роздуми такого визнаного наукового авторитету, яким залишається Е. Дюркгейм: “Якби будь-якою мірою з переходом суспільств від нижчих до більш високих типів процент злочинності (тобто співвідношення між річною цифрою злочинів і цифрою народонаселення) зменшувався, то можна було б вважати, що, продовжуючи залишатися нормальним явищем, злочинність усе ж таки запрограмована на втрату нормативного характеру. Але в нас немає жодних підстав повірити в це. Багато факторів говорять скоріше про протилежне”. І далі: “Звичайно, може статися, що сама злочинність набуватиме ненормальної форми; це матиме місце, коли, наприклад, вона досягне надмірного зростання... Тоді ця надмірність стає патологічною”³.

Комплексний підхід до аналізу феномена злочинності, девіантної поведінки взагалі базується на системному методі дослідження суспільних явищ, який містить у собі значні евристичні можливості. Вивчення закономірностей процесу формування складноорганізованих систем має не тільки велике теоретичне, а й суто практичне значення, бо дає ключ до розуміння законів розвитку й соціальних утворень, а тому може бути корисним і людині, і суспільству⁴.

Організація і закономірності розвитку будь-якого феномена, поряд із специфічними рисами, мають однакові, типові риси, і в процесі дослідження можна проводити певні сутнісні паралелі між природними й суспільними явищами, а також між їх власними частинами, на деякий час зосереджуючись на тотожності між ними, абстрагуючись від відповідних різниць. Щодо аналізу причин девіацій, то, на нашу думку, дана проблема, перш за все, повинна розглядатися в контексті філософії – “спосіб розвитку знання за допомогою послідовного розчленування і синтезу, цінність якого збільшує будь-яка діалектична філософія духу, мав би яскраві відбитки в дієвих досві-

¹ Шур Э.М. *Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке.* – М., 1977. – С. 15.

² Див.: Там само. – С. 24; Руднев В. *Прочь от реальности.* – М., 2000. – С. 9.

³ Дюркгейм Э. *Метод социологии* // *Антология мировой правовой мысли. Европа-Америка. XVII–XX вв.* – М., 1999. – Т. 3. – С. 601.

⁴ Иеринг Р. *Борьба за право.* – М., 1991. – С. 4; Гіденс Е. *Соціологія.* – К., 1999. – С. 210.

дах науки, яка розвивається, і ці відповідності пішли б на користь найширшого раціоналізування”¹.

Спочатку звернемося до такої універсальної властивості розвитку складноорганізованих утворень, як його спрямованість. Вона є результатом взаємозумовленості необоротності та оборотності; необоротність будь-якого процесу розвитку не абсолютна, бо має свою межу, яка визначається здатністю до зміни своїх напрямів, зокрема у соціумі, від суспільно корисних до злочинних.

Ця закономірність пояснює періодичні коливання морального й аморального, правомірного та злочинного, тривалість і глибина яких визначається певними умовами існування суспільних систем: часом, обстановкою, соціальними кризами та конфліктами, характером диференціації та ін. Невипадковим є феномен атавізму, дегенерації, коли протягом різних проміжків часу спостерігається втрата цивілізованості як окремими людьми, так і суспільством у цілому. Перш за все, мова йде про падіння моралі (яке пов’язане і з розбалансуванням фізичного, психічного та психологічного здоров’я), підвищення рівня правового нігілізму, агресивності². Стосовно нашого часу, вимальовується досить неприваблива картина: “Розпад Я” – на такий результат працює нова етика, спрямована на вседозволеність і гедоністичну втіху: зусилля більше не в моді; усе, що заборонено і підлягає суворій дисципліні, знецінено на користь культу бажання та його негайного задоволення; усе відбувається так, ніби йдеться про те, щоб повністю виправдати діагноз Ніцше про сучасну тенденцію плекати “слабкість волі”, сприяти анархії імпульсів або тенденцій...”³

Соціальна практика свідчить, що рух назад може бути результатом дисгармонії, яка виникає між індивідуальним і колективним, і, у свою чергу, базується на більш загальному, універсальному зв’язку – між хаосом та порядком. У даному випадку – між дезорганізацією суспільства і правопорядком⁴. Проблема правопорядку може і повинна розглядатися у контексті більш загальної теоретичної сис-

¹ Нозль Мулуд. *Современный структурализм. Размышления о методе и философии точных наук.* – М., 1973. – С. 229.

² Див.: Долгова А.И. *Криминология.* – М., 1999. – С. 184; Антонян Ю.М. *Убийства ради убийства.* – М., 1998. – С. 223.

³ Рюс Ж. *Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки.* – К., 1998. – С. 210.

⁴ Див.: Костенко А.Н. *Кримінальний произвол (соціологія волі й свідання, впреступника).* – К., 1990. – С. 76.

теми, згідно з певними філософськими уявленнями, що утворюють основу наукової картини світу. Це зумовлено не тільки зв'язком понять “порядок” і “правопорядок”, а й тим, що аналіз проблеми правопорядку передбачає вивчення особливостей соціальних норм і, відповідно, відхилень від них. Поняття ж “норма” і “відхилення” – загальнонаукові, а тому для свого розкриття потребують знання не тільки суміжного характеру, а й універсальних уявлень про навколишнє середовище.

Крім того, слід звернути увагу на суперечливий характер взаємозв'язку соціальних норм і девіантних форм поведінки, а тому – на динамічний характер такого системного утворення, як правопорядок. Тобто поставлена нами проблема необхідності зміни парадигми, стилю мислення у кримінологічній науці базується й на філософських уявленнях про взаємозв'язок руху та розвитку з єдністю і структурністю складноорганізованих систем.

Хаос і порядок, втілюючись у взаємозумовленість регресу і прогресу, визначають загальні риси індивідуальних і колективних утворень. Регрес – це не абсолютне знищення того, що було побудовано, виникло в процесі еволюції; це ніби рух на запасні позиції, коли відбувається якісне перетворення тих його ланок, які тою чи іншою мірою втратили необхідну енергію для подальшого існування. Це може бути подолання правового нігілізму або створення особливої форми пристосування особи до нової системи оточення. Регрес є межею між якісно різними ступенями розвитку, це й певна форма “зриву”, показник “кризи”, у тому числі й правового характеру, на шляху руху вперед. Формою регресу може бути суспільне гальмування, викликане, зокрема, своєрідним кримінологічним законом, коли етично орієнтована поведінка підпорядковується двом фундаментально різним, непримиренно протилежним максимумам: вона відбиває або “етику переконань”, або “етику відповідальності”¹.

Взаємозалежність прогресу та регресу в природі та в суспільстві проявляється і в інших формах. У суспільстві прогрес не обмежується ускладненням системи. Йдеться не тільки про більш тонку диференціацію структур і функцій, розширення зв'язків із середовищем, а ще й про прискорення темпів її змін. Ці загальні влас-

¹ Вебер М. *Политика как призвание и профессия* // *Избранные сочинения*. – М., 1990. – С. 646; Див.: Брентано Ф. *О происхождении нравственного познания*. – СПб., 2000. – С. 47.

тивості прогресивної форми розвитку, врешті-решт, впливають і на характер охорони правопорядку. Останній, як відомо, відображає і покликаний зберігати сталість суспільних утворень будь-якого характеру, що є умовою їх існування, а тому й розвитку. Але протиріччя полягає в тому, що темпи прогресу постійно прискорюються і на певній стадії настільки випереджають як уже сформований правопорядок, так і відповідні правові норми, що постає питання про доцільність їх повного чи часткового збереження, бо вони починають гальмувати соціально-правову динаміку, поступово перетворюючись у фактор суспільного регресу, правової деградації. Тобто право не може бути незмінним. "Право є безперервною роботою, при цьому не лише однієї влади, але й усього суспільства"¹. Ось чому в заходах боротьби зі злочинністю повинна бути присутня рухлива творча кримінальна політика².

Прогресивний розвиток забезпечується або скороченням, або випаданням його окремих стадій, втратою деяких властивостей, що зберігає підвладність частин системи загальній тенденції її розвитку. Недорозвиненість або втрата можливостей у суспільстві компенсуються скороченням соціальних програм, що реалізуються у значно менші проміжки часу, але роль цього процесу велика – він сприяє сталості системи. Такий соціальний рух стиснутих, згорнутих просторово-часових форм супроводжується її певною дезорганізацією, що може викликати відповідні негативні явища.

Треба передбачати й те, що прогрес будь-якої системи зумовлений цілісністю її руху й розвитку, яка забезпечується гальмуванням ускладнення тих її частин, функціонування яких, за своїми темпами і рівнями організації, не відповідає системі в цілому. Це можуть бути елементи дійсності, рівень яких змінює нормативний рівень розвитку суспільства, а тому порушує його сталість, сформованість. До таких елементів належать девіантні поведінка і дії.

У цілому ж досконалість будь-якої системи залежить від підвищення досконалості її частин. Стосовно протиправної поведінки, ця характерна риса складноорганізованих систем об'єктивно зумовлює можливості її виявлення і, коли необхідно, ранньої і поточної профілактики. Зниження ефективності темпів і характеру організаційних

¹ Черинг Р. Борьба за право. – М., 1991. – С. 4.

² Див.: Ансель М. Новая социальная защита. Гуманистическое движение в уголовной политике. – М., 1970. – С. 28.

заходів такої профілактики певною мірою примітивізує суспільство в цілому, бо збалансованість усіх його компонентів порушується, через що система починає деградувати, і якщо не вжити необхідних заходів, вона взагалі може зруйнуватися.

Так, збереження стабільності соціальної системи залежить від такого її основного компонента, як історично сформоване співвідношення особи й суспільства. “Особливість людини, яка вчинила злочин, стає об’єктом уважного вивчення багатьох наук кримінального профілю. Очевидно, що при неспівпаданні позиції тієї чи іншої науки необхідно знайти загальний методологічний підхід при вирішенні проблеми сутності та поняття особистості злочинця... Особистість як цілісне утворення являє собою соціальну якість людини... У той же час людина – продукт подвійної детермінації, оскільки її природа біосоціальна”¹. (Треба враховувати, що і суто ідеї “живуть зовсім самостійною свободою і автономним життям”²).

Отже, передбачається, що і потенційні правопорушники, і ті, хто вже вчинив антисуспільне (злочинне) діяння, мають специфічний біосоціопсихологічний стан, який полягає в готовності всупереч правовим стандартам свідомо йти проти моральних і правових норм поведінки, долаючи всі перешкоди. І якщо, на думку вчених (В.І. Вернадський та ін.), людський інтелект спроможний впливати навіть на перебудову простору й часу світу, то девіантні установки особи й відповідна поведінка є реальною загрозою соціуму.

Цілісність процесу розвитку складноорганізованих систем проявляється у взаємозумовленості всіх його атрибутів. Змінливістю пов’язана структурність розвитку, його специфічна ритмічність. Характерні для соціального руху властивості, ті, що суспільно небезпечні, проявляються не тільки в конкретній системі взаємозв’язку, а й у певні проміжки часу, які чітко фіксуються у стадіях розвитку. При цьому важливо підкреслити, що саме перші його етапи визначають усі подальші особливості; відповідно, період неповноліття задає стійкий напрям і характер процесу становлення особистості. Вагомий результат розвитку (позитивний чи негативний) тому забезпечується, головним чином, за рахунок початкових стадій розвитку, що свобода вибору способу взаємодії з навколишнім середовищем

¹ Бурлаков В.Н. *Личность преступника* // Криминология. – СПб., 1999. – С. 113.

² Шестов Л. *Сочинения в 2-х томах*. – М., 1993. – Т. 2. – С. 195.

(завдяки поки ще відсутності складної диференціації та достатнього соціального досвіду) у той час найбільша.

Саме вихідні принципи формування суспільних утворень зумовлюють увесь багатобарвний спектр детермінантів подальшого розвитку та закріплення окремих людських властивостей, головні риси яких закладаються саме в дитинстві (до 5 років). Завдяки цьому важко переоцінити роль сім'ї і школи у соціально-психологічному вихованні дитячої моралі, а зрештою, у забезпеченні основ гуманістичної моралі суспільного життя в цілому.

Кожна людина, незалежно від рівня її правосвідомості, – це унікальна особистість, обумовлена специфічними особливостями віку, статі, випадкових впливів тощо. Бо соціум відкриває безмежний простір для реалізації свободи вибору системи цінностей, форм діяльності та поведінки, і це є критерієм і показником розвиненості свідомості. Вибір поведінки – універсальна психологічна категорія, однаково поширена на суспільно корисну, нейтральну або суспільно небезпечну форму, у тому числі злочинну.

Щодо суспільства в цілому, то врегульованість складно-організованих систем проявляється і в тому, що в них, на основі інтеграції, об'єктивно формується централізація – чітка підпорядкованість функцій усіх частин єдиному координуючому центру – центру управління. Жодна система без нього не існує. Це стосується і соціуму, незалежно від його суспільного спрямування.

Розуміння цієї об'єктивної властивості будь-якого системного утворення має вирішальне значення для адекватного, а тому більш успішного управління з боку держави відповідними морально-виховними та правоохоронними процесами. Збочення у бік моральної анархії та правового нігілізму, заперечення принципу невідворотності відповідальності за свої дії (якими б “свободолюбними” доводами це не супроводжувалося) – це, зрештою, перекреслення соціальних перспектив, шлях до правової анархії.

Звичайно, для позитивної регуляції людського буття допустимі й такі форми, які, проявляючись у суспільних утвореннях, можуть викликати певну негативну реакцію. Мова йде, наприклад, про різні рівні правового насилля (як крайньої, але доцільної міри впливу), пов'язаного з тими чи іншими видами адміністративного стягнення або з кримінальним покаранням. Природно, зловживання насиллям саме по собі недопустиме, бо, врешті-решт, воно може ре-

ально служити відтворенню злочинності¹; “підвищена реакція на злочини призводить до ще гірших результатів, ніж відсутність реакції взагалі”².

У процесі дослідження цього проблемного питання яскраво висвітлюється суб’єктивна сторона суспільного руху. Так, у біологічних системах обмеження свободи вибору у відносинах організмів із середовищем (яке є наслідком існування кореляції і координації їх частини) має прогресивне значення з точки зору так званого “принципу економії”. Згідно з ним енергія живих систем не розсіюється, а сконцентрована у конкретному напрямі, який прискорює темпи їх розвитку. Щодо людської спільності, то обмеження свободи вибору, навіть протиправної форми поведінки, часто сприймається як насилля соціальних інститутів над особистістю. Але така позиція породжує іншу форму насилля – насилля анархії та правового нігілізму, що руйнівні впливає на всі структури суспільних утворень і, врешті-решт, ніяк не стосується соціального та правового прогресу. Додержання традицій, норм – головний шлях, єдино ефективний спосіб бути особистістю, бо кожна людина своєю діяльністю “продовжує себе в інших людях”³.

Недаремно визначні мудреці, наприклад Стародавнього Китаю, пов’язували благополуччя, щастя, здоров’я людини і суспільства із дотриманням універсальної причини, вихідного закону буття – Дао. Йдеться про те, що дії людей, особливо тих, хто керує народом, не можуть бути успішними, якщо вони суперечать об’єктивно існуючим законам буття, не створюють ланку, органічно вплетену в універсальну гармонію світу, світову спільноту. Стосовно проблеми доцільності розумних форм насилля, можна навести декілька глибоких роздумів одного з відомих мудреців давнини Хань Фея: “Можна, звичайно, надати свободу людинолюбству і милості, але що тоді буде із системою законів? Вона зруйнується”; особливо це стосується періодів якісних суспільних перетворень, соціальних криз: “Управляючи народом у небезпечний час, не можна користуватися вели-

¹ Див.: Дженис М., Кэй Р., Бредли Э. *Европейское право в области прав человека. Практика и комментарий.* – Москва–Будапешт, 1997. – С. 134.

² Шур Эдвин М. *Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке.* – М., 1977. – С. 15.

³ Ильенков Э.В. *Что же такое личность? // С чего начинается личность.* – М., 1979. – С. 252.

кодушною і м'якою політикою"; взагалі ж: "Дотримання законів, наявність влади, використання мистецтва управління призводить до порядку. Усі три елементи – засіб від безладдя в країні. Не можна допускати відсутності хоча б одного, всі вони – інструменти в руках правителя"¹.

Ось чому виправданому об'єктивними умовами і завданнями суспільного розвитку правомірному насиллю притаманне прогресивне значення з погляду "принципу економії" суспільного розвитку, бо соціальна енергія системи повинна бути сконцентрована на досягненні глобальної мети – це покращання умов життя людей і зменшення та нейтралізація злочинних та інших антигромадських проявів. Здається, саме ця закономірність, перетворюючись у відповідну філософсько-психологічну установку, формує й уявлення про моральну основу людської поведінки. "Воля, – писав О. Бальзак, – може і повинна бути предметом гордості значно більше, ніж талант. Коли талант – розвинена природна схильність, то тверда воля – це щохвилиenne здобуття перемоги над інстинктами, над потягами, які воля стримує й придушує, над примхами і перешкодами, які вона перемагає, над всілякими труднощами, які вона героїчно переболює"².

Прогресивний розвиток суспільства своєю важливою стороною має сталість, стабільність, збереження певних традицій, моральних і правових норм, системи цінностей. Такий підхід відповідає об'єктивно існуючому зв'язку між рухом і спокоєм: саме відносний характер спокою зумовлює постійний рух і розвиток. Це означає, що будь-які суспільні орієнтири, цінності, з одного боку, не можна догматизувати, доводити до абсурду, з іншого – відкидати все позитивне, опробоване часом, що здобули попередні покоління людей.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов'язана з безліччю варіантів поведінки, у тому числі й суспільно небезпечних. Зокрема, правила гідної поведінки потрібні для запобігання конфліктам і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості³. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і

¹ Таранов П.С. 120 філософів. – Симферополь, 1997. – Т. 1. – С. 336, 344.

² Бальзак О. Собр. соч. – М., 1951. – Т. 4. – С. 507.

³ Див.: Хайек Ф.А. Право, законодавство і свобода. Міраж соціальної справедливості. – К., 1999. – Т. 2. – С. 61.

правових цінностей свого соціального середовища, насамперед у ситуації, коли людина, відчуваючи “жахливий тиск на себе щоденно зростаючої інформації”¹, іноді здатна неадекватно сприймати життєві відносини.

Отже, свобода вибору поведінки і корекція такої свободи суспільним середовищем – це органічне поєднання об’єктивного і суб’єктивного факторів реалізації свободи волі. Знання у поєднанні з вихованням – рушійний інтелектуально-вольовий інструментарій, за допомогою якого людина орієнтується у різних життєвих ситуаціях.

Для осмислення сталості та мінливості соціальних норм треба враховувати основу взаємозалежності їх властивостей, а саме: спадкоємність рис організації субстрату руху – як прогресивного, так і регресивного. Передача певного типу організації є проявом сталості руху і розвитку. Відбувається “передача структури” за ланцюгом причиново-наслідкового зв’язку, яка є нескінченною. Проявів таких структурних особливостей соціуму багато. Це, наприклад, існування колективного несвідомого (архетипу), відкритого К. Юнгом, яке являє собою загальний для всіх поколінь психічний образ найбільш еволюційно виправданих форм поведінки; вони втілюються в дійсність, опредметнюються в процесі суспільної практики.

Соціальна норма, як і правова, тоді істинна, коли вона адекватна конкретному об’єкту пізнання, що знаходиться в певному просторово-часовому континуумі. Така адекватність обумовлена рухливою природою самої істини, яка, зокрема, повинна розвиватися синхронно змінам у суспільстві, яке відображається. Л.М. Толстой писав: “Істина в русі – тільки”²; і далі: “Треба любити істину так, щоб кожную хвилину бути людяним, пізнавати вищу істину, зректися всього того, що раніше вважалося істиною”³.

Кожна істина як будь-яке “окреме” являє собою суперечливу єдність “загального” і “одиничного”. Саме одиничне – найбільш динамічна частина істини, бо його зміни швидше за все відбивають зміни об’єктів пізнання. Але між загальним і одиничним (особливим) в істині відтворюється суперечливий взаємозв’язок необхідності та випадковості, коли накопичення змін в одиничному (при досягненні

¹ Швейцер А. *Благоговение перед жизнью*. – М., 1992. – С. 24.

² Толстой Л.Н. *Полн. собр. соч.* – М., 1928. – Т. 47. – С. 201.

³ Гіденс Е. *Соціологія: Пер. з англ.* – К., 1999. – С. 62.

певної міри) перетворює загальне, а істина значною мірою поновлюється.

Дотримання, корекція або відмова від попередніх істин ніколи не буває абсолютною. Саме на цьому базується спадкоємність людської культури, культура ж “складає велику частку того, що робить нас людьми”¹. У суспільній свідомості завжди залишаються ті чи інші форми людської поведінки як загальнолюдські цінності.

Культура являє собою і обов’язковий, вихідний елемент ранньої профілактики передзлочинної і злочинної поведінки. Саме ця її особливість, на думку більшості авторів, втілюється в культурних традиціях стосовно моральних правил співжиття. Культурні традиції розглядаються як механізм акумуляції і передачі соціально-історичного позитивного життєвого досвіду людей², що активно впливають на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності, у тому числі на правослухняність. Вони виникають і розвиваються в результаті освоєння світу, виступаючи одночасно як елементи складного механізму регулювання соціального життя. Традиція є такою інформаційною характеристикою культури, яка однаково виражає всі без винятку сфери суспільного життя з акцентуванням саме на їх корисність. У традиціях загалом відбивається соціально стереотипізований позитивний, у тому числі і правовий, досвід.

Характерними особливостями організації будь-яких складно-організованих систем є й інтеграція і диференціація, які одночасно передбачають і заперечують одна одну. Диференціація системи, як правило, є показником прогресивної спрямованості процесу розвитку. Але до певного моменту – до того, як вона починає загрожувати цілісності самої системи. Тоді продовження прогресивного розвитку відбувається вже на основі інтеграції сформованих (внаслідок попередньої диференціації) частин. Відповідно, регрес у цей час буде проявлятися в дезінтеграції частин системи, розпаді зв’язків між ними. Зменшується й кількість самих частин, порушується система розподілу їх функцій.

Тенденція інтеграції проявляється у входженні складно-організованої системи у більш широку, ніж вона сама, систему взаємозв’язків. Відбувається засвоєння властивостей останньої, що є і

¹ Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. – М., 1928. – Т. 58. – С. 170.

² Див.: Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М., 1983. – С. 151–152.

умовою, і наслідком прогресу. Чим різноманітніші якості взаємодіючих суспільних утворень, тим багатший спектр з'єднаних дій і тим змістовнішим і результативнішим є процес розвитку, що їх об'єднує. У цьому, зокрема, слід вбачати об'єктивну необхідність процесу міжнародного об'єднання зусиль у справі боротьби з організованими формами злочинності (тероризмом, наркобізнесом, відмиванням брудних грошей і т. п.).

Але цей процес також внутрішньо суперечливий: розширення зв'язків системи має і певну межу, за якою їх збільшення призводить до втрати власної специфіки. Тобто і міра інтеграції, і міра диференціації, таким чином, об'єктивно зумовлені, і ця обставина має важливе значення не тільки для розуміння життєдіяльності як такої, а й буття людини і суспільства. Втрата власної природи погрожує будь-якій країні формуванням системи цінностей, які не відповідають історії її створення, а тому об'єктивно не потрібні і, відповідно, небезпечні. Такі ситуації не зміцнюють, а навіть руйнують перевірені практикою форми регулювання; як результат, у суспільстві складаються умови невпевненості, незахищеності, починається громадське бродіння, непримиренно дискутуються гострі, протилежні точки зору. Суспільство може втратити необхідну для динамічного розвитку правову і взагалі соціальну стабільність.

Щоб запобігти саме такому розвитку подій, потрібне знання загальних закономірностей розвитку правових систем як специфічної форми прояву саморуху складноорганізованих систем взагалі, що дає реальну можливість керувати цим процесом шляхом створення умов, необхідних як для прогресу, так і для нейтралізації, пом'якшення регресивних (криміногенних) явищ.

Розглядаючи проблему причин існування і розвитку злочинності, слід звернути увагу ще на одну сторону функціонування системних, зокрема, суспільних утворень, що також відіграє важливу роль у діяльності і поведінці людських спільнот. Йдеться про цілісність соціуму, його внутрішню гармонію, яка зумовлена діалектичним за своїм характером зв'язком частини і цілого. Одна з найбільш поширених концепцій причин злочинності, розроблена Л.К. Мертоном, побудована саме на цьому уявленні – що причиною виникнення правопорушень і злочинності є дисгармонія, “розрегульованість” суспільства, або аномія (термін Е. Дюркгейма). Аномія як соціально-психологічне поняття позначає морально-психологічний

стан індивідуальної і суспільної свідомості, що характеризується розпадом системи цінностей, обумовленим кризою суспільства, протиріччям між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості; вона виражається “у відчуженні людини від суспільства, апатії, розчаруванні в житті, злочинності”¹.

Саме аномією характеризується життя багатьох країн, у тому числі колишніх республік СРСР. Вимальовується типова картина: спад виробництва, скорочення робочих місць, різке послаблення соціального захисту населення. Безробіття руйнівню впливає на психічний і фізичний стан людини, розбалансовуються соціальні відносини, регресують мораль, усі сфери духовного життя.

Щодо конкретних видів злочинності, які породжені умовами соціальної дестабілізації, то, наприклад, до причин і умов, генеруючих злочини проти власності, перш за все, належать протиріччя між потребами людей і можливостями їх задоволення. Відмічається, що у детермінації корисливої злочинності вирішальною обставиною є не сам по собі рівень задоволення матеріальних потреб, а ступінь різниці в їх задоволенні різними соціальними групами, тобто майнова нерівність². Обставини загального характеру, які обумовлюють злочинність у сфері економічної діяльності, наступні: нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і створити соціально орієнтовану ринково-господарську систему; необґрунтоване усунення держави від публічно-правового регулювання економічних відносин в умовах формування ринку; низька ефективність роботи контролюючих органів економічної діяльності; цілеспрямовані дії злочинного світу у цій сфері та ін.³ “Однією з причин скоєння рецидивних злочинів, як і злочинів у цілому, є нестабільність у суспільстві в період реформування політичних і економічних структур управління, загальне послаблення організації боротьби зі злочинністю з боку правоохоронних органів, нічим не обумовлений лібералізм судових органів при винесенні карі небезпечним злочинцям”⁴.

Ці та інші форми і прояви суспільної дестабілізації підштовхують дослідників до пошуків виходу з кризи не тільки на основі

¹ Див.: Полікарпов В.С. *Лекції з історії світової культури*. – К., 2000. – С. 7.

² Див.: *Кримінологія*. – СПб., 1999. – С. 328.

³ Див.: Там само. – С. 349–350.

⁴ *Кримінологія*. – СПб., 1999. – С. 468.

знань з якоїсь однієї галузі суспільствознавства, а й з позиції більш загальної – з філософського погляду на цю проблему. Йдеться про філософську концепцію єдності світу, на основі якої сформувалися такі науки про закони самоорганізації складних систем, як загальна теорія систем, синергетика, кібернетика та ін. Знання про основні закони існування складноорганізованих утворень повинні служити вихідною теоретичною основою для розуміння і суспільних процесів.

Зокрема, йдеться про те, що будь-яке якісне перетворення системи, що має для неї життєво важливе значення, перш за все, пов'язане зі специфічними перебудовами організації – суперечливої єдності структури і функції. Саме структурно-функціональна відповідність обумовлює стабільність систем. Це означає, що коли в суспільстві відбуваються якісні зміни, що завжди в певні періоди часу набувають кризового характеру, то з метою запобігання або нейтралізації всіх форм суспільної дезадаптації потрібно одночасно створювати нові форми організації, такі структури суспільних відносин (в економічній, соціальній, духовній сферах), які б відповідали характеру функціонування основних тенденцій розвитку соціуму. Між тим, у більшості випадків, створення таких структур відбувається тоді, коли протиріччя досягають апогею і нерідко сприймаються як реальна загроза існуванню суспільства.

Формування цілісності систем – умови їх прогресивного розвитку, взаємозв'язок процесів диференціації та інтеграції, за допомогою якого підтримується цілісність, у свою чергу, породжують процеси регуляції, які потім стають визначальними і специфічними для конкретних систем, що розвиваються. Сама структура системи – взаємозв'язок її частин – є регулятором її розвитку. Зокрема, координація частин обмежує свободу їх змін, що лежить в основі стабільності системного утворення. Це означає, що твердження про те, що суспільній системі непотрібне науково обґрунтоване чітке і жорстке регулювання всіх сфер людської діяльності, – або помилкове судження, або просто демагогія. Завдяки ж тому, що будь-який процес або явище завжди являють собою єдність із своєю протилежністю і тим самим обмежуються нею, ніяка стабільність, сталість не може бути абсолютною – вона є умовою мінливості. Тільки тоді будь-яка суспільна система змінюється, йде шляхом прогресу, коли вона реалізувала всі свої потенційні можливості, зумовлені її якісним станом на даному етапі історії, в умовах відносного спокою, в певних про-

сторово-часових рамках. А реалізація можливостей прямо залежить від відповідності організації суспільного життя (його регуляції) природі даного соціального утворення.

Регуляція суспільної діяльності з боку держави, у першу чергу, сприяє не тільки розвитку соціальної системи в цілому, а й окремої людини. Саме чітка організація функціонування соціуму передбачає, що функціонування, дія (діяльність) кожної людини досить чітко передбачена, визначена. Кожна людина потрібна, важлива її роль, немає “зайвих” людей. Тільки хаос, безладдя знецінюють людську працю і людську гідність, і як протест, як неможливість миритися з таким приниженням і виникають суспільні відхилення, протиправна і злочинна поведінка.

Однією з форм відображення суспільної деструкції є зростаюча кількість конфліктів у людських стосунках. Будь-який конфлікт завжди має свою першопричину, яка виходить за межі індивідуальних зв'язків. Тому вивчення конфліктних ситуацій має два аспекти – загальний і конкретний (одиничний). Кожний із них може бути спеціальним об'єктом наукового дослідження, але тільки на основі розуміння зв'язку загального та одиничного можна більш адекватно відтворити сутність цієї проблеми.

Слово “конфлікт” означає зіткнення, сутичку сторін (людей, соціальних груп). Тобто конфлікт – це завжди протидія, і як будь-яка протидія вона за змістом і силою відтворює зовнішній вплив – чим сильніше дія, тим сильніше протидія. Ця особливість підтверджує суперечливу природу конфлікту і як єдність об'єктивного та суб'єктивного, бо не завжди людина може уникнути конфліктної ситуації, яка нав'язана з боку інших людей, суспільства в цілому.

Є й така форма конфлікту, як конфлікт особи з самою собою. Тут деструкція, в найбільш активній формі, йде від людини в зовнішнє середовище, змінюючи, певною мірою, навіть руйнуючи його, відповідно інтелектуальним, розумовим здібностям людини, а також її життєвій енергії.

Найгостріший соціальний конфлікт – це злочин. “Завдання кримінального суду в тому, щоб установити, чи був насправді кримінальний конфлікт, який став основою для судового розгляду, і чи винний у конфлікті підсудний. Якщо це так, то належить, за інших необхідних умов, вирішити питання про покарання винної особи. Таким чином, у кримінальному судочинстві конфлікт найчастіше

супроводжується “силовим” рішенням – застосуванням заходів державного примусу”¹.

Суспільно небезпечна діяльність – це обмежена частка життя окремих особистостей конфліктної спрямованості, коли ступінь конфліктності досягає кримінально-правової оцінки (санкції). І доки існують суспільні системи, життя проявляється у двох завжди традиційних іпостасях: добра і зла в їх гострому протиборстві – конфліктах (злочинах). Тому мова повинна йти не про повне викорінення злочинності, а про її ефективну нейтралізацію або реальне зменшення, тобто про явне пом’якшення конфліктів людей між собою, з державними і громадськими структурами, з природою, а це і є загальна гуманізація суспільних відносин.

Попередження та розв’язування гострих соціальних конфліктів на різних рівнях соціуму – центральна лінія кримінологічного планування і реалізації ранньої профілактики правопорушень та злочинності з урахуванням головного феномена демократичного суспільства – свободи волі (вибору) щодо тієї чи іншої, позитивної чи негативної, форми поведінки.

Головним недоліком мотивів і цілей кримінальних покарань є, на нашу думку, занадто суворі покарання, пов’язані з позбавленням волі. Опитування засуджених свідчать, що абсолютна більшість з них до кінця не усвідомлювала правову суть кримінальних конфліктів, а тому психологічно не була підготовлена до суворого покарання. Тут доречно послатися на американський досвід. Е.Уіллетт наголошує: “З боку держави було б, безумовно, несправедливо покладати на свій народ відповідальність за ту чи іншу поведінку раніше, ніж держава донесе до свідомості людей думку про те, що конкретна поведінка є протиправною”².

Необхідно підкреслити, що гострі конфлікти не усуваються шляхом їх “знищення”. Там, де існує суспільство, завжди існують конфлікти. Але саме наукові форми правового регулювання можуть значно знижувати рівень будь-якого насилля під час конфліктів. Конфлікт, що суспільно контролюється, стає пом’якшеним варіантом, хоча він може й продовжуватися, залишаючись досить інтенсивним. Регульований конфлікт здійснюється у формах, які значно

¹ Кудрявцев В.Н. Судебное рассмотрение дел // Конфликты в современной России. Проблемы анализа и регулирования. – М., 1999. – С. 187.

² Уиллетт Э.Ф. Как создаются американские законы. – Нью-Йорк, 1999. – С. 77.

адекватніше відповідають характеру нормативної динаміки соціальної структури. “Можливо, конфлікт є батьком усіх явищ... В ефективному приборканні соціальних конфліктів знаходимо одне з центральних завдань”¹.

Для запобігання виникненню гострих суспільних конфліктів потрібна інтеграція кримінології, психології (конфліктології), медицини. Передбачення такої інтеграції дає підстави для визначення її основних завдань:

а) моделювання психології соціального середовища, в якому зароджувався конфлікт, з прийняттям відповідних профілактичних заходів;

б) науково обгрунтоване врахування психологічних характеристик сторін, що конфліктують (суб’єктів злочинів, потерпілих, суб’єктів правоохоронної діяльності);

в) своєчасна психологічна та соціальна корекція з метою нейтралізації помилок, які сприяють формуванню негативної індивідуальної та групової свідомості з антигромадськими установками;

г) спеціальна розробка стратегії і тактики максимально можливого розв’язання кримінальних конфліктів з урахуванням усього комплексу мотивацій сторін – суб’єктів кримінальних правовідносин;

д) психолого-кримінологічне та медико-психіатричне вивчення характеру і результатів кримінальних конфліктів.

Профілактика будь-якого, у цілому незначного, конфлікту більшою чи меншою мірою може стати першим, дійсно ефективним кроком ранньої профілактики передзлочинної або злочинної поведінки. При цьому доцільна не формальна, а реально діюча концепція попередження кримінальних конфліктів у стадії їх зародження. “Попередження конфлікту, звичайно, набагато розумніше і корисніше з усіх точок зору, порівняно з дуже непростими і дорогими заходами щодо припинення або вирішення конфлікту, який уже почався... Велике значення в профілактичній діяльності належить зміні ціннісних орієнтацій населення у напрямі підвищення поваги до людини, зміцнення довіри до неї, боротьби з насиллям, нетерпимістю до чужих поглядів”².

¹ Дарендорф Р. *Элементы теории социального конфликта* // *Социс.* – 1994. – № 5. – С. 147.

² Кудрявцев В.Н. *Юридические способы предупреждения конфликтов* // *Конфликты в современной России. Проблемы анализа и регулирования.* – М., 1999. – С. 200–201.

Важливо наголосити, що стан конфліктності, детермінований як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, завжди є результатом їх взаємодії, складного комплексу причин. Серед них перше місце посідають моральні та правові цінності, які сповідують конфліктуючі сторони. Конфлікт кримінального характеру може виникнути й при відсутності реальної протилежності цілей (наприклад, при злочинній недбалості одного з його учасників). Отже, твердження, що "конфлікт виникає при зіткненні несумісних дій"¹, не завжди прийнятне.

Загалом же мова повинна йти про своєчасне усунення на загальносоціальному та індивідуальному рівнях причин кримінальних конфліктів шляхом ефективного застосування норм різного типу і спрямування з пріоритетом переконання перед примусовими заходами. Реалізація такого курсу нормативного регулювання конфліктів буде сприяти зміцненню і гуманізації всієї суспільної системи. Звичайно, міжособистісний конфлікт некримінального спрямування залишається однією з поширених форм взаємин індивідуумів, але з часткою реального ризику², особливо при емоційній нестійкості сторін конфлікту³.

Отже, коли йдеться не про тактику, а про стратегію боротьби з суспільно небезпечною девіантною поведінкою, то потрібно враховувати всі основні її аспекти. А це, перш за все, світоглядні установки суспільства і людини, які завжди обумовлені певними філософськими уявленнями про навколишній світ. Характер взаємозв'язку суспільного й індивідуального світогляду залежить від існуючої політичної і правової системи, від характеру соціальної психології, психологічної і моральної позиції конкретної особи. Це дає можливість суспільству точніше визначити складні шляхи до майбутнього, рух до якого буде супроводжуватися найменшими втратами й найбільшими досягненнями в реалізації мети побудови гуманного суспільства, де б у центрі уваги були інтереси людей і панували правопорядок і громадський спокій.

¹ Дойч М. Разрешение конфликта (конструктивные и деструктивные процессы) // Политология. – М., 1999. – С. 718–719.

² Див.: Еришов А. Взгляд психолога на активность человека. – М., 1991. – С. 133.

³ "Емоційну стійкість визначають як оптимальний варіант адаптаційних, психологічних та фізіологічних змін, які відбуваються в екстремальних емоційних умовах і забезпечують збереження доцільності поведінки" (Горго Ю.П. Психохфізіологія. Прикладні аспекти. – К., 1999. – С. 17).

Глава II

Біосоціальні та соціобіологічні детермінанти психології людської поведінки

В одному з останніх підручників з кримінології говориться, що все різноманіття поглядів щодо причин злочинності можна звести до двох основних напрямів – соціологічного і біологічного, але біосоціальні (соціально-біологічні) теорії причин злочинності не здобули широкого поширення¹. Такий стан склався не назавжди, і у час постперебудови, “коли біосоціальні погляди на злочинність втратили свою небезпеку для світогляду, який схвалюється владою, і навпаки, навіть бажані для неї, здавалось, треба чекати оживлення відповідної концепції. Однак у давній спір між уявленнями двох шкіл втрутилося саме життя, владно вказавши на абсолютну перевагу соціальних факторів. Цей спір, звичайно, затих не назавжди і поновиться при стабілізації суспільно-політичної обстановки в країні”².

Аналогічна позиція простежується при аналізі причин майже всіх видів злочинів. Зокрема, всіма дослідниками називаються дві

¹ Див.: Кримінологія. – СПб., 1999. – С. 130, 132.

² Кримінологія. – СПб., 1999. – С. 134–135.

2

основні групи причин, наприклад, необережної злочинності: об'єктивного характеру (ситуація, знаряддя і засоби) і суб'єктивного (особа злочинця і його поведінка). Коли ж вони аналізуються детальніше, про суб'єктивні фактори ("дефекти особи"), по суті, не сказано жодного слова; непрямо лише говориться про "недоліки контролю за додержанням правил обережності"¹. Але скільки ми знаємо випадків, коли людина за станом свого здоров'я (у цілому або в конкретній ситуації) не в змозі була додержуватися таких правил. Важливо, що про це навіть не згадується в контексті аналізу причин необережної злочинності².

Які з вище наведеного можна зробити висновки?

1) Якщо протягом усієї історії кримінології існують дві основні концепції причин злочинності – соціальна і біологічна, то вже саме їх існування свідчить, що вони відображають дійсно головні причини злочинності як соціального явища. Це не випадково, тому що останнє, у свою чергу, має аналогічну властивість – бути детермінованим як природними законами, що є основою життєдіяльності людини, а тому й суспільства, так і новими, суто соціальними законами.

Відображенням єдності світу, зокрема єдності природи і суспільства, є тенденція інтеграції, синтезу сучасного наукового знання в єдину систему на основі філософських уявлень про навколишній світ. Філософія служить фундаментом цього процесу саме тому, що визначає ті універсальні закони розвитку, які проявляються – як вихідна сутність – у всіх інших законах існування різних рівнів організації світу, окремих предметів і процесів. Саме ця загальна основа й обумовлює інтегративну функцію філософії. І саме філософи першими почали детальніше вивчати закономірний зв'язок природного (біологічного, генетичного) і соціального, розробляючи методологічний інструментарій вирішення цієї проблеми.

Ось чому обидві теорії злочинності – біологічну і соціальну – своєчасно і логічно (бо йдеться про один і той самий об'єкт дослідження) розглянути комплексно як взаємододаткові, органічно пов'язані між собою.

2) Усі розмови відносно того, чи правомірно розглядати біологічні причини злочинності, здаються марними: або ми визнаємо,

¹ Кримінологія. – СПб., 1999. – С. 398–399.

² Див.: Там само. – С. 398–399.

що злочинець – це теж людина, і тоді використовуємо щодо аналізу його дій усі знання, які здобула наука відносно біологічної основи життєдіяльності людини, або вважаємо, що злочинець – це не людина, навіть не тварина, а особлива форма неживої природи. Але як годі він може бути суб'єктом соціальної дії?

3) Чомусь більшість авторів виходить з того, що головне завдання – це довести, що, наприклад, спадковість може бути основою відхилень у бік протиправної поведінки. Здається, що не менш важливо, підкреслюючи, як головні, соціальні причини злочинності, показати, як соціальні умови можуть змінювати біологію людини (*це особлива біологія, модифікована під впливами соціальних умов*) і як ця перетворена природна основа потім впливає на психічний і моральний стан особи.

Відповідно, потрібно відокремити поняття “біосоціальні” й “соціобіологічні” причини поведінки, не вживаючи їх як тотожні, синоніми, бо за змістом вони не зовсім співпадають. Біосоціальні причини – ті, що детермінуються загальними законами живого, які специфічно проявляються в умовах суспільного життя, а соціально-біологічні – це фізіологічні та психічні процеси, що модифікуються під впливом соціуму і вже за принципом зворотного зв'язку відіграють роль чинників трансформації людської поведінки і діяльності.

Біосоціальні детермінанти поведінки мають активний характер не стільки завдяки самому своєму існуванню, скільки за результатами своєї дії. В.П. Казначеев формулює універсальну, космічну за сферою свого розповсюдження закономірність: жива речовина розвивається прогресивно тільки в тому випадку, коли вона, внаслідок своєї життєдіяльності, організовує середовище свого існування. Для розумового життя це має особливе значення. Людство за допомогою мислення, особливо розвитку наукової думки (В.І. Вернадський), реалізує цей закон, забезпечуючи два вектори свого безсмертя – соціально-біологічного і соціально-інформаційного, духовно-культурного (створення ноосфери)¹.

Щодо соціобіологічних чинників, наведемо висновок, зроблений на основі спеціальних досліджень: оскільки логічно говорити про атрибутивність відображення, то не менш логічно припустити, що на стадії живої речовини відображаюча діяльність базується та

¹ Див.: Казначеев В.П. Феномен человека: космические и земные истоки. – Новос., 1991. – С. 40–41.

організовується за “канвою” універсальних властивостей і співвідношень предметного середовища. Тим самим просторово-часові, якісно-кількісні і тому подібні визначеності та аспекти об’єктивного світу перетворюються у власну, внутрішню форму і структуру нервово-психічної організації живого¹. “Як космо-природна і суспільна істота, людина має власні способи існування у світі. У них вона здійснює себе, реалізовує свій потенціал, забезпечує особисту життєздатність. Способи її буттєвості є не лише дискретним проявом вітальної і функціонуванням соціальної системи, а й розгортанням космічної енергії, ступенем її розвитку, на якому здійснюється самопізнання і вдосконалення Космосу”².

Як вважає В.П. Казначеев, біологічна еволюція, в якій домінували механізми біологічного добору, в певний час перейшла у новий вид – соціального добору – біосоціальне конструювання соціального інтелекту. У цьому процесі соціально-біологічна селекція, яка досліджується популяційною генетикою людини, була спрямована на збереження тих індивідуумів, інтелект яких став частиною загального, суспільного інтелекту³.

На думку вченого, без сумніву можна твердити, що культура є соціоприродним фундаментом суспільства⁴.

Вплив соціального середовища на природну організацію людини як очевидність відмічають багато дослідників. Зокрема, зауважується, що інтенсивний розвиток соціальних факторів і умов життя людини, які складають його сутність (перш за все, виробництва, праці), зачепили основи самого існування людини як живої істоти⁵.

Відзначається, що існує багато доказів того, що розвиток мозку як морфофізіологічної системи знаходиться під контролем факторів соціальної програми⁶. “Розвиток мозку як за об’єктом, так і за внутрішньою структурою продовжується все життя людини”⁷.

¹ Див.: Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека. – М., 1988. – С. 302–303.

² Горак Г.І. Філософія. – К., 1997. – С. 70.

³ Див.: Казначеев В.П. Феномен человека: космические и земные истоки. – Новос., 1991. – С. 72–73.

⁴ Див.: Там само. – С. 78.

⁵ Див.: Фролов И.Т. Перспективы человека. – М., 1983. – С. 35.

⁶ Див.: Дубинин Н.П. Биологические и социальные факторы в развитии человека // Вопросы философии. – 1977. – № 2. – С. 52–53.

⁷ Дубинин Н.П. Популяционная концепция и типологическое мышление в проблеме человека // Вопросы философии. – 1975. – № 70. – С. 79.

Вивчення процесу антропогенезу, аналіз його передумов відкриває не тільки закони розвитку живого як такого, а й еволюції психологічних властивостей людини. Тому питання про те, яким був рівень психічного розвитку наших предків, вважається одним із головних¹. “Вивчення місця і ролі біопсихологічних факторів в антропогенезі винятково важливе, бо перетворення біологічної форми руху в соціальну відбувається завдяки розвитку психічної форми відображення тварин у свідомість людини на основі трудової діяльності. І оскільки *психічне складає перехідну форму між біологічним і соціальним, включаючи в себе і те, і інше*, то, по суті, безпосередні біологічні передумови антропогенезу співпадають із розвитком психіки антропоїдів”². Підкреслюється, що, на відміну від форм відображення матеріально-речовинного характеру, психічне відображення тварин містить у собі, в зачаткових формах, передумови для переходу від матеріальної до ідеальної форми відображення дійсності.

Відбувався природний добір найбільш умілих і психічно “обдарованих”. “Теза про те, що антропогенез супроводжувався добром не по лінії фізичної переваги, а по лінії загальнобіологічного прогресу – розвитку умілості, психіки, здатності взаємодопомоги, колективного життя – все більше утверджується в сучасній антропології”³.

Отже, людина – це цілісна єдність біологічного, психічного і соціального рівнів організації⁴, це “біопсихосоціальна єдність”: “Підхід до проблеми людини, що розглядається, в основі дискусій про співвідношення психологічного і соціального явно застарів. На основі цих двох факторів пояснити комплексність структури людини в її розвитку не вдається. Тому поняття “біопсихосоціальна єдність” повинне не тільки включати в себе момент психічного (як це не дивно, психологію взагалі не помічали), але й поставити основний акцент на комплексності проблеми, яку неможливо вирішувати довіль-

¹ Див.: Ломов Б.Ф. Проблема социального и биологического в психологии // Биологическое и социальное в развитии человека. – М., 1977. – С. 59.

² Югай Г.А. Антропосоциогенез: философские и психологические аспекты. – М., 1982. – С. 21–22.

³ Там само. – С. 23.

⁴ Див. Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. – М., 1982; Тарасов К.Е., Черненко К.Е. Социальная детерминированность человека. – М., 1979.

ним підсумовуванням найрізноманітніших факторів, здобутих спеціальними науками”¹.

У літературі підкреслюється, що психологія повинна стати знанням про реакції живого організму, що охоплюють усі форми сприйняття впливів навколишнього середовища, тобто про те, що американські вчені визначили терміном “поведінка”... живого організму².

Методологія вивчення проблеми поведінки людини розкривається й у такому положенні: “поняття “розвиток особи”, “розвиток організму”, “розвиток психіки” – це лише наукові абстракції, які охоплюють різні сторони єдиного, але, разом з тим, різноякісного у своїх проявах процесу”³.

Отже, спочатку розглянемо *біосоціальні детермінанти поведінки, тобто домінуючу роль початкових законів життєдіяльності при формуванні відповідних реакцій людини на зовнішні впливи.*

У літературі підкреслюється, що одним із шляхів розвитку наукового дослідження проблеми людини є визначення “стикових”, “граничних” точок, “у яких перехрещуються соціальні і біологічні методи, що ставлять за мету перебороти їхній дуалізм, їхній багато в чому поки що взаємовиключний характер”⁴. Цей підхід відображається в самому визначенні поняття “людина”, а саме: людина є “суб’єктом суспільно-історичного процесу, розвитку матеріальної і духовної культури на Землі, біосоціальною істотою, генетично пов’язаною з іншими формами життя, але яка виділилася з них завдяки здатності створювати знаряддя праці, володінню розбірливою мовою і свідомістю”⁵.

Тривалі наслідки різних варіантів міжособистісних стосунків, вважав автор теорії стресу Г. Сельє, надто складні, щоб можна було

¹ Вессель К.-Ф. Человек – как биопсихосоциальное единство // Диалог в Брайтоне: человек в настоящем и будущем. – М., 1989. – С. 11.

² Див.: Корнилов К.Н. Естественно-научные предпосылки психологии. – М.–Воронеж, 1999. – С. 24; Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід. – К., 2000.

³ Ломов Б.Ф. Проблема социального и биологического в психологии // Биологическое и социальное в развитии человека. – М., 1977. – С. 47.

⁴ Фролов И.Т. Перспективы человека. – М., 1983. – С. 71.

⁵ Там само. – С. 32

нже сьогодні виразити їх у термінах біохімії, хоча з часом і це стане можливим¹.

Накреслюючи нові перспективи в теоретичному й емпіричному пізнанні особи, відомі американські фахівці Л. Х'елл і Д. Зиглер пишуть, що прогрес у дослідженнях очікується у двох напрямках: 1) емпіричне вивчення біохімічних і генетичних основ поведінки; 2) розвиток концептуальних схем, які б більш адекватно пояснили біологічну спадщину індивіда і те, як вона впливає на різні форми поведінки, пов'язані зі сферою особи².

“Значення фізіологічної психології для аналізу нормальної і аномальної поведінки, – на думку П. Милнера, – стає все більш очевидним, коли паралельно з даними, здобутими в експериментах над гваринами, подаються спостереження за людьми, що я й робив усюди, де це було можливим”³.

Такий підхід розглядається як нова парадигма у психології: при аналізі проблеми особи, підкреслює А. Маслоу, необхідне дослідження біологічних і конституційних основ людини; “першим, абсолютно необхідним аспектом цього самопізнання є усвідомлення своєї біології, усвідомлення того, що я називаю “інстинктоподібним”..., тобто усвідомлення свого тваринного початку”⁴. І далі: “Я вважаю, що висунув вагомі аргументи на користь прийняття можливої інстинктоподібної природи вищих цінностей, тих, які ми називаємо духовними або філософськими”⁵.

Така позиція в науці не нова, але в працях, наприклад, В.М. Бехтерева, вона представлена не так прямолінійно. Вчений вважав за необхідне “вивчення особи як біосоціального явища”⁶. “Перш за все треба розуміти, – писав він, – що особа є завжди і всюди продуктом біосоціальних умов, зобов'язаним своїм походженням, з одного боку, біологічній спадковості, здобутій від предків, з іншого – соціальним умовам навколишнього середовища. Для нас суттєво усвідомити, що передача вроджених схильностей у проявах сполучено-

¹ Див.: Сельє Г. Стресс жизни // Психология экстремальных ситуаций. – Минск, 2000. – С. 16.

² Див.: Х'елл Л., Зиглер Д. Основные положения, исследования и применение теории личности. – СПб.–М.–Х.–Минск, 2000. – С. 598.

³ Милнер П. Физиологическая психология. – М., 1973. – С. 12.

⁴ Маслоу А.-Г. Дальние пределы человеческой жизни. – СПб., 1997. – С. 44.

⁵ Там само. – С. 45.

⁶ Бехтерев В.М. Мозг и его деятельность. – М.–Л., 1928. – С. 9.

рефлекторної діяльності підлягає тим самим закономірностям, що й передача тілесних або морфологічних ознак”¹. Вважається, що, поряд з тими чи іншими морфологічними ознаками, спадковість обумовлює так звані конституційні особливості людини, тобто залежні від її фізичного складу. Те ж саме стосується темпераменту, у зв’язку з яким знаходиться і певний антропологічний тип; спадковими за своїм характером є схильності людини – музична обдарованість, схильність до живопису, техніки, мови, математики. Так само, як і розумова недорозвиненість, дефективність².

На думку В.М. Бехтерева, особливо важливим у практичному відношенні є уявлення про дію гормонів на зміни просвіту судин мозку, що, в свою чергу, впливає на стан людини – її підйом і бадьорість або придушення і пригнічення. Ці стани можуть заміщати один одного (домінуючи в певні моменти часу). Крайньою, а тому патологічною формою прояву цих змін (циклотомії) є маніакально-депресивний процес, який, з одного боку, характеризується фазою різко вираженої пригніченості, як правило, з меланхолічним маренням самоприпинення, гріховності, нерідко переслідування, яке може тривати тижні і місяці, а з іншого – різким проявом збудження, яке доходить до вибухів шаленості і супроводжується підвищеною переоцінкою власних можливостей і нестійким маренням особистої величч³.

Щодо потреб особи, які обумовлюють можливі цілі поведінки, то вони формуються відповідно до біосоціальної природи людини. Біологічні потреби розглядаються вченим як інстинкти – це потреби в їжі, статеві потреби, потреба в захисті від ворогів, потреба у відпочинку або діяльності, в грі та ін. Саме ці потреби і сформовані звички як набуті навички і є основними керівниками в поведінці людини взагалі⁴. Потрібно сказати, зауважує В.М. Бехтерев, що соціальні стосунки далеко не завжди витримують змагання з могутніми біологічними інстинктами, наприклад, такими, як самозбереження та харчування. “Тому у випадку суспільних лих, наприклад, під час пожеж, загибелі пароплавів на морях і тому подібне, соціальні зв’язки швидко придушуються, заміщуючись егоїстичними прагненнями до рятування самого себе, і тільки зміцнені соціальні навички є у

¹ Бехтерев В.М. *Мозг и его деятельность*. – М.-Л., 1928. – С. 259.

² Див.: Там само. – С. 260.

³ Див.: Там само. – С. 224.

⁴ Див.: Там само. – С. 232.

цьому відношенні винятком із загального правила... У періоди тяжкого голоду навіть сімейні зв'язки придушуються повністю, коли справа йде про пожирання батьками і матерями своїх дітей. Уже деяка нестача харчових продуктів робить суспільство більш меркантильним, більш егоїстичним, більш міщанським... нарешті, при ставевій незадоволеності, як часто буває в походах, справа доходить до розгнужданого насилля над жінками. Але все ж в умовах нормального задоволення насущних потреб суспільні зв'язки настільки сильні, що вони призводять до жертвності і подвигу"¹.

Реакції самозбереження, або захисні реакції, можуть бути двох видів – пасивні й активні, у формі оборони. На основі перших розвиваються слухняність і рабська покіра. Активні ж захисні реакції призводять до вишукування знаряддя захисту, створення охорони у формі сторожів, міліціонерів, війська, армії. Активна оборона переходить у наступ, що є кращою формою оборони.²

На основі потреби у захисті, на думку В.М. Бехтерева, розвивається і релігійний культ, ніби такий, що забезпечує захист від невідомих, а тому таємних ворожих сил таємними ж силами божества. "Безсилля від невдачі зброї, від непередбачених причин перед можливою небезпекою примушують шукати для себе захист у тих силах, які благодійні і звернення до яких супроводжує успіх. У першому випадку дикун звалює вину на ворожі сили, у другому – він бачить дію богів для нього милостивих і добрих. Спочатку навіть будь-яке знаряддя, що дарувало успіх у полюванні або у бою, визнається як таке, що містить у собі таємничу силу, будучи фетишем, а знаряддя, яке не супроводжувалось успіхом, відкидалось як позбавлене таємничої сили і навіть таке, що вміщує в собі щось вороже. Нерідко ці сили персоніфікуються, сполучаючись із впливом добрих або злих предків, відквіля культ пенатів. Мало-помалу цей культ перетворився в культ злих і добрих богів, з яких одним треба дякувати, інших – умилює... увесь цей розвиток релігійного культу як уявного захисту слабкої душою, але багатой на фантазію людини, таким чином, зобов'язаний своїм походженням рефлексам самозбереження або захисним реакціям, на ґрунті яких, за допомогою сполучених зв'язків, поступово розвиваються комплекси релігійного культу"³.

¹ Бехтерев В.М. Мозг и его деятельность. М. – Л., 1928. – С. 297–298.

² Там само. – С. 279–280.

³ Там само. – С. 280.

Особливе значення для формування типу поведінки має одна з найважливіших функцій мозку – рефлекс удавання, який “поряд з особистісними рефlekсами є найважливішим елементом соціального життя”¹.

Удавані рефлекси, закладені в природу самого організму, зустрічаються вже на нижчих щаблях тваринного царства. Щодо людини, то вони проявляються у дитячому віці – ще до розвитку мови немовля переймає від старших цілий ряд жестів і мімічних рухів, а також вимовляє удавані звуки. “Потім членороздільна мова засвоюється дитиною виключно шляхом удавання, на якому базується майже все виховання... звичаї, мораль і традиції, по суті, зобов’язані своїм існуванням і міцністю свого буття знов-таки удаванню. Придбання молодшим поколінням усіх досягнень старших поколінь також зобов’язане удаванню”².

У сучасній психології прийнято розрізняти три взаємопов’язані сторони єдиного процесу розвитку людини: фізичний, когнітивний і психосоціальний.

До фізичної сторони належать зміни структури мозку й органів відчуттів, кісток і м’язів, росту і ваги, фізичне здоров’я і рухливі навички; когнітивна галузь розвитку включає всі психічні процеси, які мають відношення до мислення і вирішення завдань, – це зміни у сприйманні, пам’яті, міркуванні, творчому уявленні і мові; психосоціальна сфера являє розвиток особи і міжособистісних стосунків³.

Одним із результативних напрямів дослідження вважається вивчення зв’язків між генетичними факторами і психічними можливостями людини з урахуванням явищ ембріогенезу; зокрема, йдеться про функціональну асиметрію головного мозку, яка обумовлює зв’язок життєвого і раціонального, вербалізованого та невербалізованого в процесах пізнавальної діяльності. Це і розшифровка мозкових кодів психічних явищ, зокрема відчуттів і сприймань; дані про локалізацію і організацію психічних функцій, здобутих на основі методів стереотоксичної неврології та ін⁴.

¹ Бехтерев В.М. *Мозг и его деятельность*. – М. – Л., 1928. – С. 234.

² Там само. – С. 291–292.

³ Див.: Крайг Грэйс. *Психология развития*. – 7-ое международное издание. – СПб.–М.–Х.–Минск, 2000. – С. 17.

⁴ Див.: *Психика и мозг // Философские науки*. – 1988. – № 3. – С. 47.

Важко переоцінити результати експериментів, які були проведені академіком Н.П. Бехтєревою із співробітниками. Йдеться про відкриття механізму мозку, який лежить в основі мови, тобто розкриття нейрофізіології слів, що перетворюється у структуру думки. Виявилось, що кожному слову в мозку відповідає абсолютно конкретний, “свій” електричний сигнал – електричний аналог; у свою чергу, в його основі лежать певним чином синтезовані білки. Коли людина чує слово, то, адекватно з його звуковими характеристиками, в мозку формується структура специфічного біоелектричного процесу, що являє собою акустичний код слова. Велись пошуки і специфічних кодів, які відображають не звукові, а смислові характеристики слів. Для цього підбиралися слова, які мали різне звучання, але належали до категорії однотипних предметів, або до так званого загального смислового поля. Результати експериментів показали, що у відповідь на такі слова виявилися не тільки загальні риси в характері перебудов ансамблей нервових клітин, яким властива електрична активність, а й риси загальності у відображаючих їх акустичних кодах¹.

Процеси розумової діяльності, таким чином, мають свій специфічний фізіологічний аналог у формі нейронних структур мозку людини, які відображають не тільки фізичні, а й смислові характеристики зорових і слухових сигналів, що надходять ззовні. Це свідчить про те, що в мозку людини кодування фізичної характеристики слів визначається їх смисловим змістом. На основі цього відкриття у XX ст. стало можливим розшифровувати електричні сигнали мозку у формі логічно побудованої людської думки.

У психології існує теорія вроджених мовних структур, яку розвивав Н. Хомський; цю структуру він назвав “механізмом оволодіння мовою” (МОВ) і вважав, що саме вона дозволяє дітям вибірково переробляти зовнішню мовну інформацію і формулювати граматику, згідно з якою вони створюють мову. Вважається, що теорія вроджених мовних структур “допомагає пояснити універсальну для всіх народів здібність до створення мови і передачі її наступним

¹ Див.: Бехтєрева Н.П., Бундзен П.В. *О мозговых механизмах кодирования слов // Будущее науки. – 8 вып. – М., 1975. – С. 112; Бехтєрева Н.П., Гоголицын Ю.Л., Кропотов Ю.Д., Медведев С.В. Нейрофизиологические механизмы мышления. – Л., 1985. – С. 111–140.*

поколінням, а також природну схильність немовляти до засвоєння мови”¹.

Наведені міркування відбивають існування такого властивого всім формам відображення процесу, як акумуляція. Саме акумуляція відображення, здатність залишати “слід” у відображаючій системі пояснює й інші його властивості – активність, вибірковість, випереджаюче відображення дійсності. Усі ці властивості в найбільш розвиненій формі спостерігаються у психіці людини. Структурні зміни – “сліди” – повністю не зникають, навіть якщо зовнішній вплив був одноразовим. А коли аналогічні впливи повторюються, то структурні зміни (що їм відповідають) закріплюються. Відображаюча та впливаюча системи можуть бути тісно пов’язані між собою самими умовами існування, тоді між ними встановлюється структурна подібність, ізоморфізм. Виражається це в тому, що відображаюча система, в даному випадку психіка людини (і відповідні їй структури нейрофізіологічних процесів), обумовлюють вибірковість цієї системи у сприйнятті зовнішніх впливів, інформації, що надходить.

Так виникає здатність до більш легкого засвоєння рідної мови, традицій, моралі, суспільних цінностей саме того середовища, у якому людина народилась і постійно живе.

Психологи розрізняють так звані поточний і кристалізований інтелекти: перший означає наявність здібностей до навчання чомусь новому і відображає рівень працездатності та інтегрованості нервової системи, але він превалює лише в юнацькому періоді життя; пізніше у людини домінує другий тип інтелекту, який є результатом досвіду (акумуляції знання про життя) і виражається в здатності установлювати зв’язки між процесами, формувати судження, аналізувати проблеми та використовувати засвоєні стратегії для вирішення завдань².

Усі названі процеси, як уже підкреслювалось, пов’язані з сутністю еволюції живого – адаптацією. Акумуляція адаптацій, що проявляється у вроджених формах пристосування до навколишнього середовища, обумовлює й пам’ять як у свідомій, так і підсвідомій формі. Проблема підсвідомого (безсвідомого) є однією з централь-

¹ Крайг Грэйс. Психология развития. – 7-ое международное издание. – СПб. – М. – Х. – Минск, 2000. – С. 270.

² Там само. – С.770.

них у психології взагалі, психології поведінки й діяльності особливо. Безсвідоме – це сукупність психічних процесів і станів, пов'язаних з явищами дійсності, впливи яких суб'єкт не усвідомлює; у безсвідомому неможливий довільний контроль дій, які робить суб'єкт, і оцінка ним їх результатів¹. “У безсвідомому часто минуле, теперішнє і майбутнє співіснують, поєднуючись у якомусь одному психологічному акті...”²

Ці три вектори психологічного стану людини у формі безсвідомого пояснюються тим, що процес адаптації до середовища має також три стадії: передадаптацію, власне адаптивну реакцію і постадаптацію. Перша стадія є наслідком структурної реорганізації, обумовленої відображенням зовнішніх впливів певними минулими формами пристосування, і одночасно це передумова його майбутніх варіантів. Друга стадія – актуалізація і необхідна трансформація частини цих потенційних можливостей як процес пристосування до існуючих умов життя; третя стадія – постадаптація – є новим типом структури і функцій складноорганізованої системи внаслідок пристосування, що відбулося. Природно, постадаптація, відносно майбутнього процесу розвитку системи, виконує і роль передадаптації.

Досліджуючи сутність передадаптацій, ряд авторів відмічають, що відображення об'єктивної реальності в людському мозку має попередні ступені та елементи на рівні більш простих систем, і тому основою розумової діяльності людини є ще молекулярні процеси відображення, які сформувались задовго до появи людини. Її здібності до мислення і пізнання розглядаються як такі, що мають довгу історію розвитку живого у формі макромолекулярних, біологічних структур³. Передадаптація або “детермінація майбутнім” розуміється як випереджаюче відображення і цілепокладання⁴.

Із загальними властивостями процесу відображення пов'язаний і феномен геніальності⁵. Х. Ортега-і-Гассет пише: “Світ може

¹ Див.: *Краткий психологический словарь*. – М., 1985. – С. 31.

² Там само. – С. 31.

³ Див.: Розенталь З., Фукс-Китовский К., Розенталь Х.А., Рапопорт М. О молекулярно-биологических основах отражения // *Биология и современное научное познание*. – М., 1980. – С. 205–218.

⁴ Див.: Михайловский Г.Е. Организация времени в биологических системах // *Журнал общей биологии*. – 1989. – Т. 50. – № 1. – С. 72.

⁵ Див.: Ківенко Н.В. Природне і соціальне у феномені геніальності // *Філософія як складова сучасної педагогічної освіти*. – Переяслав-Хмельницький. – Київ, 1996.

увійти в мій розум тільки у тому випадку, коли структура цього розуму в чомусь збігається зі структурою цього світу, коли діяльність мого мислення так чи інакше збігається з буттям”¹. Ідею стародавніх мислителів про те, що подібне пізнається подібним, можна тлумачити й таким чином: процеси регуляції і ритми функціонування більш загальної системи служать основою, що обумовлює організацію систем, які входять до неї як частина у ціле. Ось чому психіка, свідомість ізоморфні навколишньому світу і рівень розвитку свідомості залежить від рівня цієї адекватності – чим він вищий, тим більше розвинена свідомість.

Сама ж можливість адекватності пов’язана із всезагальністю процесу відображення, який у біологічних і соціальних системах набуває найбільш складного характеру. Універсальна взаємодія предметів і процесів створює структуру світу, і організація всіх конкретних систем є похідною від неї. Тобто всі вони, поряд із специфічними рисами, базуються на загальних принципах побудови.

У свідомості відтворюються і одночасно акумулюються результати її взаємодії з навколишнім світом, і чим він багатобарвніший, тим більш розвинена свідомість. Накопичений таким чином природний і соціальний досвід зберігається підсвідомим і, при необхідності, перетворюється у свідому діяльність. Внаслідок усе більшого збігу (резонансу) структури й ритмів розвитку матерії та її ідеального образу відбувається постійне посилення зворотного впливу свідомості, інтелектуальної діяльності на навколишній світ.

Вибірковість відображення (на основі його акумуляції у відображаючій системі) особливо характерна для інтелектуальної діяльності: “Геній, – вважав Ньютон, – є наполеглива праця і могутня думка, зосереджені у певному напрямі”².

Близьким до поняття геніальності є “надсвідомість”; цей термін пов’язаний із творчістю, з вирішенням “надзавдань” і “наднадзавдань”³. “Сьогодні можна вважати установленим, що надсвідомість (творча інтуїція) завжди “працює” на задоволення потреби, стійко домінуючої в ієрархії мотивів даного суб’єкта”⁴. Матеріал

¹ Ортега-и-Гассет Х. *Что такое философия*. – М., 1991. – С. 92.

² Див.: Столетов А. *Собрание сочинений*. – М., 1939. – Т. 2. – С. 220.

³ Див.: Симонов П.В. *Неосознаваемое психическое: подсознание и сверхсознание // Кибернетика живого. Человек в разных аспектах*. – М., 1985. – С. 110, 119.

⁴ Там само. – С. 112.

для своєї рекомбінаційної діяльності надсвідомість черпає і в усвідомленому досвіді, і в резервах підсвідомого¹. Зауважується, що взаємодію свідомості та надсвідомості можна порівняти з роллю добору й непередбаченої мінливості в процесі біологічної еволюції: “Підкреслимо, що мова йде не про аналогію, а про універсальний принцип будь-якого розвитку, що проявляється і у “творчості природи” (походження нових видів), і у творчій діяльності індивідуального суб’єкта, і в еволюції культури. Тут безглуздо говорити про якесь “перенесення” біологічних законів на соціально детерміновану психіку або на історію людської цивілізації в цілому. Наука не раз стикалася з аналогічними універсальними принципами. Достатньо згадати регуляторні функції зворотного зв’язку, які виявляються і в регуляції кров’яного тиску (навіть у біохімічних процесах!), і в управлінні промисловим виробництвом... Те ж саме ми зустрічаємо і в динаміці походження нового, де б це нове не виникало: у процесі філогенезу, в індивідуальній (науковій, технічній, художній) творчості людини, в історії культури”².

Однією з особливостей свідомості є емоції – переживання явищ і ситуацій, які впливають на людину. Емоції відбиваються на особливостях людської поведінки, значною мірою визначаючи рівень її активності, ступінь і спрямованість. Емоції, будучи за своїм змістом результатом соціальної активності, корінням сягають в історію розвитку людини, визначаючись закономірностями взаємозв’язку природи й суспільства, біологічного та соціального. У мозку тварин і людини були знайдені білки-нейропептиди, які виявилися відповідальними за регулювання відчуття болю, тривоги, страху, процесів пам’яті та ін. Ці молекули є матеріальними носіями певних властивостей вищої нервової діяльності, що визначають психічні особливості людини. Частина з них відома під назвою ендорфінів, або ендогенних морфінів, тобто таких речовин, які синтезуються в самому організмі, а не надходять зовні³.

З відкриттям цих речовин почали змінюватися традиційні уявлення відносно механізмів діяльності мозку – а саме, що процесом

¹ Симонов П.В. Неосознаваемое психическое: подсознание и сверхсознание // Кибернетика живого. Человек в разных аспектах. – М., 1985. – С. 113.

² Див.: Там само. – С. 117.

³ Див.: Холодова Ю.Д., Кивенко Н.В. Молекулы жизни. – К., 1987.

створення ендорфінів можна керувати, і одним із важливіших факторів їх створення є емоції.

Концепція адаптаційного синдрому Г. Сельє привертає увагу як біологів, так і медиків та психологів. Дослідження показали, що специфіка емоційних реакцій при стресі опосередкована не тільки гормональними, а й іншими фізіологічними реакціями, зокрема, нервової системи: під час гніву у людини активізуються окремі парасимпатичні реакції, при стресі – симпатичні, а при відчутті огидливості – і ті, й інші¹.

Емоції тісно пов'язані з людським темпераментом – природною основою різноманіття форм людської поведінки. Чіткої межі між характером і темпераментом не існує, але характер в основному, визначається спрямованістю інтересів людини та формою її реакцій, а від темпераменту залежить рухливість і глибина емоційних переживань². Темперамент, як відомо, – це характеристика індивіда з боку особливостей, динаміки його психічних процесів – інтенсивності, швидкості, темпу, ритму. Темпераменти розрізняють відповідно до специфіки нервових процесів людини: сильному, урівноваженому й рухливому типу вищої нервової діяльності відповідає темперамент сангвініка; сильному, урівноваженому, але інертному – флегматика; сильному, нерівноваженому типу – темперамент холерика; і нарешті, слабкому типу вищої нервової діяльності – меланхоліка. Вважається, що темперамент мало змінюється під впливом виховання і соціального середовища взагалі. “Темперамент не характеризує змістовний бік особи (спрямованість мотиваційної сфери, ціннісні орієнтації, світогляд) і не визначає безпосередньо її змістовні риси. Але властивості темпераменту можуть як сприяти, так і протидіяти прояву певних рис, тому що темперамент здатний модифікувати значення факторів середовища й виховних впливів, від яких більшою мірою залежить формування особи”³.

Аналогічно тому, як існують акцентуйовані типи характеру, існують і акцентуйовані типи темпераменту. Наприклад, гіпертимічний тип темпераменту в цілому не перешкоджає життю людини, бо сприяє оптимізму, активній діяльності, пошуку нового; такі люди

¹ Див.: Китаєв-Смьк А.А. Психология стресса. – М., 1983. – С. 23, 25.

² Див.: Леонгард К. Акцентуированные личности. – К., 1989. – С. 101.

³ Краткий психологический словарь. – М., 1985. – С. 353.

живі, дотепні, веселі. Але коли цей тип темпераменту виражений надто сильно, то він негативно впливає на формування особи – людина починає до всього ставитись поверхово, не звертаючи уваги на ті речі, які потребують серйозного підходу; вона стає легковажною, багато чим займається, але ніякої справи не доводить до кінця; діяльність перетворюється у просте прожектерство. Веселість стає дратівливістю¹. “Іноді вдається прямо довести, що гіпертимічний темперамент являє собою ніщо інше, як деяке “розведення” манії. Іноді виражена манія може виявитися або у самого обстежуваного, або в одного з його родичів”².

Протилежністю гіпертимічного є дистимічний темперамент. Особи з таким темпераментом серйозні і, як правило, зосереджені на похмурих, сумних сторонах життя; така налаштованість іноді веде до реактивної депресії. Серйозне ставлення до життя сприяє формуванню відповідної етичної позиції. У цьому вбачається позитивний бік дистимічного темпераменту³.

Зміна цих видів темпераменту характерна для циклотимічних, або афективно-лабільних осіб⁴.

Інший, афективно-екзальтований темперамент за ступенем вираженості наближається до психопатії, психозу, тривоги й щастя, який характеризується різкими коливаннями настрою. “Екзальтація незначною мірою пов’язана з грубими, егоїстичними стимулами; значно частіше вона мотивується тонкими, альтруїстичними спонуканнями... Любов до музики, мистецтва, природи, захоплення спортом, переживання релігійного характеру, пошуки світогляду – все це може захопити екзальтовану людину до глибини душі. Другий полюс її реакцій – крайня вразливість з приводу сумних фактів”⁵.

Механізм співчуття, або емоційного резонансу, еволюційно обумовлений і бере свій початок із живої природи. Про це йдеться у відомих працях Дж. Чандра Боса, який відкрив чуттєвість і подразливість у рослин та їх зв’язок із людиною. Дослідження І.І. Гунара, В.Г. Карманова та інших учених показали, що електричні імпульси та процеси, які виникають у рослинах, мають багато спільного з елек-

¹ Див.: Леонгард К. Акцентуированные личности. – К., 1989. – С. 116.

² Там само. – С. 117.

³ Див.: Там само. – С. 120–121.

⁴ Див.: Там само. – С. 123.

⁵ Див.: Там само. – С. 125

тричними процесами, що спостерігаються в організмі тварин і людини. В.П. Казначеев зі співробітниками довели факт “співпереживання” між живими клітинами. К. Бакстер поставив експеримент, який продемонстрував “співпереживання” рослин тваринам, коли останні вмирали. К. Бакстер також здобув результати, які свідчили про те, що процеси, які відбуваються в мозку людини і призводять до психоенергетичної реакції шкіри, здатні викликати аналогічну реакцію у рослин. “Оскільки тварини є більш пізній результат біологічної еволюції, а нервова клітина суттєво молодша клітини рослинної, то є підстави зробити висновок, що психіка людини і тварини, тобто інформаційна система поведінки, безпосередньо виникла з інформаційної системи життя, з тієї системи кодування і переносу інформації, що має місце в рослинній клітині. Коли в ході біологічної еволюції з’явилися істоти, що володіють органами руху та здібні завдяки цим органам самостійно добувати собі їжу, виникла необхідність в інформаційній системі, яка б дозволила таким істотам будувати необхідні для регуляції поведінки моделі навколишнього середовища. Така інформаційна система виникла як модифікація і спеціалізація інформаційної служби рослинних клітин. Для забезпечення цієї функції виникли спеціалізовані клітини – нейрони”¹.

Відомі дослідження Л.В. Крушинського показали, що чим більший мозок і складніше структура нейронів, яка забезпечує можливість створення міжнейронних контактів, тим більше виражена здібність до вирішення логічних завдань². “Створення функціональних констеляцій мозку, які відбивають структурну організацію середовища у поточний момент, із використанням слідів пам’яті про пережите та добір свідомістю найбільш адекватних констеляцій нейронів, лежать в основі цілеспрямованого процесу мислення. Структурна організація мозку є, таким чином, генетично детермінованою”³.

Показано, що тварини дуже чутливі до стану інших особин; деякі вищі птахи й багато ссавців гостро реагують на смерть їх сородичів. Феномен емоційного резонансу принципово відрізняється від

¹ Дубров А.П., Пушкин В.Н. *Парапсихология и современное естествознание*. – М., 1989. – С. 89–90.

² Див.: Социальные и биологические факторы развития человека // *Вопросы философии*. – 1972. – № 9. – С. 111.

³ Крушинский Л.В. *Эволюция групповых отношений животных* // *Вопросы философии*. – 1973. – № 11. – С. 131.

удаваної поведінки, тому що тварина-спостерігач не повторює дії партнера, а мотивується сигналами, що йдуть від нього¹. “Саме здатність реагувати на сигнали емоційного стану іншої особини, яка виникла в глибинах еволюції, призвела до формування потреби “для інших”, до виникнення фізіологічних механізмів співчуття, до здібності досягнути внутрішній світ іншого шляхом його “перенесення” на свій власний емоційний досвід”².

Історично обумовлений і альтруїзм. Існує думка, що соціальна потреба жити “для інших” має свої філогенетичні корені у турботі тварин про своє потомство, і потреба в соціальному контакті, у спілкуванні і пестощах має самостійне генетично зумовлене походження. Значна кількість фактів свідчить і про те, що альтруїзм виникає тільки у первісних людей і його немає у тварин³.

Таким чином, в основі розвитку людини лежать суто природні, біологічні закономірності; відповідно біологічні дослідження стають необхідним компонентом розв’язання проблеми людини. Але людина як біологічний вид є унікальною живою істотою в тому розумінні, що, як уже підкреслювалося, генетична програма визначає глибинні, вроджені особливості тих рис людини, яких вона набуває, стаючи суб’єктом соціальних стосунків⁴.

Формування соціальної сутності людини було б неможливим без “адекватної біологічної еволюції мозку, будови рук та інших тілесних рис”; ця еволюція хоча і була підпорядкована загальним законам життя, залишається унікальною, бо була спрямована дією соціальних факторів⁵.

Людина як суб’єкт суспільних відносин включається в них як такий вид, що вже мав великий об’єм спадкової інформації стосовно своїх морфофізіологічних, у тому числі нервово-психічних властивостей. Це й стало передумовою і необхідною умовою її швидкого

¹ Див.: Симонов П.В. *Междисциплинарная концепция человека*. – М., 1989. – С. 34.

² Там само. – С. 36.

³ Див.: Там само. – С. 28, 33.

⁴ Див.: Дубинин Н.П. *Что такое человек*. – М., 1983. – С. 9–11, 24.

⁵ Див.: Дубинин Н.П. *Некоторые мировоззренческие проблемы современной биологии // Философия и мировоззренческие проблемы современной науки*. – М., 1981. – С. 105.

розвитку як істоти біосоціальної¹; “різні здатності людей до сприймання установок і норм життя в широкому розумінні цих понять не просто контролюються соціальним середовищем і всіма умовами, що його визначають, але створюють із ним особливий сплав – біосоціальну природу людини. Вона й утворює основу унікальності кожної особи”².

Процес створення подібності біологічного й соціального нескінченний, бо обидві ці протилежності постійно змінюються, і їх пристосування значною мірою залежить від обох сторін даного співвідношення. У перспективі напрямок цього руху теж визначатиметься головним орієнтиром – буде відбуватися детальніше, адекватніше пристосування біологічного до соціального як до більш складного, а тому домінуючого процесу. “Немає у світі особи самої по собі, даної тільки від природжено-спадкових умов, – писав В.М. Бехтерев. – ...Без соціального середовища немає і не може бути людської особи. Таким чином, і те, що ми визначаємо індивідуальністю в людській особі, по суті, є результат усіх біосоціальних умов, тобто як спадковості, так і впливів навколишнього середовища, які, відбиваючись у сполучено-рефлекторній діяльності, створюють певний ухил у її загальному розвитку, причому навіть і природжені або успадковані властивості зазнають відповідних змін у зв’язку з умовами навколишнього середовища”³.

Відповідно логічно розглянути механізми соціобіологічної детермінації людської поведінки.

Засвоєння соціального біологічним (природним) будує той субстрат (основу), що детермінує людську поведінку й діяльність. Цей процес обумовлений загальними властивостями розвитку світу, основним компонентом якого є процес відображення. Відображення – це реакція на зовнішні впливи, що базується на перебудові структури відображаючої системи відповідно до структури систем, що відображаються. Так утворюється універсальна відповідність, подібність (ізоморфізм) організації предметів і процесів світу, за-

¹ Див.: Беляев Д.К. Современная наука и проблемы наследования человека // Вопросы философии. – 1981. – № 3. – С. 6, 8.

² Беляев Д.К. О некоторых факторах эволюции гоминид // Вопросы философии. – 1981. – № 8. – С. 69.

³ Бехтерев В.М. Мозг и его деятельность. – М.–Л., 1928. – С. 262.

гальна структурна й функціональна гармонія¹. Її особливою ланкою є ізоморфізм неживого й живого, живого та соціального.

Багато прикладів того, коли немовля, маючи вроджену здатність розмовляти, не оволодіває мовою взагалі або в повному обсязі, коли його було зовсім або частково відокремлено від соціальних стосунків з іншими людьми. Людське мислення розглядається як складноорганізований “біопсихосоціальний феномен”, матеріальний субстракт якого – біологічний (фізіологічний), “але його зміст, конкретна наповненість – це вже безумовне взаємопереплетення психічного й соціального, причому таке, у якому соціальне, опосередковане емоційно-інтелектуально-вольовою сферою, виступає як психічне”².

Коли батьки розмовляють зі своїми дітьми, вони передають їм щось значно більше, ніж просто слова, речення і правила синтаксису, бо демонструють їм, як потрібно виражати свої думки й обмінюватися ідеями з іншими людьми. Батьки знайомлять дитину з категоріями й символами та вчать її тому, як відтворювати навколишній світ в уявленнях і словах. Ці засоби є для дитини вихідними підтримуючими “конструкціями”, які вона використовує для створення власних засобів вираження. “Задовго до того, як діти починають говорити, вони знайомляться зі своєю культурою і мовою, количують мову батьків або тих, хто про них турбується”³; “мова завжди включена в соціальний контекст, і тому на неї сильно впливають такі фактори, як належність до соціального класу й етнічної групи”⁴.

Мова як засіб формування, передачі та збереження думки тісно пов’язана з розвитком інтелекту. В останні роки доведено, що інтелект на 70 % визначається спадковістю⁵; між тим, як і відносно мови, значна кількість дослідників схиляється до того, що інтелект дитини визначається змішаним впливом генетичних і соціальних факторів⁶. Розвиток інтелекту свідчить про те, що завдяки акумуляції відображення не вся структура відображаючої системи задіяна у цей процес,

¹ Див.: Кивенко Н.В. *Принципы познания живого*. – К., 1991.

² Спиркин А.Г. *Философия*. – М., 1999. – С. 341.

³ Крайг Грэйс. *Психология развития*. – 7-е международное издание. – СПб. – М. – Х. – Минск, 2000. – С. 383.

⁴ Там само. – С. 402.

⁵ Див.: Там само. – С. 492.

⁶ Див.: Там само. – С. 500.

а тільки та, що ізоморфна структурі систем, що впливають ззовні. Тобто значна частина структури відображаючої системи (мозку) здатна змінюватись відповідно до нової інформації.

Можливість появи геніального розуму обумовлена, як вже доводилось, самою організацією світу. Однак реалізація цієї можливості залежить не тільки і не стільки від природних умов, скільки від соціальних факторів, які або сприяють розвиненню геніальних завдатків, або гальмують чи припиняють його. Коли тенденції розвитку суспільства збігаються з потенційними можливостями людей, то останні актуалізуються, розвиваються і можуть досягти досконалості, зокрема у формі геніальності. І в цьому суспільство зацікавлене не менше, ніж окрема людина – для нього важливо саме у найвищій формі випереджаючого відображення дійсності, у формі “моделі потрібного майбутнього” зрозуміти перспективи свого подальшого розвитку. Не випадково, що в наш час, коли людство розпочало жити не тільки у новому столітті, а й тисячолітті, заплутавшись у глобальних суперечностях, трагічних помилках та гострих конфліктах, масштаби яких взагалі загрожують його існуванню, поширюється ідея створення міжнародного уряду, до складу якого увійшли б саме геніальні представники різних народів¹.

Крім загальної спрямованості суспільного розвитку, важливе і, може, вирішальне (у силу безпосереднього впливу) значення в актуалізації геніальних здібностей людини має сім'я, а в сім'ї – це, перш за все, мати. Відомий генетик В.П. Ефроїмсон, який розробляв концепцію спадкової основи геніальності, підкреслював, що мати й материнська любов – це основа розвитку генія².

М. Гюйо також вважав, що, зокрема, мати Гете була в усіх відношеннях чудовою жінкою, але вона б не написала “Фауста”. Але коли б вона менше приділяла уваги своєму синові, то вже він би не написав “Фауста”³. Саме правильне виховання обумовлює гармонію між особою і суспільством, генієм і людством. Ось чому треба “виросити можливу кількість індивідуумів дійсно здоровими, наділеними щонайкраще розвиненими здібностями, а тому й здатних сприяти прогресу людства”⁴.

¹ Див.: Ворийон К. *Гениократия: гениев к власти*. – М., 1978.

² Див.: Эфроимсон В. *Загадка гениальности*. – М., 1991. – С. 23.

³ Див.: Гюйо М. *Воспитание и наследственность. Социологические исследования*. – СПб., 1899. – С. 193.

⁴ Див.: Там само. – С. 7.

Але реалізувати це завдання досить складно з багатьох причин. Зокрема, Т. Мейснер, відповідаючи на питання – чому розумну дитину іноді вважають дурною і нездібною, пише, що коли вимоги, які пред'являються обдарованій дитині, різко занижені, то вона швидко втрачає інтерес до навчання, концентруючи свою увагу не на шкільних уроках, а на інших речах, які в даний момент викликають у неї інтерес; наприклад, один хлопчик з блискучими математичними здібностями не міг вирішити декілька шкільних завдань, бо був переконаний, що учитель не може питати про такі прості речі. Деякі обдаровані діти для того, щоб не виділятися із загальної шкільної маси, навмисно говорять, що не розуміють завдання та із задоволенням отримують погані оцінки¹.

Коли ж не вдається грати роль учня “як усі”, то дитина може навіть тяжко захворіти, не кажучи вже про немислимість проявити свої природні здібності. Прикладів цього забагато. Зокрема, розповідається про хлопчика, який хворів на епілепсію і довго лікувався. Коли з'ясувалося, що всі його біди від того, що вчитель не розгледів (за браком терпіння і чутливості) його неабияку природну обдарованість, батьки перевели дитину в іншу школу. Там ситуація кардинально змінилась, і в 16 років талановитий юнак уже мав три премії за наукові праці, і при цьому його епілептичні випадки зовсім припинились².

У цілому ж “лише дуже небагато людей реалізують свій потенціал. Лише невелика частина населення досягає точки самоідентичності, або “самості”, точки повної самоактуалізації...”³

Глибинні механізми, які лежать в основі розвитку певних форм поведінки особистості, під різним кутом зору досліджуються представниками більшості відомих психологічних шкіл. Особливістю цих механізмів є те, що в них одночасно проявляються загальнобіологічні, фізіологічні і психологічні закономірності. У ході, наприклад, екзистенціального аналізу особи неврози, психогенії розглядаються як результат деформації її взаємодії з середовищем, наслідком якої є характерна заглибленість у себе, звужений внутрішній світ, нездатність побачити перспективи подальшого саморозвитку.

¹ Див.: Мейснер Т. Вундеркинды. Реализованные и нереализованные способности. – М., 1998. – С. 326–327.

² Див.: Там само. – С. 327–328.

³ Маслоу А.-Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб., 1997. – С. 38.

Зокрема, К. Хорні підкреслює, що труднощі, притаманні усвідомленню та розв'язанню різних конфліктів, значно збільшуються, коли мова заходить про невротиків. Якщо будь-який конфлікт розв'язується вибором доцільного рішення, то для невротика проблема конфлікту або кризи вирішується неадекватними засобами. "Невротик, приголомшений конфліктом, не вільний у власному виборі... Тому прийняття рішення у звичайному розумінні для нього неможливе"¹.

На думку А. Маслоу, потрібно подивитись на невроз не як на патологічний стан, хворобу, а діалектично, тобто побачити в ньому "своєрідний рух людини вперед, до здоров'я, до розкриття і реалізації свого людського потенціалу, рух незграбний, слабкий і боязкий, породжений не мужністю, а страхом..."² У слові "невроз", на думку вченого, "реліктовому понятті" відбивається явище втрати або недостатньої актуалізації людиною своїх здібностей і можливостей³; на невроз потрібно дивитись як на "розлад духу" внаслідок не тільки неможливостей самореалізації, а й через утрату смислу існування, через горе і злість з приводу нерозділеної любові, втрату мужності й надій, усвідомлення того, що життя прожите марно та ін⁴. "Невроз за самою своєю суттю і з самого початку є "хворобою знедолених"⁵.

Проблема впливу соціального на біологічне, мабуть, найбільш яскраво й першими показали медики; виникла і нова галузь наукового знання – медична екологія⁶. Йдеться, зокрема, про те, що зміна самої людської патології не просто біологічний процес; людство звільняється від впливу механізмів природного добору за рахунок дії соціальних факторів, тому реальне скорочення об'єму людської патології не "просто біологічний, а соціально обумовлений біологічний процес, який має зовнішні риси біологічного процесу та глибокий соціальний зміст"⁷.

¹ Хорни К. Ваши внутренние конфликты. – СПб., 1997. – С. 25.

² Маслоу А.-Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб., 1997. – С. 38.

³ Див.: Там само. – С. 43.

⁴ Див.: Там само. – С. 44.

⁵ Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997. – С. 44.

⁶ Див.: Царегородцев Г.И., Ерохин В.Г. Социально-биологическая детерминация в медицине // Вопросы философии. – 1978. – № 9.

⁷ Адо А.Д. Экология человека и проблема опосредования биологического социальным // Вопросы философии. – 1977. – № 1 – С. 74.

Соціальна детермінованість біологічного через психічні процеси проявляється, зокрема, у формі терапевтичного впливу. К.І. Платонов підкреслював, що залежно від змісту слова, сказаного людині, воно “може викликати в діяльності організму людини розвиток найрізноманітніших позитивних, негативних і навіть спотворених, патологічних реакцій”¹. Загальноприйнята думка полягає в тому, що слово розуміється як матеріальний фактор, який спроможний чинити великий цілеспрямований вплив на психіку, на складний комплекс вищих функціональних систем організму².

Цілеспрямований вплив на психіку чинять не тільки слова, а й певні рухи. Наприклад, у молодому віці особливе місце у житті мають танці. Вони, підкреслює В.М. Бехтерев, як збудники міміко-соматичної реакції, з’явилися у результаті життєвих умов людини: “У первісних танцях ми вже бачимо відтворення війн, полювання, переслідування жінки і тому подібне – одним словом, відбиття тих життєвих умов, які супроводжувались тими або іншими удачами, що викликали позитивну міміко-соматичну реакцію... Як і при грі, так і при танцях виробляється, звичайно, маса сполучених зв’язків, які потім використовуються в життєвих умовах, привчаючи до навичок, вкрай необхідних і в умовах соціальних стосунків, і в умовах взаємовідносин статей”³.

Результати досліджень імунної системи людини свідчать про те, що рівень імунітету знижується під впливом негативних емоцій. Так, стреси і розлука з батьками у ранньому віці знижують імунну реактивність у подальшому житті. Аналогічна реакція організму жінок, які втратили близьких або відчувають тривогу у зв’язку з побоюванням такої втрати. На 50 % знижується здатність до імунітету у людей при загрозливих життєвих ситуаціях⁴.

Соціальна ізоляція розглядається вченими як небезпечна для самого життя людини. Так, виявляється, що вона збільшує ризик смерті у чоловіків у 2,3 раза, а у жінок – у 2,8 раза. Одночасно вста-

¹ Платонов К.И. Слово как физиологический и лечебный фактор. – М., 1966. – С. 460.

² Див.: Рожнов В.Е. Специальные вопросы психотерапии // Первая Всесоюзная конференция по проблемам медицинской деонтологии (Москва, 28–29 января, 1969 г.). – М., 1970. – С. 46.

³ Бехтерев В.М. Мозг и его деятельность. – М.–Л., 1928. – С. 290.

⁴ Див.: Голдберг Д., Хаксли П. Распространённые психические расстройства. Биосоциальная модель. – К., 1999. – С. 198.

новлено, що соціальна підтримка безпосередньо стимулює функціонування певних ланок імунної системи, чим збільшує рівень адаптованості людини до навколишнього середовища¹. Відомо також, що велике значення у процесах сприйняття людиною зовнішніх негативних впливів мають генетичні фактори, але, як було доведено, найбільше саме ті, які зазнали змін під впливом соціуму, особливо з боку сімейного устрою. Це батьківська зневага, беземоційний батьківський контроль, батьківські сварки і сексуальне насильство².

Однією з причин, що викликають неврози, є ностальгія – туга за Батьківщиною. К. Ясперс, аналізуючи результати багатьох досліджень щодо цієї проблеми, виділяє причини і наслідки ностальгії. Причиною є те, що людина росте разом із тим, що її оточує й утворює з ним, з часом, єдине ціле. Коли людина дорослішає, у неї з'являється більше друзів і справ, які роблять її досить байдужою до навколишньої природи, але враження раннього віку зовсім не зникають, бо мають великий вплив на все життя – “дорослий виростає тільки таким, яким він був у ніжному початку життя і першої власної ініціативи. Тому у нього залишається і в більш пізні роки, часто без його відома, пристрасть до того, що йому глибоко сподобалось у ранній період життя. Тому він може в наступні роки знайти на чужині більш привабливу, красиву природу, але вона захоплює його менше, ніж природа Батьківщини, з якою злита вся його істота. Так ми пояснюємо собі, чому у старих сильна туга за місцями їх дитячих забав, і у людей при вигляді місцевості, де вони провели свою юність, виникає почуття, яке не піддається опису і не може зрівнятися з жодним почуттям”³.

Як наслідок, потреба в Батьківщині викликає незадоволеність теперішнім. Людина стає сумною, пригніченою, байдужою. Небажання працювати посилюється до нездібності. Нервова система стає хворобливо чутливою. Мовчазна, незадоволена людина шукає самотності. Вона дедалі слабшає фізично: колір обличчя (шкіри) стає блідим, очі – тьмяними, дихання важким, переривчастим. Зникає апетит, порушується травлення і харчування. Відчувається постійне стомлення, схуднення, знемога. Зустрічається лунатизм, при якому

¹ Див.: Голдберг Д., Хаксли П. *Распространённые психические расстройства. Биосоциальная модель.* – К., 1999. – С. 200–201.

² Див.: Там само. – С. 203.

³ Ясперс К. *Собрание сочин. по психопатологии.* – М.–СПб., 1996. – Т. 1. – С. 20.

людина відчуває себе перенесеною на Батьківщину¹. “У подальшому з’являється гарячечне марення, галюцинації, притуплення почуттів, загальна нечуттєвість... Смертельний кінець, мабуть, є нормою при розвиненій ностальгії. Так само спостерігається раптова смерть, наприклад, від асфіксії (у солдат, які помирали в той самий день, як їм було відмовлено у поверненні додому)”².

Теоретичний і практичний інтерес викликає концепція існування двох форм спадковості – біологічної і соціальної, яку розвивав М.П. Дубинін. Згідно з нею спадкова програма – це біологічні властивості, які передаються від батьків; друга, соціальна програма задається вихованням у сім’ї і суспільстві³. Підкреслювалося, що обидві ці форми спадковості знаходяться у діалектичній єдності, але тут же оговорювалося, що соціальна спадковість не пов’язана з біологічною.

Така позиція здається суперечливою хоча б тому, що соціальні риси людини підкріплюються її біологічними властивостями тоді, коли людина тривалий час знаходиться у конкретних соціальних умовах життя, із покоління в покоління певним чином працює і виховується, знаходиться і в певній екологічній обстановці. А коли соціальна структура руйнується, змішуються різні верстви населення, посилюється міграція, тоді поступово втрачаються типові соціальні риси і, відповідно до них, особливі біологічні ознаки. Тому головна проблема, яка може бути предметом дискусій, – чи дійсно можна спостерігати ці біологічні модифікації (неспадкові зміни ознак життєдіяльності) і чи можуть вони перетворитися в мутації – спадкові зміни. Якоїсь загальноприйнятої думки з цього питання немає, але є певна логіка досліджень, яку потрібно враховувати.

Перш за все, спадкові зміни відбуваються у відповідь на зовнішні процеси, які тривають протягом дуже великого проміжку часу (тому це може стосуватися історії людства в цілому або якогось великого її проміжку, а не певної конкретної соціальної ситуації).

¹ Див.: Ясперс К. Собрание сочин. по психопатологии. – М. – СПб., 1996. – Т. 1. – С. 24–25.

² Там само. – С. 25.

³ Див.: Дубинин Н.П. Философские и социологические аспекты генетики человека // Вопросы философии. – 1971. – № 2. – С. 57–58; Дубинин Н.П., Шевченко Ю.Г. Некоторые вопросы биосоциальной природы человека. – М., 1976. – С. 6; Дубинин Н.П. Что такое человек. – М., 1983. – С. 276.

Сам М.П. Дубінін писав: "Очевидно, що сприйняття соціальної програми відбувається не незалежно, а на основі її взаємодії в процесі розвитку особи з генетичною програмою"¹.

Інші автори також вважають, що формування особи людини безумовно детерміноване не тільки біологічними факторами і що визначальним є вплив соціального середовища і суспільних факторів, недооцінка яких веде до зовсім неправильних висновків. "Між тим недостатнє знання генетики людини може призводити до іншої крайності: до повного заперечення значення генетично обумовленої норми реакції у людини і до абсолютизації впливу соціального середовища на формування особи. Людина при цьому наділяється надприродними властивостями, ігнорується її генетичний зв'язок з усім іншим органічним світом"².

На нашу думку, потрібно додати, що біологічна основа існування людини під впливом соціуму модифікується в напрямі виконання людиною своїх суспільних функцій. Сутність біологічних законів від цього не змінюється, але темпи і характер їх протікання можуть коректуватися настільки сильно, що такі перетворення функцій біологічних структур здатні зберігатися, впливаючи на саму структуру, на побудову біологічної організації. Більшість авторів схиляються до того, що ці зміни ніяк не можуть бути спадковими. Але постає питання – чи може процес розвитку людини і як живої істоти, і як суб'єкта суспільного процесу весь час перериватися і починатися знову?

Зокрема, концепція гармонізуючої еволюції, очевидно, найбільш адекватна такому підходу, бо розкриває механізм збереження соціальної інформації в структурах біологічних еволюціонуючих систем. Відбувається відбір мутацій та їх рекомбінацій, які виникають у процесі діяльності людини, внаслідок чого генетична програма поступово перетворювалась і все більше відповідала необхідності, що породжувалася суспільними відносинами³.

Аналогічна думка – про детермінованість функціонування мозку необхідністю і фактом соціальної адаптації – підтверджується

¹ Дубинин Н.П. *Философские и социологические аспекты генетики человека* // *Вопросы философии*. – 1971. – № 1. – С. 38.

² Тимаков В.Д., Бочков Н.П. *Социальные проблемы генетики человека* // *Вопросы философии*. – 1973. – № 6. – С. 59.

³ Див.: Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. *Генетика. Поведение. Ответственность*. – М., 1989. – С. 13.

також і даними психологічної та кримінологічної наук, згідно з якими результати людської діяльності змінюють риси характеру особистості внаслідок відтворення змісту її вчинків (С.Д. Рубінштейн, В.М. Кудрявцев). До числа соціогенетичних наук (поряд із техногенетикою, економічною, соціально-політичною генетикою) відносять і генетику людини. Зокрема, соціогенетика розуміється як наука про закони соціоспадковості й соціомінливості, що функціонують у процесі взаємодії “Особистості” і “Природи” у межах конкретного соціуму. І оскільки особистість є носієм природних і соціальних якостей, то вказану взаємодію необхідно розглядати як триаду: “Суспільство – Природа – Особистість”¹.

До функцій соціогенетики відносять методологічну, світоглядну, гносеологічного й соціального моделювання. При цьому, що характерно для нашого часу, вона визначається як “складова частина більш широкої за охопленням досліджуваних процесів науки, що народжується, – ноосферогенетики”².

На сьогодні дослідники все більше уваги приділяють не аргументації на користь важливості вивчення проблеми співвідношення біологічного й соціального, але аналізу механізмів співвідношення цих двох способів існування матеріальних об’єктів. Не викликає сумніву перебудова біологічної, генетичної основи життєдіяльності людини в напрямі можливості реалізації нею своїх соціальних потреб і цілей. Бо для “переходу на соціальний рівень необхідна була вся біологічна система, що забезпечує цей перехід, включаючи високий інтелектуальний розвиток, орган праці і, природно, наявність розвинених соціальних інстинктів. Людина виявилась такою, що володіє всією цією жорстко пов’язаною системою, жорсткою в тому значенні, що випадання будь-якого елемента з даної системи робило її вже неефективною для соціального розвитку”³.

Важливо звернути увагу на те, що ступінь цілісності, міцності взаємозв’язків життєвих проявів особи в різних історичних умовах неоднаковий і врешті-решт залежить від характеру того соціального цілого, яке він характеризує⁴.

¹ Осипова О.С. *Методологические обоснования социогенеза: классические подходы и инновации.* – Гомель, 1997. – С. 190.

² Там само. – С. 190.

³ Малиновский А.А. *Проблема соотношения биологического и социального // Биологическое и социальное в развитии человека.* – М., 1977. – С. 221.

⁴ Див.: Афанасьев В.Г. *Системность и общество.* – М., 1980. – С. 313.

У процесі антропогенезу біологічний розвиток наших далеких предків і розвиток матеріальної діяльності були взаємно обумовлені, причому на першому етапі цієї еволюції домінували процеси видозмінювання організмів, на другому – спостерігалася зворотна обумовленість¹. “Соціальне виникло з біологічного через психічне, потім зворотно активно впливає на біологічне, знов-таки через психічне”; тут послідовність детермінації така – “не від біологічного до соціального, як було в антропогенезі, а від соціального до психічного і далі – до біологічного. Змінюється лише напрям, порядок соціально-біологічної детермінації; а зв’язуюча, опосередкована роль психічного залишається”².

Експерименти в галузі психобіології й етології довели, що тварини, як правило, знають, що для них добре, і керуються цим у ситуаціях пошуку³. Відмічається, що в ході еволюції угруповань, члени яких були тісно пов’язані між собою, певні переваги мали ті угруповання, у яких особини виявилися здатними розуміти інших. Під “розумінням інших” мається на увазі певна обізнаність про інших як істот, почуття яких виявляються схожими. Обґрунтовується думка, що тварини, які усвідомлюють свої соціобіологічні цілі, можуть досягти їх більш ефективно, ніж це було б у протилежному випадку⁴. “Чи усвідомлюють тварини себе в тому значенні, що мають уявлення про пози, які вони приймають, та про дії, які здійснюють? Звичайно, сенсорна інформація, яка надходить від суглобів і м’язів, прямує до мозку, і тому тварина, мабуть, повинна бути обізнана відносно своєї поведінки”⁵.

Експерименти дозволили сформулювати визначення елементарної розсудливості діяльності тварин – це виконання твариною в новій ситуації адаптованого поведінкового акту на основі оперування емпірично уловленими законами, які пов’язують явища та пред-

¹ Див.: Ярошевский Т.М. Философские проблемы антропогенеза // Вопросы философии. – 1975. – № 6. – С. 24.

² Югай Г.А. Антропосоциогенез: философские и психологические аспекты. – М., 1982. – С. 31.

³ Див.: Мак-Фарленд Д. Поведение животных. Психобиология, экология и эволюция. – М., 1988. – С. 483.

⁴ Там само. – С. 480.

⁵ Там само. – С. 474.

мети зовнішнього світу¹. Був зроблений висновок, що дослідження здібностей тварин до екстраполяції та оперування мірністю не тільки доводять наявність у них елементарної розсудливої діяльності, а й дозволяють будувати порівняльні ряди щодо складності розвитку цієї властивості².

Ключовим словом у визначенні елементарної розсудливої діяльності є “адаптація”. О.С. Северцов зауважував, що оскільки еволюція під впливом добору не може йти в бік зниження пристосування, вона неминуче йде шляхом подальшого розвитку адаптацій, що вже почали формуватися³. Для визнання спрямованості еволюції живого “достатньо визнання адаптивності еволюційного процесу. Будь-яке пристосування конкретне, тобто підвищує шанси на виживання організму відносно конкретних умов середовища...”⁴

В.П. Єфроїмсон вважав, що первинний альтруїзм, який спостерігається ще у світі тварин, удосконалюється у первісних формах суспільства: “У розвитку системи взаємного самопожертвування важливу роль могла мати допомога при небезпеці з боку ворога, допомога хворим і пораненим, малим і старим, при розподілі їжі, знаряддя, навичок... Почуття вдячності може також виховуватися суспільною думкою, але воно може підхоплюватися і добром. Врятований може не побажати ризикувати собою із вдячності, але в такому випадку його ніхто не виручить при новій біді... проявлене ж ним у минулому почуття вдячності може сприяти виживанню”⁵.

Одним з обмежень альтруїзму є розвиток (паралельно з ним) почуття справедливості, яке не тільки припиняє проявлення альтруїзму відносно невдячного, а й загрожує йому серйозною бідою. Історія свідчить, що порушення принципу взаємного альтруїзму у племен, що вели примітивний спосіб життя, карається дуже жорстоко⁶. Взаємодопомога і співробітництво – категорії психологічні, а не біологічні, бо прогрес біологічної форми руху на рівні антропоїдів на-

¹ Див.: Крушинский Л.В. Роль элементарной рассудочной деятельности в эволюции групповых отношений животных // Вопросы философии. – 1973. – № 11. – С. 121.

² Див.: Там само. – С. 124.

³ Див.: Северцов А.С. Введение в теорию эволюции. – М., 1981. – С. 275.

⁴ Северцов А.С. Направленность эволюции. – М., 1990. – С. 248.

⁵ Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики. – СПб., 1995. – С. 55–56.

⁶ Див.: Там само. – С. 56.

був характеру “біопсихічної еволюції”¹. Звертається увага на те, що стадна організація антропоїдів і її інтегруючий фактор – біопсихологічний феномен – дуже суттєво видозмінила природний добір у процесах антропогенезу. Він набув форми чітко вираженого групового добору, де агресивність, боротьба за існування поступово і все більше поступалися місцем взаємодопомозі, співробітництву між особинами².

Підпорядкованість біологічного добору соціальному в еволюції людини, яка відіграє все більшу роль у міру розвитку суспільства, має свої й непередбачені наслідки. Коли біологічний добір слабшає, зменшується його жорсткий контроль щодо збереження певної біологічної організації, то, зокрема, починається так званий дрейф генів. Висловлюється думка, що завдяки цьому процесу невеликі племена почали більше відрізнятися один від одного за зовнішніми ознаками. Ті з них, які опинилися в сприятливих для соціального розвитку природних умовах, різко розмножувались, і їх ознаки стали ознаками досить великих вторинних рас. Ці ознаки нейтральні – ні корисні, ні шкідливі, але відрізняють одну групу населення від іншої, що “призвело і до деяких соціальних наслідків, бо антагонізм різних націй посилювався завдяки протиставленню їх одна одній і за зовнішніми ознаками, які ускладнювали психологічні контакти, і це сприяло посиленню ворожнечі між ними. Останнє неважко простежити, починаючи із стародавніх часів і до теперішнього часу, коли расизм усіх видів використовує зовнішні відмінності націй для протиставлення їх одна одній”³.

Взаємообумовленість біологічної і соціальної організації у розвитку суспільних відносин досліджують представники різних галузей наукового знання. Однією з них є соціобіологія.

Вихідні принципи цього напряму досліджень, що здобули найбільшого поширення в США, викладені, як відомо, у праці ентомолога Гарвардського університету Едуарда Уілсона “Соціобіологія: новий синтез” (1975 р.). Основне питання, яке є головним предметом аналізу, полягає у визначенні ступеня впливу генетичної програми

¹ Див.: Югай Г.А. Антропосоциогенез: философские и психологические аспекты. – М., 1982. – С. 25.

² Див.: Там само. – С. 25.

³ Малиновский А.А. Проблема соотношения биологического и социального // Биологическое и социальное в развитии человека. – М., 1977. – С. 223.

людини на її соціальну поведінку й характер зв'язку генетики людини з культурною еволюцією. Сам по собі об'єкт дослідження важливий для науки, і ряд конкретних висновків соціобіологів цікаві в науковому відношенні, однак у цілому способи вирішення та інтерпретація здобутих результатів нерідко не відповідають рівню сучасної наукової картини світу. Е. Уілсон вважає, що самосвідомість і надалі буде виявляти елементи її біологічної природи, з якої виростає сучасне життя в усіх своїх примхливих формах¹.

Один із основних постулатів соціобіології полягає в тому, що сама по собі еволюційна теорія спроможна служити вичерпним поясненням мотивів і рис людської поведінки. Такий висновок логічно впливає із відповідної трактовки "соціального" – взаємостосунки у тваринному світі визначаються саме як соціальні. Згідно з Е. Уілсоном, "людський генетичний матеріал зберігається і буде зберігатися недоторканим"². М. Р'юз у праці "Соціобіологія: смисл або безглуздя?" (1979 р.) підкреслював, що ми спадкуємо етику й моральні почуття саме біологічними каналами³.

Вихідним у соціобіології є обґрунтування тотожності властивостей тварин і поведінки людини, бо людина розуміється як представник тваринного світу, а тому її біограма детермінує соціальну діяльність і взагалі шляхи розвитку людської культури. Характерною в цьому відношенні є соціобіологічне трактування агресії – стверджується, що агресивність є природженою властивістю людини та ступінь агресивності в неї виражений значно сильніше, ніж у будь-якої тварини. Звідси робиться висновок, що удосконалення як самої людини, так і умов її існування лежить за межами соціальних законів і обумовлено лише прогресом біологічного знання, яке дозволить змінювати людину у заданому напрямку⁴.

Основними проблемами соціобіології, крім агресії, є сексуальність, батьківство й альтруїзм. Соціобіологи розглядають альтруїзм як "генетичний егоїзм", який реалізується в різних формах: це родинний добір, оснований на відповідних відносинах, що обумовлені існуванням загальних генів у різних особин; у цьому випадку, як

¹ Див.: Карпинская Р.С., Никольский С.А. Социобиология – её сторонники и оппоненты // *Философские науки*. – 1982. – № 1. – С. 147.

² *Вопросы философии*. – 1985. – № 4. – С. 135.

³ Див.: *Пути интеграции биологического и социогуманитарного знания*. – М., 1984. – С. 113.

⁴ Див.: *Там само*.

доводиться, переслідуються мета збереження власних генів у інших особинах. Це також батьківське маніпулювання, коли один індивід допомагає іншому заради третього та ін.

До позитиву належить те, що соціобіологія є відображенням загальнонаукової потреби у контактах біології з системою гуманітарного знання. Навіть вивчення еволюції “суспільних” форм поведінки тварин потребує глибокого переосмислення відповідних науково-теоретичних і філософських посилянь.

Але не можна не погодитись з тим, що соціобіологія базується на необмеженому використанні принципу редукціоналізму – зведенні вищих закономірностей, явищ до нижчих. Так, “особа” ніяк не може бути предметом суто природничих наук, у той час як “індивід”, “людська життєдіяльність”, “адаптація”, “норма”, “патологія” тощо неодмінно потребують залучення біологічного й медичного знання¹.

На нашу думку, інтеграція біології з гуманітарними науками буде розвиватися двома шляхами: це, як уже підкреслювалося, два аспекти дослідження проблеми людини – біосоціальний і соціобіологічний. Перший пов’язаний із проблемою сутності самого життя, поняття якого належить не тільки до рослинного і тваринного світу, а й до людини, суспільства. Природно, що вивчення життя можливе тільки на основі знання про різні форми його прояву; життя повинно розглядатися в якості процесу, який має багатоступінчастий характер, рівні якого відображають поступальний хід ускладнення матеріальних утворень – від біологічних до соціальних. Вивчення явищ життєдіяльності в усій їх повноті, яка розуміється і як життя людини, являє собою ту вихідну методологічну основу, на якій тільки і може будуватися, зокрема, медична наука і, відповідно, практична охорона здоров’я. Невипадково взаємне збагачення теоріями й методами пізнання організмів, яке характеризує сучасний стан біологічних і медичних наук, об’єктивно призвело біологів і медиків до спільних досліджень комплексної проблеми людини.

Щодо соціобіологічного напрямку інтеграції біології з гуманітарними науками, то формування соціальної біології цілком виправдане, але предметом цієї науки повинно бути вивчення механізмів (і законів, що їх обумовлюють) впливів соціальних закономірностей

¹ Див.: Карпинская Р.С., Никольский С.А. Критический анализ социобиологии. – М., 1985. – С. 58.

на особливості характеру, спрямованість, специфіку біологічних процесів, які обумовлюють життя людини. Йдеться про *засвоєння соціального природним*. Така соціальна біологія (соціобіологія) може сприяти вирішенню багатьох наукових і практичних завдань, які стоять перед суспільством. Це проблема продовження людського життя; розробка соціально-етичної концепції сенсу життя, смерті й безсмертя; розуміння сутності здоров'я і хвороби; визначення поняття норми в контексті уявлень про соціальну й антисоціальну поведінку; розвиток учення про роль спадковості у формуванні соціальності і т. п.

Гуманістичний характер такої соціальної біології вбачається в тому, що з її допомогою посилюється можливість досліджувати істинний характер взаємодії суспільства та природи і тим самим проаналізувати зміст закономірного та суперечливого взаємозв'язку між сутністю та існуванням людини. Одним із проявів гуманістичного характеру соціальної біології може бути її вплив на удосконалення методології сучасної педагогічної науки. Цей вплив бачиться в тому, що критерії, закладені в цю методологію, більш ґрунтовно будуватимуться не тільки з урахуванням соціальних, особистісних характеристик людини, а і її природних даних. Біологічні й медичні відомості будуть сприяти правильній і ранній профорієнтації; визначення інтелектуальних здібностей допоможе накресленню реальних можливостей і перспектив навчання і праці конкретної людини, безпосередньо пов'язаних з її здоров'ям, психічним і психологічним станом та ін.

Такий підхід прискорить розвиток реальних задатків, а не таких, що формально припускаються, обумовить визначення не надуманих, а здійснених норм і вимог до людини. Відмічається, що однією з найважливіших умов виникнення суміжних форм нервово-психічних розладів "є невідповідність соціальних і біологічних можливостей, якими наділена людина, для переробки інформації, швидкості її надходження і кількості, яка в цих випадках може бути як надмірною, так і недостатньою"¹. Зауважується, що саме в бар'єрі психічної адаптації зосереджені всі потенційні можливості адекватної і цілеспрямованої психічної діяльності².

¹ Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. — М., 1976. — С. 28.

² Там само. — С. 41.

Результати досліджень останніх років свідчать про те, що вплив факторів середовища на спадкове в людині створює широкий діапазон людських індивідуальностей; внесок кожного з них у формування психічних функцій, рис і явищ дуже різноманітний. Говориться про те, що процесам людського пізнання, психіки та свідомості притаманні такі властивості, як спрямованість, організованість і структурованість. Психогенетика як наука¹ вивчає саме закономірності формування фенотипового різноманіття психологічних і психофізіологічних особливостей людини як результат взаємодії спадкового в людини і середовища, що її оточує. Спадкове в цьому контексті розуміється як фактор, детермінуючий якості особи: “усі ці механізми визначені генетичною програмою і склалися в ході еволюції”².

На основі урахування об’єктивних властивостей психіки формуються ідеї гуманізації психології і біології. Щодо останньої, то, на думку А. Маслоу, “актуалізація найвищих людських потенцій можлива тільки при” хороших умовах”, тобто “хорошим людським екземплярам потрібне, звичайно, хороше суспільство для свого росту”, а тому має бути зрозумілим, що “нормативна філософія біології повинна включати теорію хорошого суспільства, побудованого згідно з принципом: “Добре те суспільство, яке сприяє найбільш повному розвитку людських потенцій, найбільш повному ступеню людяності”³.

На думку вченого, найбільш здорові в психологічному відношенні люди – або найбільш творчі, або сильні, мудрі чи близькі до ідеалу святості – можуть відігравати роль біологічних зразків та інформувати нас, менш чутливих, що насправді є для нас цінним⁴. Цей підхід спрямований на благо не тільки окремої людини, а й суспільства.

¹ Див.: Равич-Щербо І.В., Марютина Т.М., Григоренко Е.Л. Психогенетика. – М., 1999. – С. 24.

² Див.: Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека. – М., 1988. – С. 6, 301.

³ Див.: Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М., 1999. – С. 15–16.

⁴ Див.: Там само. – С. 17.

* * *

Проблема співвідношення біологічного й соціального, біосоціопсихологічних детермінантів людської поведінки протягом багатьох років розроблялася вченими України¹.

Так, ще наприкінці XIX – на початку XX століття видатний український фізіолог В.Я. Данилевський на основі уявлення про єдність світу та його розвиток обґрунтовує думку про природу психічної діяльності: “Коли проаналізувати душевні феномени..., то побачимо, що вони являють собою лише вищий ступінь розвитку більш низьких конкретних або менш досконалих психічних здібностей”². Душа розуміється як “певний аналог тіла”; у душі й тіла, на думку В.Я. Данилевського, однакова програма розвитку: “Відповідно до удосконалення тілесної організації спостерігається взагалі відповідний прогрес і душевних проявів”³.

Щодо інтелектуальної діяльності, то її механізми такі ж самі, що лежать в основі елементарного мислення і почуття тварин⁴. Останні ж, зокрема, такі привабливі риси, як почуття обов’язку, дружба, самопожертвування, відданість, доброта, на думку вченого, у тварин більш щирі, ніж у людей⁵.

В.Я. Данилевський відстоював погляди щодо нерозривного зв’язку природи та суспільства і, відштовхуючись від них, розглядав деякі проблеми суспільного життя. Він, зокрема, писав: “Ніколи розумовий прогрес не зупиниться у безсиллі перед неосяжною величчю природи і не зупиниться саме тому, що цей розвиток є часткою явищ природи або природний прогрес; у цьому прогресі закладена сила самої природи”⁶. Воля ж детермінована цілком об’єктивними закономірностями, тим зовнішнім світом, “який послужив могутнім спонукачем для виникнення і почуттів, і мислення, і пізнання”⁷.

Була висловлена думка про всезагальність фізіологічних законів, що керують не тільки життям окремої людини, а й працею і

¹ Див.: Ківенко Н.В. *Філософія біології в Україні XX століття*. – К., 1997.

² Данилевский В.Я. *Душа и природа*. – Х., 1889. – С. 21.

³ Там само. – С. 4–5.

⁴ Див.: Там само. – С. 29.

⁵ Див.: Там само. – С. 22.

⁶ Там само. – С. 30–31.

⁷ Данилевский В.Я. *Этюды по физиологии личной и социальной жизни*. – Т. 1: *Чувство и жизнь*. – СПб., 1910. – С. 25.

поведінкою¹. Підкреслювалась небезпечність порушення фізіологічної рівноваги між розумовою і фізичною діяльністю: “коли б у своєму культурному розвитку людина більш слухняно дотримувалася природних умов, тобто покликів самої природи, то їй, без сумніву, вдалося б досягти гармонії тілесного й розумового розвитку... Але зловживання “свободною волею” веде лише до збільшення різних нервових і душевних хвороб. Настає час, коли ці винятки і виродливості людського духу... визнаються як мірило культурного прогресу!”².

Не можна не відмітити актуальності для сьогодення і тієї думки В.Я. Данилевського, що більш розвинені організми, системи вищих порядків значно легше підлягають спотворенню і виродженню, ніж первісні, примітивні форми. І що ця закономірність спостерігається, у певному розумінні, і в галузі творчості людини, матеріальної культури, мистецтва, суспільного життя, а також психічних явищ³.

Нетрадиційно для того часу, з фізіологічної точки зору, розглядається В.Я. Данилевським мораль, корисність моральних почуттів для цілей співжиття, які є формою задоволення соціально-біологічних потреб у взаємному захисті, загальній стійкості, взаємодопомозі і колективній праці. Ось чому виконання моральних норм викликає у людини, на думку вченого, почуття задоволення, а також схвалення і заохочення інших людей⁴. Мораль розглядається як форма взаємного пристосування⁵.

Вивчення проблеми співвідношення біологічного і соціального логічно приводить вченого до підняття деяких важливих соціальних питань, чим демонструється можливість інтеграції біології з гуманітарним знанням. Саме про актуальність такого наукового завдання йдеться у сучасній біологічній науці. Зокрема, розвиваючи думку про небезпечність порушення рівноваги між фізичною і розумовою організацією людини, В.Я. Данилевський звертає увагу на негативні наслідки створення своєрідного культу почуттів, що ми саме спостері-

¹ Див.: Данилевский В.Я. Этюды по физиологии личной и социальной жизни. – Т. 1: Чувство и жизнь. – СПб., 1910. – С. 5.

² Данилевский В.Я. Душа и природа. – М., 1889. – С. 26.

³ Див.: Данилевский В.Я. Этюды по физиологии личной и социальной жизни. – Т. 1: Чувство и жизнь. – СПб., 1910. – С. 58–59.

⁴ Див.: Там само. – С. 89.

⁵ Див.: Там само. – С. 43.

гаємо у сучасному суспільстві. Мова йде про те, що коли почуття не регулюються волею і розумом, то “дуже легко розвивається моральна розгнужданість, егоїзм, починають домінувати грубі пристрасті та потяги, стають жорстокими і грубими звичаї... Кращим “страхотливим” прикладом панування чуттєвих мотивів служить психологія натовпу”¹.

З глибоким співчуттям В.Я. Данилевський розглядає життя тогочасної робочої людини, виступаючи як гуманіст, людина із загостреним почуттям громадянськості: немає презирства до простої людини, навпаки, учений як істинний інтелігент думає про те, як їй допомогти. Свої практичні дії він обґрунтовує теоретично. Так, відстоюючи необхідність створення Народного дому, В.Я. Данилевський писав, що в усіх сферах людської діяльності існує могутній закон рівноваги між працею і спокоєм, відпочинком. Інакше порушується здоров’я людини, здатність до праці і взагалі до життя. Без відпочинку людина перетворюється на автомат, що пригнічує її душевний настрій, силу розуму та свіжість почуттів. Ось чому після тяжкої одноманітно-стомлюючої праці, під час свят, нерідко з’являється розгул нестримний, без обмеження. Як вихід, пропонується організовувати народні читання, народний театр, загальнодоступні музичні розваги, бібліотеки (В.Я. Данилевський був засновником наукової бібліотеки ім. Короленка у м. Харкові), народні хори та ін.²

В.Я. Данилевський аналізує процес людської праці як цілеспрямоване корисне пристосування до особливостей суспільного устрою³; він зауважував, що “прогрес життя і праці – це є єдине нероздільне явище”⁴. Доводячи зв’язок між ускладненням праці й прогресивним розвитком мозку людини як процес взаємовідображення, учений підкреслював дуже важливу роль трудового виховання, яке, на його думку, треба починати якомога раніше, “коли ще можна правильно та благодійно впливати на мозок, що розвивається, на його функціональні властивості”⁵.

¹ Данилевський В.Я. *Этюды по физиологии личной и социальной жизни*. – Т. 1: Чувство и жизнь. – СПб., 1910. – С. 55–56.

² Див.: Данилевський В.Я. *Народный дом, его задачи и общественное значение*. – Х., 1915. – С. 1, 2, 15, 16, 24.

³ Див.: Данилевський В.Я. *Физиология труда*. – Х., 1927. – С. 10.

⁴ Там само. – С. 12.

⁵ Там само. – Х., 1927. – С. 22.

Детальніше властивості відображення досліджувалися В.І. Талієвим. Він вважав, що процес відображення включає три стадії: перша – сприймання зовнішнього впливу; друга – це виникнення завдяки йому певних змін у стані протоплазми; і третя – поява специфічного ефекту, наприклад, руху чи зміни форми¹. У ході еволюції клітини, що сприймають цю дію, перетворюються на “органи чуття”, які вже вибірково відображають дійсність, наприклад, світло або дію хімічної речовини тощо. Вчений зазначав, що ця схема притаманна не лише тваринам, а й рослинам: “Дослідження останніх років виявили, що й у рослин ми зустрічаємо той самий рефлекторний ланцюг, хоча, звичайно, і у більш простішому вигляді, причому для сприйняття подразнень нерідко існують відповідні анатомічні структури або “органи чуття”².

Таким чином, В.І. Талієв розвиває концепцію відчуттів у рослин, яка навіть у другій половині ХХ ст. ще сприймалась як новаторська. Учений зробив висновок, що здібність відчуттів і рухів у вищих рослин лише маскується³, бо “серед вищих рослин відомі випадки, коли вони реагують на зовнішні імпульси майже з такою ж енергією, як і типові тварини”⁴.

Щодо людини, то підкреслювалося, що свідомість не є її первісною властивістю, а тільки вторинним пристосуванням, яке виникло у багатоклітинних тваринних організмах⁵. “Почуття і суспільні інстинкти, – на думку В.І. Талієва, – стають у людському суспільстві таким же знаряддям у “боротьбі за існування”, як грубі форми сили у зоологічному світі. Весь хід найновішої історії показує, що у сучасній боротьбі народів рішучим моментом є напруження всіх розумових сил, і останнє може існувати тільки при внутрішній солідарності та взаємності всіх націй”⁶; тому “принципи дарвінізму не тільки не підносять тваринний егоїзм у двигун прогресу, навпаки, створюють реальне обґрунтування, обґрунтування життя або смерті, для альтруїстичних основ суспільного життя”⁷. Між тим, учений заува-

¹ Див.: Талієв В.І. *Лекции по общей ботанике*. – Ч. II. – Х., 1908. – С. 135.

² Там само. – С. 1370–1380.

³ Див.: Там само. – С. 11.

⁴ Там само. – С. 14.

⁵ Див.: Там само. – С. 152–153.

⁶ Талієв В.І. *Ч. Дарвин. Что он сделал для человечества?* – Х., 1919. – С. 4.

⁷ Там само. – С. 6.

жував, що не можна ототожнювати закони природи із законами суспільства, де діє такий важливий фактор, як людська свідомість¹.

Ідеї В.І. Талієва, що в еволюції психіки бере участь не тільки тваринний світ, а й вся жива природа, зокрема рослини, розвиваються М.Г. Холодним. На його думку, рослини являють собою невід'ємний ланцюг еволюції живих організмів на Землі: "Механічні ідеї, які неподільно панували у фізіології рослин додарвінської епохи, під тиском нової еволюційної теорії швидко втрачали свій кредит. Щоразу більше з'ясовувалась істотна схожість між тваринними і рослинними організмами в усіх головніших їх функціях. Ці зрушення підготували шлях до правильного підходу стосовно тих явищ, які спостерігалися у комахоїдних рослин і так погано погоджувались з традиційними біологічними уявленнями. Ставало неможливим бачити рослину як "неповноцінний організм", позбавлений цілого ряду основних властивостей, що їх має чутлива тварина, яка активно рухається. Штучна межа між цими двома світами організованої природи чимраз більше стиралась"².

Доводячи єдність тваринного й рослинного світу, М.Г. Холодний наводив дані про існування таких форм подразливості у рослин (зокрема, особливих пристосувань у комахоїдних рослин), що були передумовою появи відчуттів у тварин³. Еволюційний підхід М.Г. Холодного до аналізу фізіологічних особливостей рослин проявляється і в тому, що, розробляючи вчення про фітогормони (речовини рослин з винятково високою фізіологічною активністю або ростові гормони), він постійно вів пошук їх зв'язку з гормонами тварин. Учений підкреслював, "що позитивне рішення цього питання мало б велике теоретичне та практичне значення: воно б дало в руки експериментатора-рослинника новий засіб для управління рослиною для того, щоб спрямувати її життєві процеси в бажане для нас русло"⁴. Учений вважав, що механізм дії фітогормонів і гормонів тваринних організмів у своїй основі тотожний⁵.

¹ Див.: Талиев В.И. Ч. Дарвин. Что он сделал для человечества? – Х., 1919. – С. 49.

² Холодный М.Г. Чарльз Дарвин і сучасні знання про комахоїдні рослини. – К., 1938. – С. 7.

³ Там само. – С. 94–104.

⁴ Холодный М.Г. Учення про фітогормони і фізіологія розвитку рослин // Вісті АН УРСР. – 1938. – № 7. – С. 15.

⁵ Див.: Холодный Н.Г. Фитогормоны. – К., 1939. – С. 244–251.

Розвивалися також оригінальні ідеї щодо зв'язку фізіології людини, зокрема її психофізіологічної організації, з особливостями навколишнього середовища, навіть з еволюцією космічної матерії¹. Природний добір розглядається як такий, що відкидає невдалі варіанти та закріплює й посилює ті зміни, які підвищують пристосування еволюціонуючої нервової системи до середовища. Звідси закони розвитку розуму ті ж самі, що і в природі: завдяки природному добору виникла тонка відповідність розумових процесів людини та світу. Суттєвою умовою успішного розвитку знань про природу М.Г. Холодний вважав різноманітність інтелектуальних здібностей, що є необхідною основою для всебічного відтворення об'єктів, що досліджуються².

В.І. Вернадський процес зворотного впливу соціального на біологічне розглядав дуже широко: соціальне впливає на живе, а через нього і на весь неорганічний світ. Тільки тепер наука починає висвітлювати проблему людини в такому глобальному контексті. Уявлення В.І. Вернадського про зворотний вплив живого на неживе, про їх єдність внаслідок такого впливу були вагомим кроком уперед у пізнанні тайн буття, живої природи зокрема. Учений вважав, що організм є невід'ємною часткою земної кори, тому як частина відносно цілого безпосередньо впливає на неї, змінює її. Зазначалось, що атрибутивною властивістю живого, поряд з його основними відомими властивостями, є можливість змінювати хімічний склад навколишнього середовища. Більше того, на думку В.І. Вернадського, "явища життя та явища мертвої природи, взяті з геологічної, тобто планетної точки зору, є проявом єдиного процесу"³.

Ця загальна, вихідна концепція визначила подальші напрями його досліджень. Зокрема, ставилося завдання проаналізувати значення діяльності організмів у створенні окремих хімічних елементів земної кори⁴. Але сама ця діяльність розглядалась і в глобальному масштабі: "Не можна сумніватися, що склад земної кори є не одиничним фактором в історії Землі, а планетним явищем. І все, що ми

¹ Див.: Холодний Н.Г. К проблеме возникновения и развития жизни на Земле // *Успехи современной биологии*. – Т. XIX. – вып. I. – 1945.

² Див.: Холодний Н.Г. Мысли натуралиста о природе и человеке: *Избранные труды*. – К., 1982.

³ Вернадский В.И. *Живое вещество*. – М., 1978. – С. 12.

⁴ Див.: Там само. – С. 25–26.

можемо сказати про роль живої речовини в геохімічних процесах землі, значною мірою ми можемо вважати правильним також для космічних просторів того ж хімічного складу та аналогічних фізичних умов”¹.

Концепція В.І. Вернадського про єдність живого та неживого на Землі призвела його до висновку про те, що найбільш розвинені організми – людина й людство в цілому – найактивніше впливають на процес існування нашої планети. Найбільш ефективною формою впливу людства на зовнішній світ учений вважав розум, наукову думку, під безпосереднім впливом якої створюється доцільно функціонуюча природа – ноосфера². Ідея ноосфери згодом стає одним із головних напрямів наукових інтересів В.І. Вернадського.

У творах Д.К. Третьякова думка про єдність світу пов’язується з уявленням про тотожність його утворень: “Так звані закони природи – це закони діяльності нашої душі або працюючого паралельно з душею нашого головного мозку”³. Учений виходив з того, що знання – це відображення навколишнього світу, а тому його єдність повинна відбиватися в єдності знань, перш за все, у їх системності. Такий підхід, на його думку, відкриває шлях до створення теоретичної біології, бо головною ознакою теоретичного знання є системна форма зв’язків основних принципів, законів і категорій.

Проблема походження людини розглядається Д.К. Третьяковим з позиції еволюційного вчення Ч. Дарвіна, через призму уявлення про розвиток світу як складноорганізованої системи. Так, зазначалося, що історія людства свідчить про його єдність, зокрема, єдність розумових здібностей, яка дозволила первісним людям підкоряти природу та вдосконалювати свою культуру; це, відповідно, дає підставу для висновку про культурну рівновагу теперішніх рас і народів. “Саме поняття про расу є цілком умовним, – вважав учений, – бо суто наукові дослідження доводять відсутність будь-яких різких расових меж. Навпаки, усі раси пов’язані між собою проміжними ознаками”⁴.

Учений робив спроби інтегрувати біологічне й медичне знання, біологічне й гуманітарне: “Пізнання біологічних закономірнос-

¹ Вернадский В.И. Живое вещество. – М., 1978. – С. 37, 38.

² Там само. – С. 46.

³ Третьяков Д.К. Бессмертие и долголетие. – СПб., 1913. – С. 33.

⁴ Третьяков Д.К. Походження людини. – К., 1946. – С. 20.

тей, – писав він, – допомагає нам краще зрозуміти наші власні життєві прояви. Біологія лягла в основу медичних наук, в основу практичних заходів для охорони і відновлення нашого здоров'я”¹.

При цьому проблема співвідношення біологічного і соціального з методологічної іноді перетворювалася у суто практичну: “Однакові риси організації життєвих явищ у людини і тварини, – писав Д.К. Третьяков, – стали передумовою сучасної наукової медицини, яка широко користується цим при розробці і перевірці лікарських засобів шляхом дослідів над тваринами”². Є й екологічний вимір проблеми співвідношення біологічного і соціального: вважалося, що завдання культурного розвитку людини – це свідомий і цілеспрямований вплив на тваринний світ, на ті тваринні форми, що приносять людині користь. Крім того, важливо зберегти все багатство тваринних видів, “тому що з ними пов'язана велика кількість своєрідних хімічних речовин, якими можна користуватися в цілях лікування”³.

У цей період (20–30-ті роки) більшість дослідників дотримувалися діалектичних поглядів на співвідношення біологічного і соціального, а саме: визнавалася не тільки домінуюча роль соціального, а і його нерозривна єдність з біологічним. Зокрема, підкреслювалося, що заперечення біологічного в людині має такий самий метафізичний характер, як і спроба соціал-дарвіністів звести соціальне до біологічного. Доводилося, що біологічні особливості (наприклад, спадкова обдарованість) можуть впливати і на соціальну діяльність людини, але вони не є визначальними для суспільного процесу в цілому: “у цьому розумінні можна говорити про здійснення біологічних закономірностей соціальними закономірностями”⁴.

Важливо відмітити й те, що в основу вивчення проблеми співвідношення біологічного й соціального було покладено історичний метод дослідження. Саме завдяки йому стає зрозумілим те, що людина не тільки близька до тварин, але й те, що вона ґрунтовно відмінна від них. Було показано, що людський організм – не “чиста таблиця”, яка пасивно сприймає вплив середовища, а активно взаємодіє з ним. Йдеться про властивості, що кореняться як в ознаках,

¹ Третьяков Д.К., Новіков Б.Г. Біологія. – Вип. I. – К., 1947. – С. 5.

² Третьяков Д. Медицинская зоология. – О., 1923. – С. 1.

³ Там само. – С. 213.

⁴ Діннерштейн З.М. До проблеми біологічного і соціального // За марксистсько-ленінське природознавство. – 1933. – № 1–2. – С. 186.

набутих під впливом соціального буття на попередніх етапах індивідуального розвитку, так і в усій сукупності ознак сучасної людини¹.

Характерно, що в 20–30-ті рр. проблема співвідношення біологічного й соціального була актуальною в першу чергу для філософії і медицини. Так, О.О. Богомолець писав, що криза теорії в галузі медичних наук відчувалася більше, ніж у будь-яких інших галузях природознавства, і сталося це тому, що об'єктом вивчення медицини була людина, яка є не лише явище фізико-хімічне і біологічне, а, водночас і насамперед, психічне і соціальне². Тому питання про її здоров'я та хворобу не можна відокремлювати від соціально-економічного стану суспільства; сама природа об'єкта пізнання зв'язує медицину з політико-економічною практикою суспільства³.

Така методологічна установка знаходила своє відображення у лікарській практиці⁴. Зокрема, пропонувалося звичайний анамнез і діагноз органічно поєднувати з анамнезом і діагнозом соціальним, що дозволяло б ширше охоплювати умови праці і побуту, які завжди впливають на стан хворого⁵. У цей період особлива увага приділялася вивченню специфічних змін біологічних властивостей людини під впливом тих чи інших конкретних соціальних умов; вихідним при цьому було уявлення, що всі впливи природного середовища, що безпосередньо діють на тварин, які живуть у дикому стані, діють і на людину, але не безпосередньо, а через соціальні взаємини. Це, наприклад, клімат, одяг, взуття, житло⁶.

О.О. Богомолець також обґрунтовував існування взаємозв'язку між біологічним і соціальним стосовно патологічних процесів: "Патологічне визначення хвороби, яке спрямовує шляхи нашого вивчення патологічного процесу і хворого організму як цілого, —

¹ Див.: Курс біології для вишів. / За редакцією Е.О. Фінкельштейна. — Частина I. — Харків, 1934. — С. 5–7.

² Див.: Богомолець О.О. Діалектичний матеріалізм і чергові проблеми наукової медицини // Журнал медичного циклу. — Т. III. — Вип. I. — 1933. — С. 4.

³ Там само. — 1933. — С. 4.

⁴ Див.: Гуза А.А. Общественная и биологическая форма движения в медицине // Врачебное дело. — 1931. — № 21–22.

⁵ Див.: Лившиц Я.И. Диалектический материализм и клиническая медицина // Врачебное дело. — 1931. — № 12–20. — С. 10.

⁶ Див.: Генес С. Біологічне та соціальне в фізіології та патології // За марксистсько-ленінське природознавство. — 1932. — № 5–6. — С. 130.

писав він, — не тільки не викликає, а навпаки, потребує іншого, етіологічного визначення, що дозволило б нам аналізувати хворобу як явище соціальне”¹. З урахуванням цього про медицину говориться як про синтетичну науку, органічно пов’язану з діалектичною методологією², зокрема з ученням про взаємозв’язок, ієрархію і субординацію форм руху. Така позиція обумовила висновок О.О. Богомольця про те, що у живому організмі суто біологічні процеси не зникають, а змінюються під впливом соціальних умов життя людини. Сам же факт їх існування служить об’єктивною основою для вивчення цих процесів на тваринах, що доказує єдність живої природи та її еволюції³.

Дуже цікаві з філософської точки зору думки О.О. Богомольця про біологічні ритми та взагалі гармонію світу. Він обґрунтовує думку про те, що між ритмами життєдіяльності й ритмами зміни неорганічного світу існує певна гармонія, яка й обумовила особливості формування біологічної організації — “для конституції організмів, — писав учений, — надзвичайно характерний ритм життєвих процесів, які в ньому протікають. Цей ритм нічим не відрізняється від інших ритмічних рухів у природі. Його субстратом є багатофазна фізико-хімічна структура протоплазми. Але її кожна фаза представляє лише кількісно і якісно різний ступінь конденсації ритмічних рухів всесвіту”⁴.

Пошук основ буття, у тому числі життєдіяльності, приводять О.О. Богомольця до думки й про першооснову самої гармонії живого і неживого, яка вбачається йому у закладеній у самій природі властивості відображення (рефлексії); вона виявляється в здібності організмів адекватно реагувати на зовнішні впливи, зокрема, ритмами процесів життєдіяльності відбивати у структурі організмів ритми всієї природи⁵. Відповідно, основною ознакою життєдіяльності

¹ Богомолец А.А. Пути исторического развития основных течений научной медицинской мысли с точки зрения диалектического материализма. — В кн.: Богомолец А.А. Избр. труды в трех томах. — Т. III. — К., 1958. — С. 28.

² Богомолец О.О. Диалектический материализм и чергові проблеми наукової медицини // Журнал медичного циклу. — Т. III. — Вып. I. — 1933. — С. 9.

³ Там само. — 1933. — С. 7.

⁴ Богомолец А.А. Введение в учение о конституциях и диатезах: Избр. труды в 3-х томах. — Т. 2. — К., 1957. — С. 230.

⁵ Там само. — С. 230.

О.О. Богомолец називає асиміляцію, ототожнюючи її з процесом “уподібнювання” організмів речовинам навколишнього середовища¹.

У ході подальших досліджень увага вчених зосереджується на удосконаленні категоріального апарату пізнання життєдіяльності, зокрема, уточнюється зміст самих категорій “біологічне” і “соціальне”. Так, говориться, що поняття “біологічне” відображає якісну специфіку живого, завдяки чому конкретизується більш широке поняття “природне”. Щодо “соціального”, то воно розуміється як виявлення специфічної соціальної форми взаємозв’язку окремої людини, індивіда з іншими людьми і з природою². Пропонується і певна диференціація поняття “середовище життя людини”, а саме: що це природне і штучне (технічне) середовище, фізичне і біологічне, навколишнє середовище, середовище діяльності, внутрішнє і зовнішнє організму, нарешті, природне і соціальне. При цьому висловлюється застереження відносно можливої втрати цілісного погляду на оточуючий людину світ³. Звертається також увага на те, що людина все більше впливає на природне і соціальне оточення, завдяки чому відбувається процес перетворення природи, і цей процес носить глобальний, навіть космічний характер⁴. Обґрунтовується положення, що цілеспрямована трудова діяльність являє собою штучний соціальний вид адаптації. Особливістю соціальної адаптації є те, що вона обмежує у людському організмі дію біологічних процесів, усуває природний добір, внаслідок чого у людини закріплюється та біологічна організація і адаптація, яка має “соціально-адаптований” характер⁵.

У генезисі форм опосередкування біологічного соціальним виділяють певні моменти. Це безпосередній вплив соціального на

¹ Див.: Богомолец А.А. О вегетативных центрах обмена. – М., 1923. – С. 227.

² Див.: Попов Н.В. Методологическое значение диалектики категорий “природное”, “биологическое” и “социальное” в человеке для медицины // Философские вопросы медицины и биологии. – К., 1983. – Вып. 15. – С. 5.

³ Див.: Попов Н.В. Философско-методологические вопросы изучения жизни человека // Философские вопросы медицины и биологии. – К., 1981. – Вып. 13. – С. 4-5.

⁴ Див.: Там само. – С. 7.

⁵ Див.: Медведева М.П. Деятельность как принцип познания социально-биологической природы здоровья и болезни человека // Философские вопросы медицины и биологии. – К., 1983. – Вып. 15. – С. 47.

біологічне, наприклад, залежність функції аналізаторів людини від її професійної діяльності¹. Через призму уявлення про вплив соціального на біологічне розглядається і процес формування суспільних потреб².

Вивчення спрямованості модифікації біологічних функцій організму під впливом соціального середовища може стати основою для більш поглибленого розуміння сутності самої біологічної форми руху. Йдеться про виявлення нових видів руху – багатограних взаємозв'язків біологічного й соціального зі властивими їм ознаками, що лежить в основі формування нових, суміжних наук. Аналіз явищ життєдіяльності на всіх рівнях біологічної організації, включаючи життя людини, є необхідним не тільки для розуміння феномена життя, а й його діалектичної протилежності – смерті. У сучасній науці відносно питання, чи можна ставити знак рівності між смертю тварини й людини, все більше поширюється точка зору, що воно не може бути вирішеним лише засобами біології, тому що нерозривно пов'язане з уявленням про сенс життя і безсмертя, міра яких визначається соціально-особистими й моральними характеристиками. Коли йдеться про життя людини, то смерть означає не тільки і не просто біологічну загибель, а внаслідок існування соціальної спадковості одночасно і безсмертя людського духу.

Майже в усіх працях українських учених, присвячених дослідженню проблеми співвідношення біологічного й соціального, утверджувалась думка про історичний характер цих суперечливих сторін життєдіяльності людини. Відмічалась методологічна неспроможність як біологізаторських підходів до проблеми людини (соціалдарвінізму, етології, соціобіології), так і вульгарно-соціологічних теорій, які, навпаки, ігнорують роль біологічних факторів у розвитку людини. Ряд праць було присвячено критиці фрейдизму і неофрейдизму, або соціального фрейдизму, який протиставляє біологічне соціальному³.

¹ Див.: Кутаевский Н.К. Соотношение биологического и социального в человеке и категория нормы // *Философские вопросы медицины и биологии*. – К., 1980. – Вып. 12. – С. 57–58.

² Див.: Фесенко Д.Я. Классификация потребностей // *Философские вопросы медицины и биологии*. – К., 1975. – Вып. 7. – С. 39–40.

³ Див.: *Философские вопросы медицины и биологии*. – К., 1965.

Розглядаючи проблему свідомості як одну з центральних проблем філософії, більшість українських учених спирається на результати досліджень у галузі фізіології. Вони дають підставу для висновку, що не тільки життя в цілому пов'язане з функціонуванням білків, а й окремі функції організмів безпосередньо залежать від білкової речовини; було доведено, що "посилення активності нервової клітини супроводжується достовірними змінами в ній процесів білкового синтезу"¹. Аналіз структури ділянок сірої речовини головного мозку показує, що філогенетично найбільш молода і складна з них містить найбільшу кількість усієї білкової речовини. А менше її у сірій речовині кори мозочка і підкоркових вузлів та ще менше у сірій речовині спинного мозку². Про особливу роль білків свідчить і та обставина, що природжена або набута ненормальність функцій нервової системи, зокрема центральної, розлад психічної діяльності залежить від порушення білкового обміну в нервовій тканині, перерозподілу специфічних білків, підвищення або зниження кількості або заміни певних амінокислот іншими й т. п.³

Нейрохімія головного мозку є наслідком зв'язку специфіки матеріального субстрату зі специфікою притаманного йому руху; такі, наприклад, функції нервової тканини, як виникнення і синаптична передача нервових імпульсів, біоелектрична активність нервових клітин, збудження і гальмування пов'язані з білковою речовиною⁴. Нервові клітини зберігають сліди споминів завдяки змінам структури РНК і білкового комплексу⁵. Наявність причинно-наслідкового зв'язку між специфічними функціями нервових клітин та їх біохімізмом, зокрема білковим обміном, підтверджується даними, здобутими при вивченні впливу на специфічні структури нервової системи таких фізіологічно активних дій, як світлова, слухова стимуляція тощо⁶.

¹ Костюк П.Г. Физиология центральной нервной системы. – К., 1977. – С. 310.

² Див.: Палладин А.В. Вопросы биохимии нервной системы. – К., 1965. – С. 11.

³ Див.: Там само. – С. 145.

⁴ Див.: Палладин А.В., Белик Я.В., Поляков Н.М. Белки головного мозга и их обмен. – К., 1972. – С. 5.

⁵ Див.: Палладин А.В. Основы биохимии памяти // Избранные труды. – К., 1975. – С. 397.

⁶ Див.: Палладин А.В. Об участии белков в специфических функциях нервной системы // Избранные труды. – К., 1975. – С. 417.

Ці результати перекликаються з висновками про руйнівні наслідки неповноцінного харчування немовлят; звичайними з них є відставання у збільшенні об'єму речовини мозку, хибі уваги і обробки інформації; у країнах, що розвиваються, таких дітей нараховується більше 40 %¹. "Хронічне голодування або серйозна нестача їжі призводить до стану маразму; вважається, що таке неповноцінне харчування дітей, перш за все, характеризується малою кількістю протеїну, що викликає м'язеве виснаження і втрату підшкірного жирового прошарку"².

У контексті співвідношення біологічного і соціального українські вчені висловлювали гіпотези і щодо історії розвитку механізму людської мови.

Вважається, що мова виникла тоді, коли у тварин, з виходом на сушу, почало розвиватися легеневе дихання. Циркуляція повітря в легенях супроводжувалася різноманітними звуками; ця багатоманітність обумовлювалася різними положеннями гортані, рота і язика. Почав розвиватися голосовий апарат. Складні комбіновані повітряні коливання сприймалися слуховим органом тварин і людей, він поступово вдосконалювався. Звуковий спосіб спілкування тварин, а потім людей набував усе більшого значення³. Спроби видавати у швидкій послідовності спеціальні, іноді дуже складні звуки стали викликати зміни в органах, через які повітря виходить із легень. Ці органи почали перебудовуватися як резонатори (порожнина рота й носа), як спеціальні органи формування звуків (гортань, язик, губи) і в процесі розвитку звукового спілкування склалася вся можлива багатоманітність звуків, які може видавати людина: сила, тембр, тривалість, послідовність, наголос на певних звуках. Навіть висота тону, на якому вимовлялось сполучення звуків – слово, у деяких мовах надавала йому особливого значення⁴. Така розмаїтість звуків вимагала не тільки досконалого звукового та слухового апарату, а й тонкої їх регуляції, яку мало забезпечити функціонування певних

¹ Крайг Грэйс. *Психология развития*. – 7-ое международное издание. – СПб. – М. – Х. – Минск, 2000. – С. 226.

² Там само. – С. 226.

³ Див.: Фольбоорт Г.В. *Избранные труды*. – К., 1962. – С. 167.

⁴ Див.: Там само. – С. 167.

ділянок центральної нервової системи. Вона й починає розвиватися саме в цьому напрямі.

У сучасних умовах проблема співвідношення біологічного й соціального набуває більш глибокого змісту.

Зокрема, йдеться про конфлікт між людською і машинною цивілізацією, який можливо буде розв'язуватися через їх взаємну асиміляцію, створення своєрідного симбіозу ноосфери й техносфери як логічний шлях "від розуму до Надрозуму"¹. Такий філософський погляд на проблему обумовлює напрям певних досліджень, що передбачають створення нейроелектронних систем, у яких здійснюватиметься сумісне функціонування природних і штучних елементів².

Гуманістична тенденція як загальна ознака сучасного етапу розвитку наукового знання не тільки сприяє переосмисленню традиційних наукових і світоглядних проблем, а й постановці нових, духовно вищих. Мова йде про ідею презумпції розуму. Філософи, біологи, медики, кібернетики ставлять питання про захист розуму як феномена світу взагалі, а тому – про захист розумово розвинених тварин, моральне регулювання стосунків з ними. Вважається, що у фундаментальній біології закладений виклик людському суспільству, бо за останні десятиріччя були відкриті здібності вищих тварин до дуже складних форм навчання та інтелектуальної діяльності³.

Гуманізація і гуманітаризація науки, біології зокрема, – це важливе завдання сучасності. Йдеться, наприклад, про соціально-етичне регулювання досліджень з генетики людини: складні питання виникають, наприклад, у ході обговорення деякими вченими можливості й навіть необхідності введення примусової генетичної перевірки вагітних жінок для умертвіння ембріонів з набором хромосом, які нібито визначають злочинний тип особи. Такою ж складною з етичної, гуманної і законної точки зору є проблема доцільності генетичного контролю над населенням, який пропонується для запобігання народженню дітей зі спадковими хворобами. У процесі обговорення висловлювалися різні погляди, навіть радикальні: так, у свій час Л. Полінг – двічі лауреат Нобелівської премії – запропонував

¹ Иванов-Муромский К.А. Эволюция парадигм и мифов о мозге. – К., 1995. – С. 46.

² Див.: Там само. – С. 31.

³ Див.: Дашевский Б.А. Этические аспекты отношений разумных систем с живыми высокоорганизованными системами. – К., 1992.

проводити примусову генетичну перевірку всіх, хто вступає у шлюб, і коли будуть виявлені носії негативних генів, що відповідають за ті чи інші спадкові дефекти, то на лобі таких людей просто ставити тавро¹. Він писав: “Я пропонував би на лобі кожної молодої людини витатувати символ, який би показував, чи є у неї ген серповидно-клітинної анемії або інший подібний ген, наприклад, ген фенілкетонурії в регресивному стані”².

Зрозуміло, що таке втручання в особисте життя людини суперечить існуючим нормам моралі та права, у цілому ідеї гуманізації суспільства, якій повинна послідовно служити істинна наука. Експерименти над людиною, коли вони будуть вестися навіть в обмеженій формі, повинні бути такими, щоб відповідати високим моральним нормам людського товариства і служити на користь йому. Тим більше, визнається, що “повноцінна спадковість існуючої людини – це біологічна запорука її майбутнього багатотисячолітнього соціального прогресу”³, а тому й необмеженого розвитку психічної адаптації до навколишнього середовища. Дослідження в цьому напрямі показали, що функціональні можливості її провідних і другорядних підсистем і ланок увесь час змінюються завдяки біологічній і соціально-психологічній основі, що її визначають. У зв’язку з цим відмічається, що як протягом тисячолітньої історії людства, так і в наш час, трудова діяльність, перш за все, впливає на біологію людини і тим самим спрямовує її на реалізацію певних соціальних функцій⁴.

Фізична та психічна досконалість розглядається як природна умова всебічного розвитку людини у праці, споживанні, спілкуванні й інших сферах своєї життєдіяльності. “На основі праці формуються та удосконалюються адаптаційні можливості особи, розвиваються і зміцнюються її соціальні і фізичні здібності в напрямі їх гармонізації й оптимальної узгодженості. Саме в праці, перш за все, проявляється вищий синтез біологічного і соціального в людині. Біологічні закони самі по собі не визначають сутності праці, але вони є необхідною

¹ Див.: Юдин Б.Г. Рубежи генетики и проблемы этики // Вопросы философии. – 1975. – № 10. – С. 160.

² Див.: Дубинин Н.П. Популяционная концепция и типологические моменты в проблеме человека // Вопросы философии. – 1975. – № 10. – С. 83.

³ Див.: Там само. – С. 85.

⁴ Див.: Александровский Ю.А. Состояние психической дезадаптации и их компенсация. – М., 1976. – С. 23.

природною умовою реалізації трудового процесу. Внаслідок цього у трудовій життєдіяльності людей виявляються не тільки соціально-економічні, а й психофізіологічні закономірності при визначальній ролі перших”¹.

У контексті аналізу біопсихосоціальних детермінантів діяльності і поведінки людини виділяється декілька важливих питань. Одне з них – вплив способу життя на фізичне і психічне здоров’я, роль медицини у формуванні у свідомості людей поняття про здоровий, доцільний спосіб життя. Зокрема, підкреслюється, що усвідомлення необхідності розумного способу життя пов’язана з вихованням в особі таких ціннісних установок, які спрямовані на самовиявлення і утвердження її психофізіологічного потенціалу. Комплексне виховання особи передбачає знання і про те, як і на що людина витрачає фізичну і психічну енергію, яким цілям її підпорядковує. З цим питанням пов’язана і проблема охорони праці – резерву підвищення продуктивності праці; наприклад, йдеться про розробку гігієнічних рекомендацій, спрямованих на подолання або нейтралізацію негативних нервово-психічних, емоційних навантажень².

“Дослідження “економіки людського здоров’я”, виявлення народногосподарських резервів охорони здоров’я, підвищення “коєфіцієнта корисності” і продуктивної діяльності людини – проблема комплексна. Вона повинна вирішуватися на основі співробітництва соціологів, економістів, представників антрополого-психологічних і медико-біологічних дисциплін... Суспільствознавцям і природознавцям, зокрема, потрібно звернути серйозну увагу на вивчення рухомості нервово-психічних процесів в умовах автоматизованого виробництва як природної основи виховання у людини прагнення до зміни праці й підвищення її якості та ефективності”³.

Більшість учених стоїть на позиції, що гуманістичне сприйняття світу проявляється в тому, яке місце в нашій свідомості займає турбота про долю людства і як біологічного виду, і як високорозвинутої особи⁴.

¹ Царегородцев Г.И., Изуткин А.М. Социокультурные функции современной медицины // Вопросы философии. – 1981. – № 3. – С. 64.

² Див.: Там само. – С. 68, 72.

³ Там само. – С. 73.

⁴ Див.: Энгельгардт В.А. Познание явлений жизни. – М., 1984. – С. 248.

Потрібно погодитись з тим, що створення блага для людини — це, перш за все, створення розумних соціальних умов, що саме соціальний розвиток дозволить у майбутньому вирішувати і проблеми її біологічної досконалості відповідно до того ідеалу, який сформувався протягом історії лише в міфах і утопіях і який вона утвердить у майбутньому як результат синтезу науки і мистецтва, розуму і краси¹.

¹ Див.: Фролов И.Т. *Прогресс науки и будущее человека*. — М., 1975. — С. 173.

Глава III

Біопсихосоціальні основи девіацій

Девіантні форми поведінки в наш час не тільки стрімко поширюються, а й набувають особливих рис, незвичних і навіть лякаючих суспільство. А ще завдяки тому, що девіації іноді прямо ведуть до протиправних і злочинних дій, стає зрозумілим інтерес до цього феномена як з боку фахівців, так і суспільства в цілому.

Поняття і позитивної суспільної поведінки, і негативної ба-зується на її визначенні соціальною психологією: поведінка розуміється як перетворення внутрішнього стану людини в дію відносно соціально значущих об'єктів, з якими пов'язані життєвоважливі матеріальні та духовні потреби¹. Це визначення співпадає з уявленням про сутність поведінки у праві – В.М. Кудрявцев підкреслював, що дослідження загальною психологією не тільки зовнішньої діяльності, а й внутрішньої сторони життя особи для права “було б занадто широким”, і тому важливо обмеження поняття поведінки діями, що виявляються зовні, бо “право регулює поведінку саме в соціальних цілях і інтересах”². Відповідно логічно і кримінологію, що вивчає причини злочинності, розуміти і як соціологію злочинності, що є ча-

¹ Див.: Социальная психология: Краткий очерк. – М., 1975. – С. 67.

² Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978. – С. 8, 9.

стиною більш загальної науки – соціології права, яка представляє самостійну науку, “певним чином структуровану систему соціальних знань про право”¹.

У нашому дослідженні девіантна поведінка розглядається в контексті уявлень про особливості людської поведінки взагалі. Акцент, перш за все, робиться на її внутрішніх детермінантах, бо, як відомо, внутрішнє обумовлює зовнішнє, хоча зовнішнє, за принципом зворотного зв’язку, також впливає на внутрішнє. В основному аналізуються причини виникнення і специфіка девіантної поведінки як такої. І тут не можна не погодитись з тим, що загальна теорія соціальних відхилень знаходиться ще в процесі становлення й будується на базі ряду наукових дисциплін: філософії, соціології, теорії права, кримінології, психології, біології, медицини. А тому дослідження механізмів соціальних відхилень необхідно проводити на основі комплексного методу пізнання².

Виходячи з біосоціальної природи психіки і тому психології поведінки, зупинимось саме на питанні про її вихідні, природні детермінанти. Відомий сучасний філософ М. Аббаньяно зауважує, що людина є розумною твариною, тобто вона не може при всіх обставинах покладатися на холодний і безособистісний розум, який ігнорує властиві їй емоційні прихильності й слабкості. І гуманітарні науки, “які роблять спробу дійти до об’єктивного пізнання людини, згодні у визнанні превалюючої ролі, яку в особі і в її поведінці грають почуття, афекти, бажання, прагнення, тобто всі імпульси, що складають основу її природи. Зрозуміло, що імпульси мають свій корінь не в розумі, а в житті, і не можна з’ясувати нічого в людині, коли тільки не дивитись на життя так, як воно дійсно проживається, а не тільки як воно мислиться”³.

Поведінка як феномен є *вищою формою активної адаптації, яка виникла в ході прогресивної еволюції живого.*

У. Росс Ешбі писав, що генотип, визначаючий розвиток тварини, здібної до навчання, використовує частину своїх ресурсів на формування головного мозку, адаптація якого обумовлюється не тільки особливостями генотипу, а й деталями середовища. Завдяки

¹ Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права. – М., 1995. – С. 14.

² Див.: Социальные отклонения. – М., 1989. – С. 15, 172.

³ Аббаньяно Н. Мудрость жизни. – СПб., 1996. – С. 297–298.

цьому “загальна” кількість адаптації “після навчання може бути більшою, ніж кількість, що передається безпосередньо через генотип”¹. Організми під впливом навчання змінюють свою поведінку, причому таким чином, “що їх нова поведінка краще пристосована до навколишнього середовища, ніж раніше”².

У тих випадках, коли об’єктивні умови існування живих істот залишаються постійними занадто короткий час для того, щоб до них пристосувався генотип, навчання є єдиним засобом формування процесу адаптації³.

Поняття “адаптація” в наш час визнано загальнонауковим, бо використовується великою групою наук, які вивчають проблему життя взагалі і проблему людини зокрема. Сутність і механізм процесу адаптації досліджуються в біології, медицині, психології, педагогіці, соціології, кримінології, демографії, кібернетиці та ін.; “поняття адаптації слід охарактеризувати як міждисциплінарне, дійсно інваріантне для багатьох наук різного профілю...”⁴

Адаптація (пристосування) – це вища форма відображення умов середовища, властива лише живому, яка формується, згідно з природою відображення, шляхом перебудови певних ланок організації відображаючої системи адекватна структурі (взаємозв’язку частин) впливаючої системи (тієї, що відображається).

І.І. Шмальгаузен вважав, що організація живого є результатом поступового накопичення адаптацій загального значення; вони формуються внаслідок того, що схожі умови середовища викликають у різних організмах схожі комплекси координованих змін, які приводять до вироблення певних “типів пристосувань”, характерних для певних умов існування⁵. “Під час еволюції в організмах відбувається постійна акумуляція пристосовчих ознак широкого значення. Це призводить не тільки до прогресивного ускладнення організації живого, а й до поступового вироблення деякої загальної основи, яка

¹ Эшби У. Росс. Конструкция мозга. Происхождение адаптивного поведения. – М., 1964. – С. 349.

² Там само. – С. 37.

³ Там само. – С. 347.

⁴ Георгиевский А.Б. Эволюция адаптаций. – Л., 1989. – С. 29.

⁵ Див.: Шмальгаузен И.И. Пути и закономерности эволюционного процесса. – М. – Л., 1940. – С. 94.

залишається постійною характеристикою організації всіх потомків. Таким чином, виробляється те, що називається “типом організації”¹.

Приватні адаптації, на відміну від загальних, пов’язані з конкретними особливостями середовища. Більш загальні зберігаються довше, навіть існують завжди, коли мають універсальний для живого характер²; “прогрес у живому можна розглядати як якісну зміну біологічної структури, пов’язану з розширенням (для регресу – відповідно, зі звуженням) діапазону пристосовчих можливостей живих систем, що контролюються природним добором”³. Норма визначається як “типові” форми реакції, які склалися у процесі філогенетичного розвитку організмів у відповідь на подразники і стимули екзогенного і ендогенного характеру⁴.

У процесі природного добору відбувається елімінація одних особин і виживання інших не згідно з окремими ознаками, а завдяки “максимальному пристосуванню (адаптації) усього організму в цілому до даних умов і максимальній узгодженості частин і функцій (коадаптації органів) усередині цього цілого”⁵. Це можна вважати передумовою норми реакцій організму на зовнішні впливи, яка, завдяки стабілізуючому добору, відкритому І.І. Шмальгаузенем, формувалася кінцево: стабілізуючий добір відбувався завжди на основі селекційної переважності найбільш пристосованої норми реакції, порівняно з усіма негативними відхиленнями від неї. “Стабілізуючий добір не змінює норми, а захищає вже сформовану і пристосовану норму від порушень внаслідок надмірної реактивності середовища на випадкові та короткочасні його зміни”⁶. Відповідне визначення норми: “Під адаптивною нормою розуміється обмеження нормальної реактивності певними межами на основі процесів авторегуляції”⁷.

¹ Шмальгаузен И.И. Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии. – М. – Л., 1942. – С. 166.

² Див.: Там само. – С. 164, 165.

³ Петленко В.П., Сержантов В.Ф. Проблема человека в теории медицины. – К., 1984. – С. 138.

⁴ Див.: Адо А.Д., Царегородцев Г.И. Борьба материализма и идеализма в учении о здоровье и болезни человека. – М., 1970. – С. 20.

⁵ Шмальгаузен И.И. Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии. – М. – Л., 1942. – С. 160.

⁶ Там само. – С. 151.

⁷ Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. – М. – Л., 1968. – С. 301.

Тобто для норми характерні сталість і мінливість. Сталість відображає доцільність сформованих норм у даних умовах середовища, їх апробованість досить тривалим часом (в основі гальмування швидкості адаптивної еволюції лежить генетичний вантаж). Але “відміна” середовищем вимог до деяких органів автоматично означає зменшення впливу генотипу, і стабілізуючий добір знімає жорсткий контроль за розвитком “непотрібних” морфологічних структур¹.

Розвиток норми пов’язаний саме з її мінливістю, яка веде до розширення змісту самої норми. “Коли широка норма реакцій взагалі полегшує перехід організму від одних умов розвитку до інших, — писав І.І. Шмальгаузен, — то ще більшого значення має широка зона вже вироблених типових адаптивних реакцій. Тому ми вводимо поняття адаптивної норми, більш вузьке, ніж поняття норми реакції, яке, як відомо, охоплює всі взагалі можливі реакції організму при будь-яких умовах розвитку...”²

При зміні норми реакції змінюється поведінка організмів — вона стає більш різноманітною, багатобарвною. Коли ускладнюється і розширюється успадкована норма реакції, за І.І. Шмальгаузенем, змінюється і форма реакції — первісні грубі структурні зміни замінюються більш тонкими і все більш легко зворотними структурно-фізіологічними реакціями³. У вищих організмів пристосування до нових умов середовища шляхом структурних перебудов має менше значення, бо вони можуть впливати на середовище шляхом змін своїх дій, функцій⁴.

Така пластичність функцій була названа О.М. Северцовим поліморфністю. Вчений вважав, що при переході від нижчих тварин до вищих індивідуальна пристосованість збільшується, з’являється складна, майже автоматична і однакова психічна діяльність. Розумна діяльність, вища форма якої спостерігається у людини, є індивідуальною психічною пристосованістю⁵.

¹ Див.: Бердников В.А. Основные факторы макроэволюции. — Новос., 1990. — С. 30.

² Шмальгаузен И.И. Проблемы дарвинизма. — Л., 1969. — С. 386.

³ Див.: Шмальгаузен И.И. Пути и закономерности эволюционного процесса. — М.-Л., 1940. — С. 42.

⁴ Див.: Там само. — С. 44.

⁵ Див.: Северцов А.Н. Этюды по теории эволюции: Соч. — М.-Л., 1945. — С. 238.

Щодо загальних властивостей пристосувань (адаптацій) організмів, О.М. Северцов запропонував їх наступну класифікацію:

І. Спадкові пристосування до дуже повільних змін середовища; вони включають: 1) спадкові зміни будови тварин; 2) спадкові зміни поведінки без зміни будови – рефлекси й інстинкти. На ці останні форми спадкових змін поведінки, на нашу думку, треба звернути особливу увагу.

ІІ. Неспадкові пристосування до порівняно швидких змін середовища; до них входять: 1) функціональні зміни в організації тварин; 2) зміни поведінки тварин “розумного” типу¹.

Рефлекси й інстинкти є спадковими пристосуваннями, вони, як і всі спадкові ознаки, еволюють дуже повільно і представляють пристосування до повільно протікаючих змін середовища². Для вищих тварин характерні саме цього роду дії і виражаються вони в тому, що при зміні зовнішніх умов тварина відповідає на це вже не зміною своєї організації, а зміною поведінки, завдяки чому в більшості випадків може значно швидше пристосуватися до нових умов. При цьому, головним чином, виживуть “винахідники” нових способів поведінки³.

Тобто поведінка тварин і людини має два основних компоненти – загальний, успадкований у формі рефлексів та інстинктів, і набутий у процесі окремого життя, пов’язаний з рівнем розумового розвитку. Це означає, що спадково закріплені форми поведінки спрацьовують при будь-яких обставинах, а поведінка “розумного типу” – при певних. Для формування останньої потрібні відповідні умови – здорова психіка тварини і людини і нормальне (не шкідливе для життя) навколишнє середовище.

“При еволюції таким шляхом, – за О.М. Северцовим, – підвищується потенційна психіка, причому справа тут іде вже про спадкове підвищення психічних здібностей даного типу”⁴.

Зміна поведінки “розумного типу” найбільшою мірою характеризує поведінку людини, і саме завдяки цій здібності, підкреслював О.М. Северцов, вона зайняла домінуюче місце серед всіх тварин, бо “може пристосовуватися в надзвичайно короткий, з еволюційної точ-

¹ Див.: Северцов А.Н. *Этюды по теории эволюции*. Соч. – М.–Л., 1945. – С. 329.

² Див.: Там само. – Т. 3. – С. 326.

³ Див.: Там само. – С. 327.

⁴ Див.: Там само. – С. 328.

ки зору, час майже до будь-яких змін і умов існування”¹. Внаслідок розвитку членороздільної мови людина навчилася передавати набутий досвід пристосування нащадкам, значно прискорилося навчання інших представників людського роду, чим визначилася можливість його удосконалення і тим самим переваги розвитку у боротьбі за існування найбільш сприйнятливих до цього досвіду людей². Немає ніяких причин чекати, вважав учений, що еволюція самої людини піде в сторону регресу; незважаючи на те, що явища індивідуального виродження дуже поширені серед цивілізованих людей, їх не можна приписати напряду, у якому в цілому відбувається еволюційний процес, бо скоріше вони залежать від швидкості, з якою він відбувається³.

На основі аналізу даних про фізіологічні механізми психічної діяльності було зроблено висновки (Н.П. Бехтерева), що забезпечення психічної діяльності здійснюється корково-підкорковою структурно-функціональною системою з ланками різного ступеня “жорсткості”. Збільшення кількості “гнучких ланок” у системі контролю психічної діяльності є основним принципом ускладнення систем мозку. “Порівняно з різними видами тварин, адаптаційні можливості людини, яка має не тільки біологічну, але й розвинену соціальну базу, визначаються найбільш широким фондом набору “гнучких ланок...”⁴

У процесі еволюції, згідно з даними П.К. Анохіна, “абсолютний і універсальний закон неорганічного світу – розвиток явищ у просторово-часовому континуумі – у процесі еволюції живого призвів до того, що мозок тварин як спеціальний орган відображення і пристосування набув властивості безперервної течії його процесів у повній відповідності з компонентами цього континуума у просторі та часі. Усі форми нашої поведінки, усі її варіації і, як побачимо, вибір, оцінка і класифікація живими організмами етапів і компонентів цього континуума вписані у цей великий закон природи”⁵.

¹ Див.: Северцов А.Н. Этюды по теории эволюции: Соч. – М.–Л., 1945. – С. 330.

² Див.: Там само. – С. 331.

³ Див.: Там само. – С. 333.

⁴ Александровский Ю.А. Состояния психической адаптации и их компенсация. – М., 1976. – С. 17.

⁵ Анохин П.К. Химический континуум мозга как механизм отражения действительности // Вопросы философии. – 1970. – № 6.

“Обидві сторони цього еволюційного процесу – новостворення і збереження – є рівновеликими”¹. Будь-яку ознаку живого “можна подати як сукупність адаптивних та інадаптивних якостей, оскільки будь-яка ознака організму адаптивна відносно одних і інадаптивна відносно інших умов середовища існування”².

Логічно зробити висновок, що зміна норми реакції на зовнішні впливи, збільшення діапазону типів реакції належать до норми; все це з часом може торкнутися головних ознак норми і призвести до відхилень від неї, тобто *адаптація організмів одночасно буде викликати і дезадаптацію*. Коли розглядати відхилення від норми в природі, поза оцінкою їх корисності або шкоди, то виникнення відхилень сприймається як об’єктивно обумовлене, необхідне, закономірне явище. Вони є ознакою процесу пристосування.

Не тільки об’єктивна, а й прогресивна роль відхилень від норми у природі обумовлена їх зв’язком з такою загальною рисою процесу відображення, як випереджаюче відображення дійсності, що втілюється в утворення передадаптацій організмів до можливих у майбутньому змін умов життя.

Живі організми мають бути готовими до таких змін, але ця готовність пов’язана з розхитуванням норм реакцій, які вже склалися. Одним із засобів такого розхитування, навіть руйнування адаптивних норм, деякі вчені вважають, наприклад, стрес.

Згідно з твердженням засновника теорії стресу або адаптаційного синдрому (сукупності ознак процесу адаптації) Г.Сельє, як відомо, розрізняються три стадії цього процесу – реакція тривоги, стадія резистентності й стадія виснаження. Реакція тривоги мобілізує весь організм для відповіді на зовнішній вплив. Друга стадія – резистентності – виникає внаслідок тривалого впливу ушкоджуючого агента і є адаптацією до його дії. У цей період мобілізуються всі резервні сили організму і здатність до опору “піднімається вище норми”³. Але коли дія ушкоджуючого агента не припиняється, резервні можливості живої системи вичерпуються, стрес перетворюється на дистрес, і організм гине⁴.

¹ Северцов А.С. Внутривидовое разнообразие как причина эволюционной стабильности // Журнал общей биологии. – 1990. – Т. 51. – № 5. – С. 579.

² Савинов А.Б. К развитию теории адаптиогенеза // Проблемы макроэволюции. – М., 1988. – С. 153.

³ Селье Г. На уровне целого организма. – М., 1972. – С. 35.

⁴ Див.: Селье Г. Стрессе без дистресса. – М., 1979.

Маючи на увазі стадію резистентності або адаптації, деякі автори вважають, що стрес, завдяки все більшому його поширенню, стає значним еволюційним фактором у напрямі вироблення нових адаптивних норм на шляху відхилення від попередніх. Йдеться про те, що на стресі “довго протриматися неможливо”, і єдиний вихід, — на думку І. Бородіна, — створювати нові приватні пристосування; “стрес, виступаючи в ролі мутагена, може певною мірою прискорювати еволюційний процес”¹; він підвищує ріст мутацій, потрібних і непотрібних, з якими потім “розбереться” природний добір².

Самому стресу властиві стійкі та мінливі особливості. Будь-яка реакція організму на зовнішні подразники, за Г. Сельє, має неспецифічний характер “і ясно пов’язана з адаптацією”; відповідно він назвав її загальним або генералізованим адаптаційним синдромом — ГАС. На цьому фоні відбувається місцева, більш специфічна відповідна реакція — місцевий адаптаційний синдром (або сукупність ознак) — МАС³. Зв’язок між генералізованим і місцевим адаптаційними синдромами полягає в тому, що перший є регулятором другого, але значний місцевий адаптаційний синдром може викликати і генералізований⁴.

Фізіологи і психологи (І.А. Аршавський, Л.М. Гаркаві, М.А. Уколова, Е.Б. Квакіна та ін.) вважають, що адаптаційні можливості не тільки не вичерпуються, а розширюються під впливом тренування стресовими впливами помірної сили.

Щодо зв’язку відхилень від норми з випереджаючим відображенням дійсності й створенням передадаптацій, то тут ми також спостерігаємо дію об’єктивних законів розвитку живого. “Той факт, що в поточній поведінці організм успішно й ефективно використовує раніш набутий індивідуальний досвід, означає, що придбання, накопичення і закріплення індивідуального досвіду відбувається з установкою на його використання в майбутньому. Цей досвід придбався не “спеціально”, а в ході поточної пристосовчої діяльності”⁵. Можливість накопичувати адаптаційну енергію (Г. Сельє), яка

¹ Знание — сила. — 1983. — № 1. — С. 14.

² Див.: Там само.

³ Див.: Сельє Г. На уровне целого организма. — М., 1972. — С. 30, 36.

⁴ Див.: Там само. — С. 62–63.

⁵ Кругликов Р.И. Принцип детерминизма и деятельность мозга // Вопросы философии. — 1982. — № 3. — С. 64.

пов'язана з певними перебудовами організації живого і з тим, що кожна жива система має "вільний" субстрат для різних змін і відхилень від структур, забезпечуючих адаптивну норму (як і норму реакції взагалі) – це закономірна властивість будь-якої форми життєдіяльності. "Згідно з концепцією багаторівневого природного добору (Лучковський, 1990), адаптивність біосистем забезпечується надмірністю складаючих її підсистем..."¹ Загальновизнано: "Одним з головних властивостей активності відображення в органічному світі є його запобіжний (випереджаючий) характер"².

Випереджаюче відображення дійсності як вищу форму адаптації (приспосовування) до оточуючого середовища відкрив П.К. Анохін. Сутність її полягає в тому, що живі системи здатні дуже швидко відображати процеси зовнішнього світу, які самі по собі відбуваються повільно. Ця властивість живого виникає на самих перших етапах його формування – "протоплазма здобула можливість відображати в мікроінтервалах часу своїх хімічних реакцій ті послідовні події зовнішнього світу, які за самою своєю природою можуть розгортатися, навпаки, тільки в макроінтервалах часу"³. Впливи зовнішнього середовища, коли вони повторюються протягом багатьох століть, "кінець кінцем фіксуються природним добром у стабільних структурах протоплазми даного організму, закріплюються величезним прискоренням за допомогою специфічних каталізаторів і відбираються як найбільш швидка і досконала форма пристосування тварин до зовнішніх впливів"⁴.

Отже, на основі акумуляції відображення і випереджаючого відображення дійсності живі системи – одні з найбільш складних цілісних утворень – запобіжно підготовлені до закономірно обумовлених, найбільш загальних властивостей розвитку світу – і органічної, і неорганічної природи, що є загальною основою формування норми реакції і, відповідно, тих відхилень від неї, які, не руйнуючи норми в її суті, розхитують окремі ланки її цілісності, сприяючи

¹ Лучковский С.В. Адаптации как системные дополнения в иерархии биосистем. Классификация адаптаций и ее критерии // Журнал общей биологии. – 1991. – Т. 52. – № 3. – С. 382.

² Кругликов Р.И. Избыточность как принцип программирующей деятельности головного мозга // Вопросы философии. – 1984. – № 9. – С. 86.

³ Анохин П.И. Избранные труды. Философские аспекты теории функциональной системы. – М., 1978. – С. 23.

⁴ Там само. – С. 175.

змінам норми відповідно до тих нових процесів, що відбуваються ззовні.

Переадаптації, які й утворюють основу даного процесу, виконують цю прогресивну роль. "У випадку переадаптацій потенційні адаптаційні явища виникають, випереджаючи існуючі умови"¹. Наявність у організмів переадаптації до іншого середовища не тільки робить можливою, а й у багато чому спрямовує подальшу еволюцію, бо в переадаптації вже міститься потенційна спрямованість майбутніх пристосувань; при співпаданні її з новим напрямом добору переадаптивні ознаки одразу ж можуть стати одними з провідних у прогресивному напрямі².

Відхилення від норми реакції пов'язані з дією законів формування складноорганізованих систем, до яких належать живі утворення. На думку У. Росс Ешбі, у процесі їх формування найбільш стійкими є форми, наділені такими механізмами, які обумовлюють дію, спрямовану проти даного середовища; саме про такі регулюючі системи говорять, що вони здібні до навчання³.

Аналіз поведінкових і відповідних електрофізіологічних основ самостимуляції задоволеності тварин показує, що настає етап пересичення, коли тварина сама розмикає електронний ланцюг, завдяки якому збуджуються відповідні зони мозку⁴. Коментуються ці дані таким чином, що будь-яке пересичення є формою сталої рівноваги між організмом і середовищем, а життя потребує руху вперед, до встановлення нових форм адекватності організму і середовища (гомеостазису), які були б неможливі, якщо б кожна адекватність або рівновага, весь час не порушувалась завдяки змінам як організмів, так і умов їх існування. Цей вихід із рівноваги називають пошуком активності. До пошукових форм не належать усі форми стереотипної, автоматизованої поведінки, умовно-рефлекторна діяльність, тобто усяка поведінка, результати якої можуть прогнозуватися з високим ступенем імовірності. Підкреслюється, що такий пошук, зокрема, має виникати в ситуації, коли певні потреби суб'єк-

¹ Яблоков А.В., Юсуфов А.Г. Эволюционное учение. — М., 1989. — С. 171.

² Див.: Георгиевский А.Б. Проблема преадаптации. — Л., 1974. — С. 129.

³ Див.: Эшби У. Росс. Конструкция мозга. Происхождение адаптивного поведения. — М., 1964. — С. 350.

⁴ Див.: Ротенберг В.С., Аршавский В.В. Поисковая активность и адаптация. — М., 1984. — С. 21–22.

та не можуть бути задоволені за рахунок попередніх, добре спрацьованих навичок поведінки¹.

“Коли у світі, що весь час змінюється, організм буде тільки йти услід за змінами, що відбулися, намагаючись пристосуватися до них, йому загрожує небезпека програти в часі й ініціативі”².

До таких “антигомеостатичних” потреб сьогодні відносять потребу в новій інформації, у нових переживаннях та ін. Відмова від пошуку, на думку вчених, знижує адаптивні можливості організму. Коли серед дорослих особин будуть домінувати ті, що відмовляються від пошуку, то пошукова поведінка не буде формуватися і у потомків, а тому такі особини добором усуваються³.

Еволюційно обумовлена пошукова активність проявляється, зокрема, у тому, що людина, яка досягла майже всього, чого вона бажала, раптом починає відчувати тривогу: “Все занадто гарно, щоб тривати довго”, або “Коли вже щось має статися, то нехай це буде зараз”. Вважається, що людина навіть відчуває полегшення, коли ситуація дійсно стає гіршою і з’являється реальний стимул для пошукової активності. Коли ж об’єктивної зміни ситуації не відбувається, зростаюче емоційне напруження допомагає суб’єкту переструктурувати дійсність у своїй свідомості, так виникають псевдопроблеми, на вирішення яких він спрямовує свою пошукову активність. “Хвороби досягнення” – це психосоматичні захворювання, обумовлені хронічною фрустрацією потреби в пошуку, дефіцитом необхідної пошукової активності. Хвороби досягнення – застереження для тих, хто схильний зупинитися на досягнутому”⁴.

Аналогічні ідеї містяться в працях А. Маслоу: “Теорії “рівноваги”, “гомеостазису” або “спокою”, усі як одна можуть застосовуватися лише до короткочасних епізодів, що ніяк не пов’язані між собою”⁵; “коли ми вивчаємо людей, у яких переважає мотивація розвитку особи, концепція “прагнення до спокою” стає зовсім марною. У таких людей задоволення потреби посилює, а не послаблює мотивацію, загострює, а не притупляє задоволення. Їх апетити розпалю-

¹ Див.: Ротенберг В.С., Аршавский В.В. Поисковая активность и адаптация. – М., 1984. – С. 26.

² Там само. – С. 27.

³ Там само. – С. 29, 36.

⁴ Там само. – С. 39.

⁵ Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997. – С. 56.

ються. Такі люди піднімаються над самими собою і замість того, щоб бажати все менше і менше, бажають все більше і більше – наприклад, знань. Людина, замість того, щоб здобути спокій, стає більш активною. Угамування жаги розвитку розпалює, а не послаблює її”¹.

Отже, обґрунтовуючи об’єктивні закономірності відхилень від норми реакції на зовнішні впливи і норми адаптації до умов життя у живій природі, ми логічно перейшли до *аналізу процесу модифікації цих закономірностей у формі психічних процесів, притаманних людині*. Йдеться про роль психічних і психологічних факторів у виникненні девіантної поведінки, які детерміновані як біологічними, так і соціобіологічними чинниками.

Цікавими є дослідження у напрямі обґрунтування концепції людини як інтегральної індивідуальності. Остання являє собою взаємозв’язок і взаємододатковість ряду ієрархічних рівнів та специфічних властивостей людини: біохімічних, фізіологічних, психологічних, особистісних, соціально-психологічних, суспільно-історичних². Усунення протиріч між окремими проявами цих рівнів властивостей пропонується шляхом створення умов для виникнення тієї чи іншої опосередкуючої ланки, коли практик (учитель, вихователь, психолог, психотерапевт і т. п.) здобуває можливість цілеспрямовано впливати на розвиток людини, а тому й на її поведінку.

Індивідуальність особи є результатом пристосування, адаптації природного і соціального в ній до умов життя, які, у свою чергу, у сукупності є інтегрованою, цілісною системою³.

Ряд психологічних підходів, які засновуються на ідеях біхевіоризму, базуються на тому, що всі емоційні та психічні розлади є результатом порушення адаптації індивіда до навколишнього середовища, і різниця між “нормальною” і “ненормальною” поведінками оцінюється за ступенем її адекватності⁴. На основі уявлення про сутність біологічної адаптації в психології виник такий напрям досліджень, як функціональна психологія, коли свідомість особистості розглядається в площині взаємозв’язку структури і функції мозку, а остання – як механізм адаптації. Відповідно, і

¹ Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997. – С. 55.

² Див.: Интегральная индивидуальность человека и ее развитие. – М., 1999. – С. 23.

³ Див.: Там само. – С. 24.

⁴ Див.: Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К., 1990. – С. 88.

психологія в цілому прихильниками цього напрямку (Т. Рибо, Н.Н. Ланге, Е. Клапаред, Д. Дьон, Р. Вудвортс та ін.) визначається як наука про функції свідомості, що забезпечують ефективну адаптацію особистості до природного і соціального оточення. Вважається, що такий підхід розширив галузь психологічних, а зрештою, і кримінологічних досліджень, бо їх об'єктом, крім свідомості, стала поведінка окремих індивідів, а також соціальних груп.

Характерною рисою сучасного етапу розвитку біології є її інтеграція з науками, які вивчають особистісні, соціальні риси людської поведінки, зокрема тієї, що є об'єктом кримінологічної науки – тобто протиправної, злочинної. У профілактиці правопорушень і боротьбі зі злочинністю важливу роль відіграють знання про індивідуальні – фізіологічні і психологічні – властивості людини. Уроджених злочинців не буває, але існують певні особистісні риси людини, які роблять її більш чи менш схильною до тих форм поведінки, які, по суті, є антисуспільними. Так, люди з нестійкою психікою легше піддаються негативним впливам внаслідок недостатнього самоконтролю, відсутності необхідної здатності об'єктивно оцінювати свої вчинки. У цьому відношенні цікаві дані, здобуті при вивченні спадковості однойцевих і різнояцевих близнюків (людей з однаковою і різною спадковістю). Виявилось, що коли один з однойцевих близнюків стає злочинцем, схильність до антисуспільної поведінки проявляє і другий близнюк. У зв'язку з тим, що ця особливість не спостерігається у різнояцевих близнюків, то стає немов очевидним, що в даному випадку ми зустрічаємося зі спадковим нахилом до протиправної поведінки. Насправді ж усе значно складніше. Злочинцем, звичайно, стає особа, яка взагалі негативно ставиться до людей – у сім'ї, шкільному і трудовому колективах. Але цей же негативізм грає і прямо протилежну, “позитивну” роль: коли така особа (частіше підліток) силою обставин втягнута у злочинне середовище, їй легше з нього вирватися, ніж поступливій і слухняній людині. Цією обставиною пояснюється однаковість поведінки однойцевих близнюків, які однотипові за своїм темпераментом, і різниця різнояцевих, у яких, як правило, одночасно розвиваються слухняні і негативістичні риси характеру¹.

¹ Див.: Малиновский А.А. Соотношение социальных и биологических факторов в развитии и разнообразии человечества // *Диалектика в науках о природе и человеке. Человек, общество и природа в век НТР.* – М., 1983. – С. 357–358.

Хворобливий стан, хвороба соматична і психічна (тривала соматична хвороба сама по собі може викликати пошкодження психіки) є об'єктом не тільки медичної науки, психології, а й кримінології, бо хвороба може носити такий характер, який викликає зміни поведінки і у протиправному напрямі.

Зокрема, К. Хорні аналізує особливий стан невротиків (людей, страждаючих на якусь форму неврозу – неврастенію, істерію тощо) з садистськими нахилами: “Якщо ми розглядаємо садизм як невротичний симптом, то нам, як і завжди, необхідно починати не зі спроби пояснення симптому, а зі спроби зрозуміти структуру особи невротика, породжуючу цей симптом”¹. Вона ж полягає в тому, що невротик, порушуючи найелементарніші вимоги людської пристойності, у той же час ховає в собі ідеалізований образ особи з особливо високими і стійкими моральними стандартами. І коли він втрачає надію відповідати цьому образу, розуміє марність свого життя, він бажає бути настільки “поганим”, наскільки це можливо. Але тоді він відчуває себе негідним, таким, якому немає прощення, такою людиною, яка не має що втрачати². “За цією причиною невротик починає ненавидіти життя і все, що в ньому є позитивним. Але він ненавидить його, згоряючи від заздрощів до тих, хто відмовляється від того, чого він сам жагуче бажає”³.

Зневага невротика до самого себе досягає таких розмірів, що він не може на себе дивитись і починає екстерналізувати презирство до себе, тобто починає принижувати інших⁴. Оскільки він сам не може пристосуватися до свого ідеалу, то це повинен зробити його партнер, на якого спрямовується безжалісна лють у випадку найменшої невдачі⁵. З точки зору садиста, існує щось важливе, чого треба досягти. Принижуючи гідність іншого, він не тільки послаблює нестерпне почуття презирства до себе, а й розвиває в собі відчуття вищості; коли він підпорядковує життя інших задоволенню своїх потреб, то зазнає не тільки збуджуюче почуття влади над ним, а й зна-

¹ Хорні К. *Ваши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза.* – СПб., 1997. – С. 196.

² Див.: Там само. – С. 199.

³ Там само. – С. 196.

⁴ Див.: Там само. – С. 199.

⁵ Там само. – С. 200.

ходить, хоча і помилковий, сенс життя¹. “Емоційна вигода, яку отримує садист, досягається за рахунок того, що він живе чужим життям – життям своїх партнерів. Бути садистом означає жити агресивно і більшою частиною деструктивно за рахунок інших людей”².

Поширеною помилкою є ототожнення садистських дій із сексуальним насильством. Садизм проявляється у процесі виховання, у нестримному потязі до будь-якої влади, у хворобливих ревнощах, в експлуатації інших людей різними засобами. Зокрема, це зневажання і принижування інших. “Садист надзвичайно проникливий у виявленні недоліків, нащупуванні слабких місць у своїх партнерів і покаранні їх за це. Він інтуїтивно відчуває, де його партнери уразливі і де їм можна нанести удар. І він прагне використати свою інтуїцію безжалісно в принижуючій критиці”³.

Агресивний тип невротика проявляється в тому, що така особа прагне експлуатувати інших, використовуючи їх у власних інтересах; сам невротик при цьому впевнений, що будь-хто думає і робить так само, тому має сенс робити це краще за інших⁴. “Паралельно цей тип невротика потребує визнання своєї вищості, досягнення успіхів, престижу, схвалення у будь-якій формі. Зусилля в цьому напрямі частково спрямовані на досягнення влади, оскільки успіх і престиж у суспільстві, основаному на конкуренції, гарантують її отримання. Але вони також сприяють виникненню суб’єктивного відчуття володіння силою за допомогою зовнішнього підтвердження, зовнішнього визнання...”⁵

У контексті кримінологічної проблематики важлива й така риса особи агресивного невротичного типу, як незвична неприязнь до прийняття відповідальності за свої вчинки. Зневага ж до відповідальності руйнує нестримне прагнення незалежності. Такий невротик сподівається, – зауважує К. Хорні, – досягнути незалежності завдяки визивній відмові від всіх обов’язків, тоді як насправді прий-

¹ Див.: Хорні К. *Ваши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза*. – СПб., 1997. – С. 202.

² Див.: Там само. – С. 203.

³ Там само. – С. 193.

⁴ Там само. – С. 57.

⁵ Там само. – С. 57.

няття відповідальності на себе є необхідною умовою реальної внутрішньої свободи¹.

Відомо, що “думка про власну відповідальність і власну свободу вибору гальмує імпульсивні дії під впливом миттєвої обстановки, дає можливість виграти у часі для оцінки певних наслідків дії і тим самим веде до посилення пануючої потреби, яка виявляється здібною протистояти ситуативній домінанті страху”².

У цілому, при будь-якому психотравмуючому впливі формуються суміжні вияви нервово-психічних розладів – невротичні, неврозоподібні стани, або декомпенсація поведінки у психопатичних осіб; як результат спостерігаються порушення найбільш складних форм соціально детермінованого адаптованого і відносно стабільного реагування людини на оточуюче³. Обумовлено це існуванням бар’єра психічної адаптації, специфічного для кожної людини⁴.

Невипадково виникають ідеї створення “гуманістичної біології”, а також “суб’єктивної біології” (А. Маслоу). Їх завданням вважається виявлення – на основі “психолого-філософсько-світнянсько-духовного підходу” – тієї біологічної основи, урахування якої представляє передумову “будь-якої дискусії про ідентичність, “реальне Я”, особистісний ріст, про людяність та її зниження”⁵ та ін. Відповідно, термін “невроз” називається застарілим, який має бути замінений терміном “зниження людяності”⁶, що є результатом “невдачі особистісного росту”⁷. “Це невдача в досягненні того, чим індивід міг стати і навіть... повинен був стати, коли б, висловлюючись біологічно, він ріс і розвивався без перешкод. Але його людські та особистісні можливості виявилися упущеними, його світ і свідомість – звуженими, здібності – пригніченими”⁸.

¹ Див.: Хорни К. Ваши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза. – СПб., 1997. – С. 169.

² Симонов П.В. Неосознаваемое психическое: подсознание и сверхсознание // Кибернетика живого. Человек в разных аспектах. – М., 1985. – С. 15.

³ Див.: Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. – М., 1976. – С. 18.

⁴ Див.: Там само. – С. 41.

⁵ Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М., 1999. – С. 39.

⁶ Там само. – С. 38.

⁷ Там само. – С. 41.

⁸ Там само.

“Невдачі особистісного росту” надто часто спостерігаються у кризових ситуаціях. Деякі особи виходять з них без поганих наслідків, але кризи можуть мати і яскраво негативні результати. Це емоційна стагнація, виникнення різних фобій, розлади сну, депресії, тимчасовий (реактивний) і тривалий психози (шизофренія, маніакально-депресивні стани)¹. В основі їх виникнення лежать як біологічні, так і соціальні фактори. Вважається, що одним з останніх є неможливість виразити свої переживання у словах.

Девіантна поведінка нерідко є наслідком негативного психотерапевтичного і психічного впливу. Так, у випадку, коли соціальна терапія проводиться без урахування індивідуальних рис особистості, цей вплив може призвести до найрізноманітніших результатів, іноді прямо протилежних. Одним з них є, так званий, “ефект бумеранга”, коли людина, сприймаючи інформацію, спрямовану на зміну її соціальних настанов, ще більше у них зміцнюється. Суб’єктивно-індивідуальна особливість сприйняття інформації в таких ситуаціях пояснюється не тільки відносною психологічною неспроможністю людини до об’єктивності, але й упередженим ставленням її до джерел інформації, коли виникаюча або існуюча ворожість до неї лише зміцнює власні вихідні позиції. Ефект бумеранга можна спостерігати у взаємовідносинах: “батьки і діти”, “вчитель і учень”, “лектор і аудиторія”, “керівник і підлеглий”, “лідер і маса населення”, “правоохоронець і правопорушник”² і т. п.

При ефекті бумеранга не тільки спостерігається протилежний очікуваному результат, але, як протест, можуть виникати і девіантні форми поведінки. Нетрадиційні дії девіанта особливо характерні для дитячого і юнацького віку. При сполученні з впливом сильного стресора, а також при дефектах морального і правового виховання, як і дефектах психіки, започатковуються й більш складні, явно небезпечні риси девіантності, загалом формується особистість делінквента, злочинця.

Отже, в цілому стан здоров’я, психіки має велике значення для формування потреб і мотивації поведінки особи. А з урахуванням того, що на фоні науково-технічного прогресу у людей стрімко зрос-

¹ Див.: Брюдаль Л.Ф. Психические кризисы. – СПб., 1998. – С. 35.

² Див.: Мельник П.В. Попередження професійної деформації особистості окремих працівників міліції // Науковий вісник Державної податкової адміністрації України. – 1998. – № 2. – С. 174.

тає кількість нервово-психічних розладів, що ріст психічних захворювань у розвинених країнах приймає все більш загрозливий характер, то не враховувати цю обставину у дослідженні проблеми людини, її діяльності і поведінки просто неможливо. Саме у зв'язку з ростом соціальних збитків, викликаних психічними порушеннями і зловживанням психотропних речовин, всесвітня організація охорони здоров'я створила нову програму дій з охорони психічного здоров'я населення: "Нації – за психічне здоров'я". У ході розв'язання цієї проблеми "відбувається мобілізація і консолідація різних соціальних, економічних і політичних сил; цей процес веде до суттєвих змін політики уряду кожної країни у сферах освіти, охорони здоров'я і економічного розвитку. Це потребує інтенсивних і постійних зусиль народів усього світу, що реалізується шляхом взаємного співробітництва між урядами країн, неурядовими організаціями і відповідними структурами ООН"¹.

До суб'єктивних, психологічних факторів, що детермінують формування девіантних форм людської поведінки, належать *свідоме і безсвідоме*.

Щодо свідомості, то вона безпосередньо пов'язана зі знанням про навколишній світ, його закони. Удосконалення свідомості К. Юнг називав культурним надбанням, що "у будь-якому випадку є розвитком людських можливостей розрізнення і здатності до судження – свідомості взагалі. Із збільшенням знань і підвищенням критичних здібностей були закладені основи для повсюдного подальшого розвитку людського розуму з точки зору (з позиції) інтелектуальних досягнень"². Відносно безсвідомого у свій час З. Фрейд писав, що дуже важко привести людей до упевнення в його реальності і навчити їх тому новому, що суперечить їх свідомому знанню³; але, вважав вчений, в одному і тому самому індивідумі є декілька душевних угруповань, які можуть існувати в ньому досить незалежно одне від одного, нічого "не знаючи" одне про одне, між тим поперемінно захоплювати свідомість; при такому розщепленні свідомості особі постійно властиві один з двох станів – або свідомий душевний стан,

¹ Дженкінс Р., Мак-Куллох Э., Паркер К. В помощь правительствам и политикам. ВОЗ. – К., 1998. – С. 2.

² Юнг К. Психологические типы. – Минск, 1998. – С. 592.

³ Див.: Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1990. – С. 369.

або – безсвідомий¹. На основі цього робився висновок про “різноманіття мотивів” у якості детермінантів поведінки, а не однієї психічної причини²; певні “ненавмисні”, на перший погляд, психічні функції виявляються “сповна мотивованими і детермінованими, прихованими від свідомості мотивами”³; безсвідоме розглядається як латентна і потенційна свідомість⁴.

Безсвідоме пов’язане з пам’яттю і, відповідно, зі споминами; вони можуть нагадувати не тільки про щось гарне, приємне, а й про ті випадки і вчинки, про які особа намагається забути. Так формуються певні комплекси – сполучення окремих психічних процесів у специфічну цілісність; остання обумовлює стійкість комплексів, завдяки чому вони можуть досить тривалий час впливати на мотиви поведінки, спрямовуючи її в той чи інший бік; “комплекси завжди містять у собі дещо подібне конфлікту або є його причиною чи наслідком. У будь-якому випадку, комплексам властиві ознаки конфлікту, шоку, потрясіння, ніяковості, несумісності. Вони завжди містять спомини, бажання, побоювання, обов’язки, необхідності або думки, від яких ніяк не можна позбутися, а тому вони постійно заважають і шкодять, втручаючись у наше свідоме життя”⁵.

Безсвідоме – це не тільки пам’ять, акумуляція чуттєвих і раціональних форм відображення дійсності, а й ті прагнення, які особа свідомо придушує, вважаючи їх для себе неприйнятними: “Егоїстичні, заздрісні, ворожі почуття й імпульси, зазнаючи на собі тиску морального виховання, нерідко використовують у здорових людей шлях помилкових дій, щоб так чи інакше проявити свою безумовно існуючу, але невизнану вищими духовними інстанціями силу. Допущення цих помилкових і випадкових дій немалою мірою відповідає зручному способу терпіти аморальні речі”⁶.

К. Юнг підкреслював, що визначною особливістю підсвідомих тенденцій є те, що коли свідоме невизнання віднімає в них енергію, вони набувають деструктивного характеру; це трапляється тоді,

¹ Див.: Фрейд З. *Психология бессознательного*. – М., 1990. – С. 354.

² Див.: Там само. – М., 1990. – С. 369.

³ Там само. – С. 288–289.

⁴ Див.: Там само. – С. 426.

⁵ Юнг К. *Психологические типы*. – Минск, 1998. – С. 574.

⁶ Фрейд З. *Психология бессознательного*. – М., 1990. – С. 307.

коли вони досягають такої глибини, яка суперечить культурному рівню нашого розвитку¹.

Вплив безсвідомого на характер мотивів поведінки, які можуть суперечити існуючим нормам, має, по суті, не суб'єктивний, а об'єктивно-суб'єктивний характер, бо кожне індивідуальне безсвідоме включає в себе риси колективного безсвідомого. Психологічна структура, як показав К. Юнг, це є колективне безсвідоме², яке представлено у свідомості в якості яскраво вираженої схильності і розуміння речей³. Індивідуальність є часткою або відрізком якогось такого різновиду, який присутній всюди, у всіх живих істот, уроджений для них⁴. Тобто, "однорідність людської психології у всі часи і повсюди"⁵ супроводжується великим різноманіттям у сфері свідомої психіки.

Вважається, що гіпотеза колективного безсвідомого означає, що всі люди можуть контактувати між собою на загальному рівні як у сьогоденні, так і з людьми минулого "на мові емоцій, фантазій, сновидінь, архетипових образів і ситуацій, незважаючи на індивідуальні різниці у віці, статі, здоров'ї, культурі"⁶.

"Біографічну" модель девіантної поведінки (глибинна психологія) і модель колективного безсвідомого (К. Юнг) С. Гроф добудовує "трансперсональною" моделлю, яка пояснює зв'язок безсвідомого з процесами ідентифікації особи (уподібнення себе іншим людям), який детермінує характер і форму її поведінки. "Вступивши в трансперсональну зону, – пише Станіслав Гроф, – ми відчуваємо, як зникають наші власні межі, і ми здобуваємо можливість ідентифікувати себе з іншими людьми, з групами людей або навіть з усім людством. Ми зможемо відчувати себе речами, які звично вважаємо тими, що знаходяться поза нас. Ми зможемо сприймати себе як іншу людину або як групу людей, як тварину або як дерево. У трансперсональному стані можуть початися дуже точні і реалістичні переживання ідентифікації себе з різними формами життя і навіть з неорганіч-

¹ Див.: Юнг К. *Психологические типы*. – Минск, 1998. – С. 378.

² Див.: Там само. – С. 418.

³ Див.: Там само. – С. 419.

⁴ Див.: Там само. – С. 418.

⁵ Там само. – С. 539.

⁶ Хиллман Джеймс. *Архетипическая психология*. – СПб., 1996. – С. 32–33.

ними явищами, наприклад, з внутрішньоатомними процесами, описаними в квантовій теорії”¹.

Співвідношення загального і одиничного (специфічного) у людській психіці має свої проміжні ступені – певні типи особи, тобто ті, що мають типові внутрішні установки². Їх наявність веде до того, “що кожна людина до певної міри знаходиться в полоні у свого типу та стає нездатною до повного розуміння іншої точки зору”³.

Найбільш загальними типами особи, які формуються в процесі взаємодії людини і суспільства, за К. Юнгом, як відомо, є екстравертний і інтровертний типи. У першому випадку особа спрямована на зовнішній світ, у другому – на свої власні внутрішні переживання і думки.

“Коли людина думає, відчуває і діє, одним словом, живе так, як це безпосередньо відповідає об’єктивним умовам і їх вимогам як у хорошому, так і поганому розумінні, то він екстраверт”⁴. Але, зауважував учений, з вищої точки зору це зовсім не означає, що об’єктивно дане при всіх обставинах є нормальним; в історичному і місцевому відношенні об’єктивні умови можуть бути ненормальними, і індивід, який до цих умов пристосувався, одночасно зі своїм середовищем знаходиться у ненормальному стані перед лицем загальнозначущих законів життя. Цей стан не може тривати занадто довго, і особа може загинути разом зі своїм середовищем⁵. Бо вона пристосувалася, але не адаптувалася, а останнє “потребує більшого, ніж одного, тільки беззаперечного слідування за всіма умовами безпосереднього оточення; адаптація потребує дотримання тих законів, які більш загальні, ніж місцеві і тимчасово-історичні умови”⁶.

Щодо інтровертного типу особи, то, навпаки, у неї між сприйняттям об’єкта і її власною дією вміщується особиста думка, яка заважає дії прийняти характер, відповідний об’єктивно даному⁷. Існування інтровертного типу особи К. Юнг вважає об’єктивно обумовленим, бо наша свідомість завжди є суб’єктивним образом об’єктив-

¹ Духовный кризис. – М., 1995. – С. 23.

² Див.: Юнг К. Психологические типы. – Минск, 1998. – С. 539.

³ Там само. – С. 536.

⁴ Там само. – С. 371.

⁵ Див.: Там само. – С. 372.

⁶ Там само. – 372–373.

⁷ Див.: Там само. – С. 415.

ного світу; світ існує не тільки сам по собі, але й так, яким він нам являється; переоцінюючи здібність до об'єктивного пізнання, ми витискуємо значення суб'єктивного фактора і навіть значення суб'єкта як такого¹.

Тобто К. Юнг закликає бути об'єктивними в дослідженні феномена свідомості особи, мотивації її дій і поведінки. Аналіз же безсвідомого інтровертного типу особи, проведений вченим, зокрема, показав, що спрямованість зовнішніх умов на її внутрішній світ призводить до страху, розвивається своєрідне побоювання об'єкта; така людина більш за все занепокоєна тим, щоб не підпасти під вплив чужих думок; якості такої особи інфантильно-архаїчні².

Нормальна ж людина, за К. Юнгом, сприймає впливи як зовнішні, так і внутрішні. Вона створює широку середню групу, на одній стороні якої знаходяться ті особи, чії мотивації визначаються, головним чином, зовнішнім об'єктом, а на другій – ті, чії мотивації формуються зсередини³.

Свідоме психічне, за К. Юнгом, є засобом для адаптації в умовах життя; воно складається з декількох основних психічних функцій – це відчуття, мислення, чуття й інтуїція⁴. Вчений вважав, що для повної орієнтації всі чотири функції мають бути сполученими між собою, це дає можливість повної орієнтації в дійсності. Але реально базові функції взаємопов'язані таким чином, що у різних людей у цьому комплексі домінує одна якась функція, згідно з чим можна виділити відповідні специфічні психологічні типи.

Так, є багато людей, які обмежують себе сприйняттям простої конкретної реальності, без глибоких роздумів про неї – це відчуваючий тип. Інші зорієнтовані виключно на тому, що думають самі і не можуть пристосуватися до ситуації, яку вони не здатні досягнути інтелектуально. Це розумовий тип особи. Треті керуються лише чуттями – чуттєві типи. До інтуїтивного типу особи належать ті, яких не турбують ні ідеї, ні чуттєві реакції, ні навіть реальність предметів; вони цілком покладаються на потенційні можливості, уникаючи ситуацій, де таких можливостей може не бути⁵. "Кожний з цих типів, –

¹ Див.: Юнг К. *Психологические типы*. – Минск, 1998. – С. 416.

² Див.: Там само. – С. 421.

³ Див.: Там само. – С. 561.

⁴ Див.: Там само. – С. 563–564.

⁵ Див.: Там само. – С. 563–564.

підкреслював К. Юнг, – представляє свій вид однобічності, той вид, який ускладнений специфікою інтровертної або екстравертної установки, з ним пов'язаної. Саме із-за цієї ускладненості я був вимушений згадати про ці функції-типи, і це повертає нас до питання про однобічність інтровертної і екстравертної установок. Ця однобічність могла б призводити до повної втрати психічної рівноваги, коли б не була скомпенсована безсвідомою контрпозицією”¹.

В якості соціально-психологічних детермінантів поведінки особи та її відхилень від норми можна назвати і амбівалентність почуттів, або неузгодженість емоційних реакцій однієї і тієї самої особи з приводу впливу якогось об'єкта. Ця суперечливість почуттів обумовлена тим, що окремі властивості об'єкта сприймаються по-різному, залежно від ціннісних орієнтацій особи. При виникненні такої девіантної форми поведінки, як, наприклад, патологічні ревності, почуття любові може поєднуватися з прагненням помсти (феномен Отелло). У таких ситуаціях домінуючу роль відіграє спотворений суб'єктивізм у сприйнятті навколишнього світу, спроможний істотно трансформувати систему цінностей.

На мотиви вибору форм поведінки впливає і акцентуація особи – посилення певних рис характеру, які мають достатньо вагоме значення при відображенні дійсності. “Акцентуація – це, по суті, ті ж індивідуальні риси, але такі, що мають здатність переходити у патологічний стан... При більшій вираженості вони накладають відбиток на особу як таку і, нарешті, можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особи”².

Зокрема, як свідчать дослідження акцентуацій та їх проявів у підлітковій поведінці, певні з них, перешкоджаючи нормальній соціальній адаптації, нерідко сприяють виникненню тих чи інших девіацій, у тому числі й правопорушень. Наприклад, властива експлозивному типу схильність до бурхливих афективних реакцій, які супроводжуються вегетосудинною нестійкістю, проявами агресії та аутоагресії. Некритичне ставлення до власної поведінки, гострі реакції емансипації, грубість, цинізм у поєднанні зі здатністю до легкого навіювання у сукупності можуть стати вагомою умовою антигромадської поведінки. Підвищений суб'єктивізм в оцінці навколиш-

¹ Юнг К. *Психологические типы*. – Минск, 1998. – С. 564–565.

² Леонгард К. *Акцентуированные личности*. – К., 1989. – С. 17.

ньою дійсності, нездатність до співпереживання, труднощі у соціалізації, що супроводжуються “ідейним” бродяжництвом і дармоїдством, правопорушеннями у боротьбі за “справедливість” або з метою самоствердження в групі однолітків притаманні шизоїдам. Тривожність, невпевненість і страхи психостеників нерідко компенсуються зловживанням алкоголю, наркотиків. Сенситивний тип надмірно вразливий, схильний до формування комплексу неповноцінності, на тлі якого можливі девіантні реакції на зовнішні впливи. В основі поведінки істероїдів лежить прагнення бути в центрі уваги, потреба постійно викликати подив і замилювання, схильність до позерства, коли демонстрація “незвичайності” нерідко набуває девіантних ознак. Психічною незрілістю характеризується хитливий тип, основними рисами якого є пасивне підкорення і підвищена сугестивність. Потапляючи під асоціальні впливи, особи рано починають статеве життя, легко схиляються до експериментування з його нетрадиційними формами тощо. Для гіпертимного типу особи характерні енергійність, оптимізм, завищена самооцінка. Будь-яка критика, так само, як і гіперопіка, викликають бурхливі негативні реакції. Гіпертимні підлітки, за твердженням дослідників, схильні до пияцтва і деліктів¹. “У правопорушення їх залучає, в першу чергу, не нажива, а прагнення до пригод, п’янке відчуття небезпеки, бажання мати вигляд “героя” в очах асоціальних однолітків”².

К. Леонгард описує поведінку одного з представників осіб з епілептоїдною психопатією. Цей підліток пропускав заняття, став крадієм, утік з інтернату, в бійці з однолітком тяжко його поранив. Пиячив до безтями, ставши алкоголіком; часто змінював місце роботи, бо йому було байдуже, де працювати. Сгустерігалася і повна деградація у сексуальній сфері. У 17 років він ледве не вбив людину, пограбувавши в неї гроші. У 27 років по-звірячому побив людину тільки тому, що та його сильно роздратовала. Коли ж вона погрозила, що звернеться до поліції, він розтоптав її ногами³. Як підкреслює К. Леонгард, між тим, не можна обмежуватися розглядом психіки цієї людини тільки цими фактами. Її оцінка як жорстокої, безсердеч-

¹ Див.: Кондрашенко В. Т. *Девіантне поведіння у подростков: соціально-психологічний і психіатричний аспекти*. – Мінск, 1988. – С. 50–72.

² Там само. – С. 72.

³ Див.: Леонгард К. *Акцентуированные личности*. – К., 1989. – С. 99.

ної людини не дає повної характеристики, бо вона стає бездушною лише тоді, коли афект оволодіває нею повністю. “У стані афекту вона, звичайно, куди більше груба і страшна, ніж товариші по роботі, які не чинять насилля. Але багато з них у спокійному стані більш черстві і злі... Не повинен вводити в оману і той факт, що епілептоїди не розкажуються у своїх злочинах. Якщо непоправне відбулося, вони намагаються це віддати забуттю. Бо істинне розкаяння передбачає зважування, аналіз, у результаті чого можна усвідомити значення вчинку і уявити собі його можливі наслідки. Епілептоїдам такий аналіз не властивий”¹.

Об’єктивно-суб’єктивна детермінованість мотивів людської поведінки пов’язана з існуванням нерозривного зв’язку людини і суспільства. “Протиставлення індивідуальної і соціальної, або масової психології, яке, на перший погляд, може здаватися настільки значним, при близькому розгляданні багато з своєї гостроти втрачає... У психічному житті людини завжди присутній “інший”. Він, як правило, є зразком, об’єктом, помічником або супротивником, і тому психологія особи з самого початку є одночасно також і психологією соціальною в цьому розширеному, але повністю обґрунтованому розумінні”².

Індивідуальні властивості людини не проявляються цілком і одночасно, нерозвинені однаково, а тільки ті і такою мірою, як цього об’єктивно потребує суспільство. Тобто мотивація вчинків тут не залежить лише від особи, а більше від того, наскільки вона здатна відокремлюватись від зовнішніх впливів, зберігаючи те, що вважає для себе важливим, цінним. “Ми маємо право, – писав Фрейд З., – сказати собі, що широкі афективні зв’язки, які спостерігаються нами в масі, цілком достатні, щоб пояснити одну з її властивостей, а саме відсутність у індивіда самостійності й ініціативи, однорідність його реакцій з реакцією всіх інших, зниження його, можна сказати, до рівня масового індивіда. Але при розгляданні маси як цілого вона показує нам більше; риси послаблення інтелектуальної діяльності, невинність афектів, нездатність до помірності і відстрочки, схильність до переходу всіх кордонів у прояві почуттів і до повного виходу емоційної енергії через дію – це і багато іншого... дає безсум-

¹ Леонгард К. Акцентуированные личности. – К., 1989. – С. 99–100.

² Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я // Фрейд З. Психоаналитические этюды. – Минск, 1997. – С. 422.

нівну картину регреса психічної діяльності до більш ранніх ступенів, яку ми звикли спостерігати у дикунів і дітей”¹.

Агресивність суспільства стосовно особистості завжди породжує зворотну агресивність. І це зрозуміло. “Навіщо сучасній людині агресія? Агресія і тепер зберігає свою первісну сутність захисту... Наприклад, психалгія (душевний біль) може викликати у людини стан афекту. Він визначається як повернення до інстинктивних форм поведінки, коли наслідки власних деструктивних дій не усвідомлюються. У таких випадках реалізується прагнення позбавитися гостроти психологічно нестерпних переживань, тобто адаптивний самозахист втілюється у форму вбивства або самогубства, або інших агресивно руйнівних дій”².

Формою прояву суспільної детермінованості суб’єктивної сторони мотивів діяльності і поведінки особи є вже згадувана ідентифікація – безсвідомий психічний процес удавання шляхом порівняння своїх рис і вчинків із такими ж другої особи. Поняття ідентифікації ввів у науку З. Фрейд; воно означає процес включення у свій внутрішній світ і прийняття, як власних, норм, цінностей, що притаманні іншим людям, певним соціальним групам, суспільству в цілому. Останні виступають для особи – “Я” в якості “Я-ідеалу”: “Коли що-небудь в Я співпадає з Я-ідеалом, завжди буде присутнім відчуття тріумфу. Почуття винуватості (і почуття неповноцінності) може також бути зрозумілим як прояв напруженості між Я і ідеалом”³.

Цікаві роздуми З. Фрейда щодо ролі одночасної наявності множини ідентифікацій – коли їх стає забагато і вони починають бути занадто сильними й несумісними одна з одною, завдяки чому ідентифікації поперемінно оволодівають свідомістю. Іноді може сформуватися “множинність особи”⁴. “Навіть коли справа не заходить так далеко, – зауважував учений, – все ж створюється підстава для конфліктів між різними ідентифікаціями, на які розкладається Я; кінець кінцем, вони не завжди можуть бути названі патологічними”⁵.

¹ Фрейд З. *Психология масс и анализ человеческого Я* // Фрейд З. *Психоаналитические этюды*. – Минск, 1997. – С. 459.

² Алікіна Н.В. *Розпочати з нуля: проблема реадaptaції* // *Психология життєвої кризи*. – К., 1998. – С. 179–180.

³ Фрейд З. *Психоаналитические этюды*. – Минск, 1997. – С. 470.

⁴ Фрейд З. *Психология бессознательного*. – М., 1990. – С. 435.

⁵ Див.: Там само.

Виходячи з сутності процесу ідентифікації, А. Маслоу розвиває теорію метамотивації, яка побудована на уявленні про те, що вибрані людьми-зразками цінності (тими, які досягли вищого рівня у сприйманні не тільки фактів, а й цінностей) розглядаються як можливі вищі цінності всього людства¹. Вчений наголошує: “Я хочу ще раз звернути увагу на те, що в нашій біологічній історії ми прийшли до такого моменту, коли повинні взяти на себе відповідальність за свою власну еволюцію. Ми стали “самоеволюціонуючими”. Еволюція передбачає добір, а тому, і вибір, і прийняття рішень; це, у свою чергу, передбачає оцінювання”².

Вчений складає систему людських потреб від базових, інстинктивних, до вищих; це фізіологічні потреби, потреби в безпеці, любові, визнанні, самоактуалізації, пізнанні і розумінні та естетичні потреби³. Самоактуалізація особи розглядається як процес задоволення базових потреб і перетворення на такі вищі потреби і цінності. Самоактуалізовані індивідууми, за А. Маслоу, – ті, чиє життя регулюється вищими мотивами; їх діяльність є “метамотивованою”. Вважається, що при цьому проявляється взаємододатковість суб’єкта й об’єкта. Зокрема, справу, якій присвячує себе самоактуалізована людина, – підкреслює А. Маслоу, – можна скоріш розглядати як втілення сутнісних сил самої людини, бо насправді вона любить не саму справу, а те, що цінує в останній для самої себе, що відповідає її внутрішньому світу⁴.

Метамотивовані особи настільки потребують реалізації саме такого зв’язку суб’єкта й об’єкта, що для них це стає вже інстинктивним потягом. “Вищі потреби в них проявляють себе так само, як біологічні нужди, тобто вимагають свого задоволення... Оскільки в даному випадку метамотивованими є саме сутнісні, вищі цінності буття – або в чистому вигляді, або в сполученні з нижчими потребами, – то можна сміливо стверджувати, що вищі цінності інстинктивноподібні за своєю природою”⁵.

А. Маслоу поділяє всіх самоактуалізуючих індивідів на дві групи: трансцендуючі і нетрансцендуючі. Для перших характерним

¹ Див.: Маслоу А. *Новые рубежи человеческой природы*. – М., 1999. – С. 18.

² Там само. – С. 19.

³ Див.: Маслоу А.-Г. *Мотивация и личность*. – СПб., 1999. – С. 78–96.

⁴ Там само. – С. 320.

⁵ Там само. – С. 330.

є мислення категоріями “планетарного людства”, вони сприймають себе саме як частину загальнолюдського існування, не роблячи різниці між турботою про себе і про інших (тобто вони трансцендують протиріччя між егоїзмом та його відсутністю, що розглядається як потреба у синергії). До трансцендуючих індивідів належать винахідники і першовідкривачі; для них важливіші духовні інтереси, ніж матеріальні та ін. Таке уявлення стимулює розвиток трансперсональної психології, яка тісно пов’язана з попередніми трьома напрямками дослідження: психоаналізом, біхевіоризмом і гуманістичною психологією.

Варіантом концепції ідентифікації є досить поширене в сучасній психології уявлення про ідентичність. Йдеться про певний рівень самоусвідомлення суб’єкта, про форму суб’єктивності, але в системі об’єктивно існуючого конкретного суспільства. Суб’єктивне – значить належне суб’єкту, людині або соціальній групі будь-якого ступеня складності. Під особистісною ідентичністю розуміється набір характеристик, який створює людину подібною самій собі і відмінною від інших¹.

На основі усвідомлення єдності особи і суспільства ідентифікація розглядається не тільки відносно конкретної особи, а й соціальної групи, в яку вона входить. І, відповідно, “чим сильніше ідентифікація із своєю групою, а значить, і групова подібність, тим сильніша диференціація цієї групи від інших”².

Але це й так і не так – як і людина, певна соціальна група, крім суб’єктивних психологічних ознак, має і загальні ознаки, притаманні будь-якій частині суспільства. Інакше сам соціум не міг би існувати, його просто не могло б бути як певної цілісності, заснованої на діалектичному взаємозв’язку тотожності і різниці; як єдності множини, єдності різноманіття. Така думка теж не менш поширена – вважається, що особистісна ідентичність, а значить, жорстке протиставлення особистісної і соціальної ідентичності неправомірне³.

¹ Див.: Павленко В.Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С.135.

² Там само.

³ Там само. – С. 139.

У свій час Отто Вейнінгер писав, що “потрібно визнати доведеним вже і тепер те, що зрозуміти свою найглибинну істинну природу людина не може. Це – факт! Інший може зрозуміти нас, ми ж самі – ніколи. Безсумнівно, у цього іншого повинна бути частка схожості з нами, щоб він міг зробити цю схожість предметом свого розглядання. Він може зрозуміти себе в іншому, як і іншого в собі. Виходить, зрозуміти себе – це бути самим собою і ще цією іншою людиною”¹.

Абсолютна відокремленість ідентифікації особи від ідентифікації певної соціальної групи неможлива хоча б і тому, що існування будь-якої людини обумовлене загальними законами розвитку і відображення, які лежать в основі здатності до удавання. Вважається, що, поряд з раніше усвідомленим досвідом, який наповнює собою безсвідоме конкретним, зовнішнім за своїм походженням змістом, існує і прямий шлях впливу на підсвідоме через удавану поведінку². Схильність до удавання у людини, зауважує П.В. Сімонов, визначає міру самостійності вчинків, а потреба в економії сил робить характер або енергійним, або повільним, лінивим³. Удавання, засноване на загальній властивості відображення, – це прямий, минаючий контроль свідомості, шлях впливу на підсвідоме. “Саме прямий вплив на підсвідоме призводить до того, що приклад дорослих і однолітків із безпосереднього оточення дитини нерідко формує її особу більшою мірою, ніж адресовані до інтелекту пояснення корисності і соціальної цінності того чи іншого вчинку”⁴.

Вважається, що “саме визначення особистої ідентифікації являє собою центральний елемент трансперсональної психотерапії”⁵. Щодо кризових ситуацій, то іноді вони сприяють виникненню трансперсональної проникливості, бо саме у такий час людина може поставити перед собою запитання: “Хто Я?”⁶. “Можливо, саме це питання про особисту ідентифікацію наближає нас до основоположних початків нашого суспільства”⁷.

¹ Вейнінгер О. Пол и характер. – М., 1991. – С. 51.

² Див.: Сімонов П.В. Междисциплинарная концепция человека. – М., 1989. – С.13.

³ Див.: Там само. – С. 15.

⁴ Сімонов П.В. Неосознаваемое психическое: подсознание и сверхсознание // Кибернетика живого. Человек в разных аспектах. – М., 1985. – С. 109.

⁵ Див.: Брюдаль Л. Психические кризисы. – СПб., 1998. – С. 95.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

У цілому ж можна констатувати, що трансформація поведінки, у всьому своєму діапазоні, як і її мотив, має об'єктивну, суб'єктивну й об'єктивно-суб'єктивну причинну обумовленість. Але це розмежування досить відносне. Об'єктивна – це сама наявність природи і суспільства, дії природних і суспільних законів, а також специфіка й структура конкретного природного та соціального оточення. Усі ці об'єктивні фактори впливають на суб'єкт дії, особу, і, таким чином, те, що ми називаємо суб'єктивним, зрозуміло тільки відносно об'єктивного. Зокрема, концепція ідентифікації базується на уявленні про нерозривність зв'язку суб'єкта й об'єкта, людини і суспільства. Створення особою ідеалу, зразка рис характеру, поведінки, своєї суспільної ролі і сенсу життя завжди відбувається з орієнтацією на існуючі об'єктивні умови. Відхилення від норми називаються соціальними, перш за все, тому, що соціальною є сама норма¹.

А щодо ідентифікації, то її можна розглянути і стосовно відхиляючої поведінки. Бо ідентифікація – ототожнення себе з іншими – відбувається не тільки в удаванні доброго, позитивного, красивого, а й негативного, спотвореного. Стосовно соціальних відхилень взагалі, а тому і відхилень у поведінці, відмічається декілька типових рис: однакова спрямованість відхилень у схожих групах населення при відносно постійних умовах існування; єдність або близькість причин виникнення; їх повторюваність, стійкість протягом певного часу і на певній території².

Об'єктивні, властиві живій природі, закономірності виникнення відхилень від норми у суспільстві посилюються більш складними, соціальними закономірностями. Особа “може піднятися над простором дій, вибрати одну з них або побудувати нову. Так само вона здібна долати соціальну ситуацію...; свідомість – це засіб не тільки оволодіння, а й, у певному смислі, переборювання конкретних просторово-часових форм і визначень реальності”³.

У системі “особистість – діяльність” основною ланкою називається саме процес адаптації. “Перехід стихійної динамічної активності в діяльність – це, скоріше, адаптація людини до структур, рамок і форм соціальної діяльності. Перехід же особистісної актив-

¹ Див.: Социальные отклонения. – М., 1989. – С. 94.

² Там само. – С. 95.

³ Велихов Е.П., Зинченко В.П., Лекторский В.А. Сознание: опыт междисциплинарного подхода // Вопросы философии. – 1988. – № 11. – С. 7.

ності у форми діяльності (суспільно необхідної або вільного особистісного прояву) – скоріше, процес адаптації діяльності до особистості...”¹

Випереджаючою формою відображення в цій ситуації є установка – схильність або готовність до певної форми діяльності, що прогнозується². Ця готовність включає в себе рухому, перцептивну і розумову установку³. Основна її функція полягає в тому, що вона “визначає стійкий, послідовний, цілеспрямований характер течії діяльності, виступає як механізм її стабілізації, який дозволяє зберегти її напрям у ситуаціях, що безперервно змінюються”⁴.

Відповідно, зосередимо увагу на специфіці *суспільних детермінантів девіантної поведінки*.

Свідомість – це подальший крок у напрямі свободи, засіб побудови нових предметних, життєвих і соціальних смислів та подолання відсталих значень⁵. Образ світу, який склався у особи, має властивість відкритості; із збільшенням числа образів зростає свобода оперування (маніпулювання) ними. Суперечливість психіки вбачається в тому, що, з одного боку, нова стадія онтогенезу закриває колишні ступені свободи, а з іншого, у кожної людини існують безмежні можливості розвитку⁶.

Завдяки тому, що розвиток особи пов’язаний з постійним порівнянням свого “Я” з ідеалом (суспільно прийнятим або ні), тобто з ідентифікацією себе з іншими, визначну роль відіграє пануючий у суспільстві світогляд, на основі якого й складається уявлення про індивідуальний і загальний ідеал.

Поведінка особи, перш за все, базується на певній системі цінностей. Вона, в свою чергу, не довільна, а обумовлюється характером існуючої матеріальної і духовної культури. Йдеться як про утворення

¹ Абульханова-Славская К.А. *Деятельность и психология личности*. – М., 1980. – С. 217.

² Див.: Бжалава И.Т. *Психология установки и кибернетика*. – М., 1966; Бжалава И.Т. *Установка и поведение*. – М., 1968.

³ Див.: Губанов Н.И. *К проблеме активности и социальной обусловленности чувственного отражения* // *Вопросы философии*. – 1984. – № 2. – С. 62.

⁴ *Краткий психологический словарь*. – М., 1985. – С. 370.

⁵ Велихов Е.П., Зинченко В.П., Лекторский В.А. *Сознание: опыт междисциплинарного подхода* // *Вопросы философии*. – 1988. – № 11. – С. 17.

⁶ Див.: Велихов Е.П., Зинченко В.П., Лекторский В.А. *Сознание: опыт междисциплинарного подхода* // *Вопросы философии*. – 1988. – № 11. – С. 17.

системи цінностей, пов'язаних з можливістю реалізації своїх матеріальних потреб (тих, що забезпечують саме існування людини, її здоров'я), так і про існуючий суспільний світогляд, форми суспільної свідомості, які добудовують систему цінностей особи. Але труднощі в дослідженні механізмів впливу суспільно-психологічних чинників формування світоглядних настанов як основи вибору певної моделі поведінки полягають у тому, що, по-перше, самі ці чинники мають певні рівні (звичаї, форми моралі, ідеологія), кожен з яких по-своєму формує особистість, і, по-друге, процес їх засвоєння, в свою чергу, у різних людей, у психологічному та розумовому смислах, різний, що обумовлено рівнем освіти, суспільною зрілістю, генетичною основою інтелектуальних здібностей.

Як суб'єкт і об'єкт пізнання особа й суспільство знаходяться у щільній діалектичній єдності. Вона передбачає не тільки "суб'єкт-об'єктні" відносини як такі, а й те, що суб'єкт та об'єкт при певних умовах здатні перетворюватися один на одний. Існує думка (К.А. Абульханова-Славська), що особистість, сприймаючи суспільство у всій сукупності його властивостей, опановуючи цілісні засоби діяльності та враховуючи двобічний характер взаємодії з ним, здатна визнавати за суспільством статус суб'єктності. Людство, виступаючи не тільки як могутня геологічна сила – "ноосфера" або "сфера розуму" (В.І. Вернадський), як єдиний "розумний організм", поряд із специфічними ознаками, набуває й таких закономірностей існування, що впливають на домінуючі в суспільстві світоглядні установки, які, у свою чергу, детермінують спосіб життя як окремої людини, так і соціальних спільнот.

Особливості формування світоглядних орієнтирів залежать від існуючої суспільної практики, яка визначає механізми соціалізації, зміст і форми виховання, стійкість соціальних норм, звичаї, мікросоціальні настанови. Практика детермінує й ступінь відкритості суспільства, індивідуальний досвід людини, а також конкретну ситуацію, що передусе моральному вибору.

В умовах стрімких змін суспільної практики, особливо тоді, коли спостерігається якісна її перебудова, соціальна система змінюється у всіх своїх частинах, починаючи з основних детермінант існування – економічних, політичних, соціальних – до перетворень у формах духовного життя. Виникає глобальна дисгармонія між суспільними нормами, що існували, і нормами, які народжу-

ються. Людина потрапляє в умови загальної дезадаптації з оточуючим середовищем. І якщо “кожна ситуація знаходить своє правило, особисту норму” (Т.М. Титаренко), то, відповідно, змінюється і система цінностей, визначаючи вибір, його зміст і спосіб реалізації. Немоżliвість, у нових умовах життя, задоволення потреб, детермінованих раніше сформованим взаємозв'язком людини та її середовища, породжує “ситуацію неможливості”, тобто таку, в якій суб'єкт стикається з відсутністю умов реалізації вихідних початків свого життя (мотивів, прагнень, цінностей і т. п.). Втрачаються, девальвуються раніше вироблені навички та норми. “Цей феномен девальвації носить універсальний характер, зачіпляє різні види та рівні діяльності, але особливо далекі наслідки їх девальвація має для загострення усіх явищ девіантної поведінки”¹. Іноді цей процес супроводжується втратою ідентифікації з певними соціальними спільнотами, зниженням суспільного статусу, різким падінням доходів, маргіналізацією частини населення², що значно підвищує ймовірність виникнення різних форм девіацій.

Мінливість моральних орієнтацій особистості, зокрема, значною мірою пов'язана з конфліктом між інтерналізованою у дитинстві батьківською світоглядною моделлю та новою ідеологією. Якщо ці від'ємності набувають кардинального характеру, світоглядний конфлікт найчастіше супроводжується порушенням поведінки аж до повної відмови від попередніх норм. Мораль підкоряється “ефективності” пристосування до нових умов навіть у його найбільш спотворених формах.

Цінності життя окремої особи та суспільства в цілому визначаються розумінням міри їх єдності. І якщо життя індивіда є формою прояву суспільного життя, то питання: “Для чого або в ім'я чого людині жити?” набуває не тільки фундаментального філософського, але й соціально-психологічного та прогностичного значення. Особливо це стосується молоді, для якої розв'язання життєвих протиріч, у зв'язку з віковим динамізмом сприйняття соціальної інформації та підвищеним рівнем суб'єктивізму, природно викликає найбільші труднощі.

¹ Василюк Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. – М., 1984. – С. 103.

² Див.: Данилов А.Н. Переходное общество. Проблемы системной трансформации. – Минск, 1998. – С.13.

Про це, наприклад, свідчать результати проведеного на рубежі тисячоліть опитування 140 осіб у віці від 18 до 20 років – студентів 2-х – 3-х курсів вищих навчальних закладів м. Києва, яким було запропоновано відповісти на питання: “Які життєві пріоритети для Вас найбільш актуальні?” У відповідях майже половини респондентів перше місце зайняло отримання великого грошового прибутку (48,5 % від загального числа опитаних); друге – це влада (30 % опитаних); третє – бажання бути сильним (27 % опитаних). Четверте та п’яте місця поділили між собою прагнення зберегти гарне здоров’я та зробити кар’єру (22,8 % та 18,5 % відповідно).

Інші відповіді респондентів у процентному співвідношенні розподілилися таким чином: високий рівень освіти (16,4 % опитаних); інтелектуальна робота (11,4 %); секс (7,8 %); сім’я (7,1 %); любов та дружба (відповідно по 4,3 %); цікава робота (3,5 %); отримання житла (2,8 %); чесність (1,4 %). І лише одна особа визначила як пріоритетну цінність саморозвиток і ще одна – творчість, турботу про інших.

Як бачимо, більшість опитаних перевагу надає пріоритету грошей, сили і влади, які тісно пов’язані між собою, бо гроші мовби дають владу та силу, сила – владу, а наявність влади – й є запорука матеріальної забезпеченості. Саме ця тріада все більш укорінюється у свідомості молоді й починає набувати для неї значення стандартів успіху або невдач. Характерним здається той факт, що з числа респондентів, які визначили “гроші-владу-силу”, 26 осіб своєю метою назвали кар’єру, 16 – бажання отримати інтелектуальну і 5 – цікаву роботу. Напрошується висновок, що для більшості респондентів високий прибуток або владність не пов’язується з безпосереднім прибутком від праці (зокрема, отримання диплома). Що ж стосується загальнолюдських цінностей, таких як любов, дружба, сім’я, то вони, в більшості випадків, відійшли на задній план. Чесність, порядність як цінності, згідно з отриманими результатами, потрапили до аутсайдерів сучасного способу життя.

Наведені результати опитування студентів – авангарду сучасної молоді – не можуть не викликати занепокоєння такою дисгармонією в уявленнях особи. Для їх запобігання, перш за все, необхідно визначити ті соціально-психологічні фактори, які обумовили подібний світогляд, а тому й відповідну суспільну позицію, щоб усунути або нейтралізувати найбільш впливові з них.

Відомо, що людина інтерналізує цінності та відчуває відповідальність за реалізацію настанов, насамперед свого близького соціального оточення (середовища), норми якого виступають у ролі рушійних сил вибору, визначаючи взаємини особи та інших людей, відношення з самою собою, які логічно пов'язувати з характером і об'єктом діяльності, певними формами суспільно значущої поведінки. Найважливіша ланка системи детермінантів світоглядних уявлень дитини – це, безперечно, сім'я, проблеми якої сьогодні непокоять багатьох дослідників. Перш за все, падіння рівня життя вкрай негативно відбивається не тільки на матеріальному стані, культурних можливостях сім'ї, а й, відповідно, нерідко на характері моральних стосунків членів сім'ї (зростає конфліктність, примітивізуються, біологізуються потреби і мотиви та ін.). Зростає і чисельність сімей, які не спроможні матеріально забезпечити інтелектуальний розвиток дитини, що призводить до проявів дезадаптивної поведінки у майбутньому. Така дитина не вміє бачити проблему в її реальному контексті, не аналізує, не заглиблюється в неї з метою знайти рішення, що найбільш адекватне обставинам, які вимагають його прийняття (С. Френе).

За браком життєвого досвіду, освіченості в ході “попереднього самовизначення особистості” (Д.П. Подкосов) молода людина, обираючи девіантні моделі поведінки, часто може навіть і не уявляти, що саме вони здатні зруйнувати її подальше життя так само, як і життя інших людей, що стають об'єктом соціально-небезпечних дій девіантів. Соціальна незрілість, перш за все, впливає на моральні устої, невміння розрізняти добро і зло, на те, що є людяністю і те, що їй суперечить. Таке “сліпе” відношення до життя породжує різні форми руйнівної поведінки, яка спрямована або на навколишнє середовище, на інших людей, або на себе, супроводжуючись, особливо в ускладнених умовах сьогодення, своєрідною регресією відповідальності, формуванням настанов, пов'язаних із прагненням уникнути покарання, чи з конформних, егоїстичних міркувань. І якщо особа – “це людина, яка грає соціальну роль, приймаючи її всерйоз, погоджуючись нести за неї відповідальність”¹, то у більшості неповнолітніх злочинців саме ці ознаки розвинені дуже слабо або навіть зовсім відсутні.

¹ Титаренко Т.М. Я – знакомий и неузнаваемый. – К., 1991. – С. 7.

Пануюча світоглядна орієнтація як зразок світорозуміння у формі пропаганди найчастіше нав'язується людям, рекомендуючи їм сприймати світ і мислити саме так, а не інакше. Вона неусвідомлено засвоюється ними у процесі спільної діяльності, стаючи певною основою соціальної адаптації. Проте можлива і така ситуація, коли людина, яка знаходиться у світоглядному полі, залишається поза ним. Вона може бути порожнім місцем для світоглядної культури, а культура може бути чужою для неї. Суспільна практика свідчить, що перехід до нових світоглядних настанов є засобом реагування особистості на суспільну кризу. Необхідність засвоєння нових цінностей, соціальних ролей і навичок стає умовою трансформації соціальних норм¹.

Однак процес цей дуже нелегкий, бо деформується вся система суспільних відносин, що впливають на сприймання людиною оточуючої дійсності; відповідно усвідомлення нових соціальних ролей та норм їх виконання, визначення "поля власних соціальних можливостей", напрямів його розширення також достатньо важке і тривале. Отримані нами дані щодо життєвих спрямувань молоді з часом можуть змінюватися, бо відображають мінливість самого перехідного періоду до нової форми устрою суспільного життя. Ось чому логічно, на наш погляд, говорити про своєрідну передадаптацію, тобто пристосування до найбільш загальних властивостей середовища, коли індивідуальні типові риси нової норми до кінця ще не визначені.

Дослідження впливу світоглядних установок на вибір девіантної форми поведінки може відбуватися у різних площинах. Перш за все, можна виділити об'єктивний і суб'єктивний підходи.

Суб'єктивний підхід пов'язаний з тим, що свідомість, виникаючи як відтворення певного способу життя, об'єктивується в чуттєво-вольових актах поведінки. Проявляючи свободу волі, людина створює власний світ, вибираючи між багатьма альтернативами, які виникають на життєвому шляху. Але нерідко цей процес ускладнюється внутрішньою неготовністю суб'єкта до цього визначення, особливо в ситуації морального конфлікту: "Людина приступає до виконання морального завдання не тоді, коли вона до нього абсо-

¹ Див.: Кривега Л.Д. *Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества*. – Запорожье, 1998. – С. 53; Коломенский Я.Л. *Человек: психология*. – М., 1986. – С. 162.

лютно підготовлена, а тоді, коли завдання потребує її готовності”¹. Внаслідок цього вибір іноді будується “не з урахуванням оптимальності та доцільності, а часто всупереч ним”².

У свій час у “Філософії права” Г.В.Ф. Гегель писав, що закони права йдуть від людей, але внутрішній голос людини може або вступити з ними в колізію, або погодитись з ними. “Людина не зупиняється на існуючому, а стверджує, що усередині себе володіє масштабом правого: вона може підкоритися необхідності і владі зовнішнього авторитету, але ніколи не підкоряється їм так, як необхідності природи, тому що її внутрішня сутність завжди говорить їй, як повинно бути, і вона в собі самій знаходить підтвердження або не підтвердження того, що має силу закону”³.

Під об’єктивним підходом у дослідженні впливу існуючого світогляду на вибір девіантної поведінки розуміється її відповідність діючим соціальним нормам. Девіантна поведінка (незлочинного характеру) може символізувати динамізм суспільства, а тому рухливість самих соціальних норм. Саме їх недотримання у формі девіацій стає одним із механізмів поступового формування норм, більш адекватних новій суспільній практиці, соціально-політичній організації суспільства. У сучасній літературі відмічається, що наука ХХ-го століття зробила декілька важливих відкриттів стосовно осмислення об’єктів свого дослідження. Одне з них те, що дійсність ширше будь-якої системи, яка її описує; іншими словами, мислення людини змістовніше його дедуктивних форм⁴. Відносно девіацій, підкреслюється, що розумніше вважати їх такими ж “природними” або “нормальними” формами поведінки, як конформізм⁵. До цього можна додати, що “конформізм” і “девіація” – це єдність протилежностей одного й того ж процесу – адаптивної поведінки особи.

Девіантність розуміється як відповідність або невідповідність вчинків соціальним чеканням⁶. Такий підхід є досить двозначним, бо

¹ Алаймазьян А.М. Выбор мотивов деятельности: теоретические аспекты проблемы и экспериментального изучения // Вопросы психологии. – 1990. – № 4. – С. 124.

² Там само. – С. 124.

³ Г.В.Ф. Гегель. Философия права. – М., 1990. – С. 57.

⁴ Див.: Руднев В. Прочь от реальности. – М., 2000. – С. 9.

⁵ Див.: Смелзер Н. Социология. – М., 1998. – С. 202.

⁶ Див.: Там само. – С. 198.

породжує питання, наскільки істинною є суспільна думка і з приводу зазначеного явища, і з погляду конкретного історичного часу. “Співпадання думок” (Дж. Кангилем) ще не є суспільною нормою, бо саме така норма може бути патологічною, тобто суперечити природі людини (Е. Фромм), і тоді девіація стає більш нормальною, ніж “норма”. Наприклад, ціннісні пріоритети, які декларувала молодь у ході нашого опиту, є або нейтральними відносно суспільної моралі, або про-соціальними, тобто представляють собою закономірний продукт образу сучасного життя суспільства. За суттю ж вони антигуманістичні, бо певною мірою стримують самоактуалізацію молодої людини. Отже, суспільна думка має бути істинною, тобто адекватною суті поведінки, в даному випадку такої, що відрізняється від прийнятих норм; але сама істина є рухливим утворенням, процесом, що заперечує категоричність будь-якої думки – “навіть вбивство не можна вважати девіацією в абсолютному смислі, ще важче вирішити, чи є девіантними інші типи поведінки”¹.

Важливість світоглядної установки в даному контексті проявляється і в тому, що серед різних верств населення існують і можуть виникати розбіжності в уявленнях відносно законності і правильності існуючих правил та норм поведінки і взагалі, і стосовно деяких конкретних видів девіацій. Однак можна провести деякі паралелі між певними нормами моралі і відповідним відношенням (оцінками) до тих чи інших девіацій. Як правило, ті форми девіацій, що суперечать загальнолюдським нормам (принципам) моралі, які забезпечують життєдіяльність суспільства, завжди визначаються неприйнятними для суспільства. Ті ж, що носять більш одиничний, індивідуальний характер, уявляються неприйнятними лише певним соціальним групам людей, окремим людям і є об’єктом оцінювання і дослідження. При цьому релятивна природа девіацій, розходження з питання про правила і норми свідчать, що окремі види поведінки й не повинні визначатися як девіантні, а інші, навпаки, девіантні при всіх обставинах (кровозмішування, зґвалтування та ін.)².

Отже, коли ставиться питання про можливість вибору особою форм суспільної поведінки, то передумовою служать уявлення про те, що:

¹ Див.: Смелзер Н. Социология. – М., 1998. – С. 200.

² Див.: Там само. – С. 202.

- поведінка може трансформуватися, змінюватися залежно від соціально-історичних змін суспільства;
- відхилення поведінки від соціальних норм об'єктивно обумовлені;
- трансформація поведінки тризначно детермінована – вимогами суспільства до особи; вимогами особи до суспільства, які пов'язані з її біологічними, психічними, психологічними рисами, а також певними соціальними факторами; і, нарешті, випадковістю, конкретним збігом обставин, які повністю ніколи не можна передбачити, але їх виникнення об'єктивно зумовлено;
- вибір поведінки залежить від світогляду особи та її моральних устоїв, бо кожному вибору передують потреба, мотив і ціль діяльності, а вони, у свою чергу, засновані на тому суспільному ідеалі, який міститься в свідомості людини. Сам ідеал детермінований існуючою культурою, характером цивілізації, до якої належить людина, та її здатністю зрозуміти смисл людського буття.

* * *

Як узагальнення сказаного відносно властивостей норми і відхилення від неї у функціонуванні природних і суспільних систем, розглянемо зміст понять “норма” і “відхилення”.

Важливо зрозуміти, які чинники – зовнішні і внутрішні – обумовлюють поведінку з відхиленнями від сформованої норми аж до її аморальних і протиправних форм. На це питання вчені намагалися відповісти шляхом визначення початкової основи, принципу, що обумовлює устрій буття в цілому, а тому й організацію соціуму.

3. Фрейд виходив з того, що культура має дві сторони: з однієї, вона охоплює всі знання й уміння, які набули люди, що дає їм можливість опановувати сили природи й отримувати від неї матеріальні блага для задоволення своїх потреб; з другої сторони, в культуру входять усі ті установлення, які необхідні для упорядкування стосунків людей між собою¹. “Варто уваги, – писав учений, – що люди,

¹ Див.: Фрейд З. *Психоаналитические этюды*. – Минск, 1997. – С. 482.

хоча і не можуть існувати роз'єднано, в той же час відчують як тяжкий тягар ті жертви, які вимагає від них культура, щоб зробити можливим сумісне життя. Культура, таким чином, повинна захищати себе від окремої людини, і це завдання виконують її організації, інститути і вимоги. Їх мета не тільки встановити певний розподіл матеріальних благ, а й утримати його; більш того, вони повинні захищати від ворожих спонукань людини все те, що служить для опанування природи і виробництва матеріальних благ”¹.

У літературі існує багато тлумачень поняття “норма”, є в них і принципово загальна риса – норма визначається як узаконене установлення, певна міра, середня величина². Норма розуміється як наказ, розпорядження, зразок поведінки або дії, міра висновку про щось і міра оцінки³ та ін.

Можна навести ще багато визначень, але більшість із них відображає зовнішню характеристику норми, але в тіні залишається проблема сутності норми й механізм її утворення. Ось чому підкреслимо витоки процесу, який здобув поняття “норма”.

У суспільстві норми встановлюються людьми з метою вижити в умовах певного природного і соціального середовища. Вижити, перш за все, як жива істота і як суб'єкт соціальної дії. Тобто норма одночасно і об'єктивна, і суб'єктивна за своїм змістом і формою.

Пов'язано це, перш за все, з сутністю людської психіки і свідомості – системної властивості високоорганізованої матерії, яка полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу і сприяє побудові наукової картини світу, на основі якої відбувається саморегуляція людської поведінки і діяльності. Розуміння сутності відображення, у даному випадку вищих форм його прояву – біологічної і соціальної адаптації, дозволяє намітити спільні риси формування норми як адаптації до відносно стійкого середовища і відхилення як дезадаптації до мінливого. Відносна сталість норм пов'язана з обмеженням реактивності відображаючих систем внутрішньою авторегуляцією. У природі цей процес має суто біоорганізаційний характер – це координація і кореляція частин живого, у суспільних систе-

¹ Фрейд З. *Психоаналитические этюды*. – Минск, 1997. – С. 482.

² Див.: *Большой энциклопедический словарь*. – М. – СПб., 1998. – С. 818.

³ Див.: *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1997. – С. 306.

мах авторегуляція добудовується наявністю традицій, звичок, моралю.

Норма – це спосіб існування у формі найбільш адекватного пристосування (адаптації) до оточуючого середовища. Встановленням суспільних норм, свідомо чи підсвідомо, переслідується ціль підтримки або відновлення гармонії природи й суспільства, суспільних структур і стосунків.

Наповненість змісту норми визначається тим, наскільки особистість спроможна засвоїти знання і соціальний досвід попередніх поколінь. Цей аспект дослідження норми підкріплюється результатами розвитку культурно-історичної теорії еволюції людства, зокрема уявленням про те, що інтеріоризація є процесом соціалізації особистості. Досягнуті форми людської діяльності засвоюються, “згортаються” у формі певної структурної організації успадкованої психіки і “розгортаються” у подальшому розвитку індивіда або нового покоління завдяки екстеріоризації, шляхом породження нових форм діяльності на основі вже існуючих.

Норма поведінки диктується природними і соціальними потребами особистості й суспільства, але самі потреби формуються не довільно, а в силу природних і соціальних законів, тобто в силу необхідності. Взаємозв’язок “необхідність – потреба – норма” відносно стійкий завдяки специфіці організації навколишнього світу. Саме у цьому й полягає “наукова обґрунтованість норм”¹.

Позитивним у наявності норми є й те, що норма не тільки визначається природним і соціальним простором, а й сама є чинником, який їх структурує. Ця властивість норми впливає з її детермінованості необхідністю, а пізнання останньої дає можливість людині і суспільству спрямовувати свою діяльність у русло найбільшої доцільності.

Тобто вихідним початком формування норми, крім уявлень про сутність відображення, є об’єктивно існуючий взаємозв’язок необхідності і випадковості. Відповідно, необхідність розуміється нами як детермінант норми, а випадковість – як відхилення від неї.

Усвідомлення діалектичного характеру взаємозв’язку необхідності і випадковості дає можливість виявити глибинні механізми

¹ Архангельский Л.М. Нормы и их научное обоснование // *Философия и мировоззренческие проблемы современной науки*. – М., 1981. – С. 301.

формування поведінки з відхиленнями, проаналізувавши історичний і динамічний характер самої норми.

Випадковість визначає і наявність відхилень від норми, і їхню різноманітність. Відрив випадковості від необхідності, по суті, призводив би дослідника до фаталізму, а з урахуванням ролі соціальних стандартів, – і до ідеї природності несвободи людини й суспільства. Наприклад, існує позиція, згідно з якою “середня, тобто нормальна, людина – це та, яка нехтує своєю волею і керується волею групи... Вона схильна стримувати фантазії, зміст яких розглядається оточенням як зло, і тому відчуває провину перед іншими... Конформізм буває обумовлений страхом несхвалення”¹.

Є й більш категоричні висловлювання: “За норму, – пише А. Маслоу, – видають середнє арифметичне, і підштовхують нас до висновку, що саме така “нормальність” – це краще, що ми можемо чекати від людини. Але я схилиюся вважати такого роду “норму” скоріше хворобою або виродливістю, або затримкою людського розвитку, які зустрічаються раз у раз і які ми не помічаємо”².

В іншій праці А. Маслоу читаємо: “Стає все більш ясним те, що ми в психології називаємо “нормою”, насправді є психопатологією сірості...”³

Нормальним не може бути і загальнозначуще; як будь-яка істина, воно тільки тоді має позитивний смисл, коли відповідає сутнісним силам людини. Щодо загальнозначущості, В. Віндельбанд сказав: “Те, що раніше називалося ненормальним, незабаром буде для нас лише незвичним. Але у великому царстві природної необхідності незвичне так само правомірне, як і звичне: тут взагалі... є лише сила існування і реакція більшості проти особистості, яка відступає від звичок..., те, що визнає більшість, якою б великою вона не була, не є ще найбільш правильним... Кількість фактичного визнання ніколи не в змозі служити доказом нормативності. Більшість таким же чином здатна помилятися, як і окрема людина... Норму неможливо шукати в переконаннях більшості”⁴.

¹ Блом Г. *Психоаналитические теории личности*. – М., 1996. – С. 219. Див. також: Татенко В.А. *Психология в субъектном измерении*. – К., 1996. – С. 208; Рейнвальд Н.И. *Психология личности*. – М., 1987. – С. 84.

² Маслоу А.-Г. *Дальние пределы человеческой психики*. – СПб., 1997. – С. 39.

³ Маслоу А. *Психология бытия*. – М., 1997. – С. 41.

⁴ Виндельбанд В. *Дух и история*. – М., 1995. – С. 222.

Будь-яка норма стає критерієм і принципом суспільної оцінки лише для певного періоду часу. Наприклад, стверджується, що нам не слід бездумно дозволити і далі існувати в якості моральних вимог тому, що було правильним лише для свого часу і для певних соціальних верств населення¹.

І “нормальна” людина за певних умов може кинути виклик суспільно прийнятим нормам. Так, творча особистість часто виявляє схильність до самоствердження, відкидаючи компроміси, прагнучи до нових цінностей; завдяки волі і силі духу людина в цьому випадку виходить за рамки обмежень природних інстинктів і норм поведінки, “у певному ракурсі вона шукає власну істину...”²

Розглядаючи проблему об’єктивно існуючого взаємозв’язку, норми реакції на зовнішні впливи і відхилень від неї, поставимо перед собою декілька питань і зробимо спробу на них відповісти.

1. Чому відхилення від норми в природі не викликають у нас тривоги, занепокоєності, бажання їх попередити?

— Тому що корисність або шкідливість тих чи інших відхилень корегує природний добір як визначаючий механізм еволюції організмів. Корекція ж відбувається тому, що відхилення можуть бути необхідними і випадковими, а останні спроможні частково знижувати рівень відрегульованості живих систем, чим можуть спричинити їм певну шкоду.

2. Чому відхилення від суспільних норм до останнього часу викликали лише негативну реакцію?

— Тому що кількість відхилень була порівняно невеликою, і вони у суспільній свідомості, традиційно, у своїй більшості, сприймалися як неприйнятні, небезпечні, бо в основному йшлося про наркоманію, алкоголізм, правопорушення, злочинність. Це здавалося доцільним і з погляду інтересів, благополуччя людей, і з погляду збереження встановлених норм і способу життя, як найкращого. Відповідно, створювались закони і формувалась суспільна мораль в напрямі запобігання виникнення відхилень, їх нейтралізації і боротьби з ними.

У суспільстві теж діє природний добір, але на рівні життєдіяльності людини як живої істоти. Домінує ж суспільний добір, який

¹ Див.: Райх В. Сексуальная революция. — СПб.—М., 1997. — С. 90.

² Блум Г. Психоаналитические теории личности. — М., 1996. — С. 220.

підтримується і свідомо (закони, норми поведінки) і підсвідомо – коли спрацьовує інстинкт самозахисту біологічного і суспільного життя в їх єдності.

3. Чому в останні два десятиріччя відхилення від соціальних норм, девіантна поведінка стали не тільки об'єктом суспільного осудження, а й наукового дослідження?

– Тому що в умовах теперішніх якісних перетворень суспільства ріст і різноманіття відхилень набули таких розмірів, що не рахуватися з ними, не досліджувати їх причину стало неможливим.

– Тому що світогляд людей в цілому, дослідників в тому числі, досяг більш високого, філософського рівня, коли суспільство почало розумітися як складноорганізована система, що знаходиться в постійному розвитку, бо внутрішньо суперечлива на всіх рівнях своєї організації, а явища девіантності безпосередньо пов'язані з соціальною дезорганізацією, аномією. Останню логічно пов'язувати з закономірною дезорганізацією історично вичерпаних суспільних форм. І чим складніше стають суспільні утворення (внаслідок соціального прогресу), тим більш масштабною є дезорганізація і тим, відповідно, ширше спектр виникаючих девіантних форм поведінки.

4. Чи треба нам погодитись з тим, що відхилення від суспільних норм є об'єктивною закономірністю?

– Так, бо коли ми визнаємо абсолютну сталість суспільних норм, ми тим самим заперечуємо розвиток суспільства. Норма – відбиток сталості руху, а відхилення – його мінливості. Якщо в природі ці процеси взаємообумовлені, то чому на рівні суспільної організації вони (часто категорично) відокремлюються один від одного?

– Так, бо коли йдеться про свободу вибору форм діяльності і поведінки (як прояв свободи волі), то треба, щоб було з чого вибирати. І матеріал для вибору якраз постачають відхилення від існуючих норм.

5. Чи можна всі відхилення від норми вважати негативними або позитивними?

– Ті відхилення від норми, які не завдають шкоди іншим людям і суспільству в цілому, треба вважати позитивними, бо, як ми бачили, відхилення від норми реакції – це єдиний шлях вироблення нових форм пристосування живих істот, людини до змін навколишнього середовища.

– Відхилення, які у будь-якому розумінні шкідливі як для суб'єкта відхилень, так і для інших людей, суспільства в цілому, треба вважати негативними і відповідно ставитись до них.

6. Чи всі суспільні норми треба вважати позитивними?

– Ні, бо кожна норма створюється з урахуванням конкретного часу і відповідних суспільних планів та завдань. І на той період (а він може бути досить тривалим у сталих умовах і дуже коротким у часи якісних суспільних перебудов) – норми корисні, і ставитись до них треба позитивно.

Але з часом кожна норма з позитивної може перетворитися на негативну, ту, що гальмує подальший суспільний розвиток. Цей процес має перехідний період, і коли норми коректуються згідно зі змінами, які відбуваються в суспільстві, вони не стають причиною соціального незадоволення або соціального вибуху, а навпаки.

Життя свідчить, що крайність породжує крайність, а тому доречно поставити питання: якщо доведене до крайності відхилення (тобто таке, що порушує гармонію людських стосунків) може набути злочинного характеру, то чи не може з часом і норма стати аморальною за своєю суттю? Або: чому відхилення можуть бути злочинними, а норма – ні, коли ті закономірності, на яких вони базуються (на сталості і мінливості), з об'єктивного погляду є рівноцінними? Постановка цих питань не тільки коректна, але й реально доцільна.

7. Чи може відхилення від норми стати нормою?

– Так, як випадковість перетвориться у необхідність (на цьому й заснована дія природного і соціального добору). Цей процес відбувається тоді, коли зміни умов життя, які викликали відхилення, стають постійно діючими факторами навколишнього середовища. Було показано, що коли девіації спостерігаються протягом довгого часу, вони перестають бути ознакою специфічної поведінки окремих осіб і стають формою колективної поведінки.

8. Чи може норма стати відхиленням?

– Так, коли стан середовища, при якому вона сформувалась, зміниться на протилежний (згідно з універсальним законом буття – єдності і боротьби протилежностей).

9. Чи можна відхилення вважати нормальними, тобто нормою?

– Так, бо і у природі і суспільстві норми реакції змінюються лише шляхом відхилень. Норма, як будь-яке старе, в надрах якого

народжується нове, більш досконале, довгий час відіграє, безумовно, позитивну роль; але й відхилення від неї – це не тільки і не лише певне соціальне порушення (за винятком патологічного або передпатологічного характеру), а й те нове, через яке висвітлюються шляхи подальшого розвитку суспільства. Цей історико-суспільний процес неможливий без розхитування старих стереотипів.

Розглядаючи природу і механізм розвитку норми, не можна, таким чином, не аналізувати сутність і форми відхилень (девіації) від неї.

Відхилення – це той механізм, той проміжний етап, що певним чином з'єднує конкуруючі форми норми. Вони повинні сприяти або не перешкоджати подальшому прогресивному розвитку природної або соціальної системи, а іноді ведуть до тимчасового її регресу, що є засобом термінового виживання і зберігання системи на шляху подальшого руху й розвитку. Відхилення від норми – це умова її подальшого розвитку, надання нормі лабільності, розхитування усталеності.

З метою визначення відповідальності особистості перед собою і суспільством доцільно класифікувати відхилення на основі такого критерію, як ступінь відхилення від сформованої норми, на нетрадиційні, але не аморальні і суспільно безпечні; аморальні, але загалом суспільно безпечні; а також суспільно небезпечні. Тут мається на увазі і шкода, завдана суспільству через руйнацію самої особистості як вихідної ланки суспільного розвитку.

Така класифікація девіантності правомірна й тому, що всі її форми пов'язані між собою за принципом ієрархії, субординації. Найбільш суспільно небезпечні відхилення – злочини – виникають не відразу, не раптом, а на тлі і як результат попередніх форм відхилень.

У сучасній науці, як відображення якісних суспільних перетворень, поряд з “девіаціями” розповсюджуються такі поняття, як “трансформація” поведінки, “нетрадиційна” поведінка. На нашу думку, ці поняття можна співвіднести наступним чином. “Трансформація” – поняття, ширше за “девіацію”, бо остання завжди передбачає конкретну норму реакції (адаптації) і розуміється тільки у зв'язку з останньою. Поняття “трансформації” ширше і поняття “нетрадиційне” (“нетрадиційна поведінка”), бо “нетрадиційне” передбачає “традиційне”, якусь традицію, тобто щось достатньо конкретне, як і норма. Крім того, поняття “трансформація”, вміщуючи в

себе уявлення про “девіантність” та “нетрадиційність”, дає можливість простежити етапи їх формування. У випадку девіацій це: а) початкове, майже не визначене відхилення від норми; б) явно виражене; в) відхилення, яке суперечить нормі; г) форми відхилення, що не сумісні з нормою. В останньому випадку конфлікт призводить або до зміни норми, або до нейтралізації і поступового зникнення девіації.

Висловлена нами думка щодо суті девіантної поведінки багато в чому узгоджується з позицією інших авторів з цього питання¹.

Так, А. Маслоу вважає, що “окремо взятий індивідуум може бути значно здоровішим, ніж та культура, в якій він виріс та існує. Це стає можливим завдяки притаманній здоровій людині здатності до відчуження від оточуючого її середовища, її умінню жити за своїми власними законами, її мужності протистояти гніту оточуючого”².

Відчуження від оточення, певна “автономність особи” іноді проявляється у формі конфлікту, який також розцінюється як виявлення психічного здоров'я, бо це “непевнене, незграбне прагнення до самоактуалізації”³. Аналогічну думку висловлює Дж. Хіллман: “Відхилення є провідними нитками до сутності індивідуальності”⁴. Вчений погоджується з думкою К. Юнга, що відхилення являють собою процес адаптації індивіда до середовища, тому адаптація означає і веде до оновлення колективного.⁵

Відносно суті відхилень також наголошується, що девіації не можна ототожнювати із злочинністю, бо девіантна і нормативна поведінка – дві рівноцінні складові соціально-рольової поведінки. Головним є те, якими цінностями керується людина, що вибрала для себе ту або іншу норму виконання соціальної ролі. Соціально-культурні мутації реалізуються саме через девіантну поведінку, і тільки на її основі можлива зміна, подальший розвиток соціальної системи: девіації не тільки руйнують, а й створюють. Девіації виконують

¹ Див.: Гилинский Я., Афанасьев В. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: Учебное пособие. – СПб., 1993.

² Маслоу А.-Г. Мотивация и личность. – СПб., 1999. – С. 366.

³ Маслоу А.-Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб., 1997. – С. 47.

⁴ Хиллман Дж. Архетипическая психология. – СПб., 1996. – С. 33.

⁵ Див.: Там само. – С. 33.

найважливіші позитивні соціальні функції. Вони необхідні, щоб суспільство було гнучким і готовим до змін¹.

Девіації поділяють на деструктивні і створюючі; відмічається, що чим швидше відбуваються якісні перетворення в оточуючому людину середовищі, тим більшою в соціальних діях індивіда повинна бути доля поведінки створюючої спрямованості².

Девіації безпосередньо пов'язуються з ризиком як компонентом єдиного процесу соціальних мутацій. "Чим вище рівень розвитку цивілізації, тим значніше кількість людей, які віддають перевагу розумному, навмисному ризику. Основна відміна від авантюристів – опора на професіоналізм, віра не в долю і випадок, а в знання і усвідомлений вибір – творчу інтуїцію"³.

В якості однієї з форм соціальних девіацій називаються неформальні групи молоді. Саме відносно таких суспільних об'єднань зауважується: "Девіантний шлях вибирають, перш за все, люди, які не мають можливості для самореалізації в умовах соціальної ієрархії, що склалася"⁴. Так, молода людина виражає свою індивідуальність, реалізуючи накопичений енергетичний потенціал. Вважається, що ці групи є особливою соціальною структурою, в якій агресія певним чином контролюється⁵, а також що це – "найважливіша умова соціальної мобільності"⁶.

Норма і відхилення розуміються як такі, що завжди припускають взаємне існування, тобто не може бути відхилень без відповідної норми, як і остання не має смислу без відхилень від неї, без можливості таких відхилень⁷.

Основна причина соціальних відхилень вбачається у протиріччі між вимогами нормативної системи й інтересами діючих суб'єктів⁸.

¹ Див.: Осипова О.С. *Методологическое обоснование социогенеза: классические подходы и инновации.* – Гомель, 1997. – С. 323–328.

² Див.: Там само. – С. 329.

³ Див.: Там само. – С. 352.

⁴ Осипова О.С. *Методологическое обоснование социогенеза: классические подходы и инновации.* – Гомель, 1997. – С. 358.

⁵ Там само. – С. 343

⁶ Там само. – С. 353.

⁷ Див.: *Социальные отклонения.* – М., 1989. – С. 6, 94.

⁸ Див.: Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. *Современная социология права.* – М., 1995. – С.13.

Висловлюється думка, що дійсними злочинами є крайні форми відхиляючої поведінки, а криміналізація вчинків, які не є такими, може мати місце лише внаслідок помилки законодавця. Тому не підлягає сумніву, що у *соціології злочинності* “поняття відхиляючої поведінки покликано подолати неминучу в нормативістській кримінології обмеженість, яка виявляється у надмірній прихильності нормативістів до карно-правового визначення злочинності”¹.

Важливо підкреслити, що девіантна поведінка особи набуває різноманітного характеру і поширюється, коли в суспільстві спостерігаються значні соціальні деформації. Останні характеризуються масовістю, охопленням багатьох сфер життя².

Крайньою формою розвитку соціальних деформацій є суспільна криза – це різке й максимальне соціальне напруження, яке супроводжується загальним розладом суспільних відносин. При всіх негативних ознаках кризи вона є закономірним явищем у розвитку будь-якої системи, поряд з її оновленням і розквітом³.

Акцентуючи увагу на прогресивній ролі відхилень від існуючих норм, не слід впадати у крайнощі. Бо не всі норми консервативні і не всі відхилення пов’язані з майбутнім розвитком.

По-перше, будь-яке нове – прогресивні відхилення – народжується в надрах старого, і саме існування останнього є умовою подальшого руху вперед. Ідеться про діалектичне заперечення, тобто утримання на новому витку розвитку всього позитивного, що було в минулому. Тому і йдеться про відхилення, а не про щось зовсім нове.

По-друге, відхилення (девіації) можуть бути спрямовані в майбутнє, а можуть і в минуле, тобто бути формою регресу.

По-третє, особливий інтерес до проблеми суспільних девіацій у сучасній науці диктується не так їх прогресивною роллю у розвитку суспільства, як станом самого суспільства. У процесі його поступових змін їх темпи весь час прискорюються, відповідно до чого зростають масштаби різноманіття девіацій. Що ж до сьогодення, то в

¹ Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. *Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования*. – Минск, 1990. – С. 13.

² Див.: Кудрявцев В.Н. *Социальные деформации (причины, механизмы и пути преодоления)*. – М., 1992. – С. 14.

³ Там само. – С. 16.

організації людського товариства спостерігається глобальна еволюційна криза. “Руйнівні і саморуйнівні елементи нинішнього стану людини безпосередньо відбивають відчуження сучасного людства від самого себе, від духовного життя і духовних цінностей”¹.

Відповідно соціальні відхилення набули такого розмаху, що обійти цю проблему просто неможливо – вона й стала одним з актуальних об’єктів наукового пізнання.

Важливо підкреслити, що існують не тільки норми кокретного часу, а й ті, що є формою випереджаючого відображення дійсності – це умовні “*норми-ідеали*”. Вони не є реальними з погляду “нормальної” або “середньо арифметичної” людини, але вони є необхідними з погляду перспектив, орієнтирів для подальшого розвитку і людини, і суспільства. І коли таких норм не буде (їх будуть заперечувати), то не буде і суспільного ідеалу, наявність якого є основою ідентифікації особи з кращими зразками людини, її рис, характеру, прагнень і т. п. Необхідність такого ідеалу підтвержує суспільно-історична практика: Бог як ідеал, концепції ідеального суспільства; ідеал-людина (герой, творець).

“Ми вже щільно наблизились до того, – пише А. Маслоу, – щоб ототожнити норму з найвищими можливостями людської природи”²; бо тільки задоволення потреби розвитку робить людину фізично, психічно і соціально здоровою³. Для цього необхідний і ідеал державного устрою. Вчений, як у свій час гуманісти-утопісти, розвиває “психологічну утопію” і пише про так звану Евпсихею – державу, де існує ідеальний устрій, і тому всі громадяни мають чудове психічне здоров’я⁴.

У літературі розвивається думка, що стосовно індивіда і колективу суспільна норма виконує три основні інформаційні функції: орієнтуючу, пограмну і прогностичну, які разом “обслуговують” вчинок особи (або колективу) – планування вчинку, передбачення й оцінку його наслідків⁵. Щодо орієнтуючої функції норми, то її можна сприймати по-різному, залежно від змісту самої норми. Коли нор-

¹ Гроф С., Гроф К. *Эпизод: Духовный кризис и глобальный кризис // Духовный кризис.* – М., 1995 – С. 243.

² Маслоу А.-Г. *Мотивация и личность.* – СПб., 1999. – С. 366.

³ Див.: Маслоу А. *Психология бытия.* – М., 1997. – С. 57.

⁴ Маслоу А.-Г. *Мотивация и личность.* – СПб., 1999. – С. 364.

⁵ Див.: *Социальные отклонения.* – М., 1989. – С. 94–95.

ма відбиває конкретні умови життя і тоді, коли вона служить ідеалом суспільного устрою. Підкреслюється, що обидві ці форми норми потрібні суспільству – одна як умова адаптації в теперішній час, друга – як засіб передадаптації, пристосування до майбутнього, в якому суспільна організація підіймається на якісно вищий ступінь. В останньому випадку завжди спостерігається певне розчарування, бо норма-ідеал ніколи не втілюється в дійсність повністю. (Зокрема, відмічається, що після проголошення декларації прав людини і громадянина 1789 р. усі, хто її склав, були впевнені, що завдяки її незаперечній моральній цінності та безумовній істинності ідей вона безпосередньо буде втілена в дійсність. Але сама дійсність ще була до цього не готова¹).

Незважаючи на це, суспільство не може не створювати норм-ідеалів. Прикладом цього є Загальна декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. В статті 1 говориться: “Усі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братства”²; в статті 3 – “Кожна людина має право на життя, свободу і на особисту недоторканість”; стаття 5 проголошує: “Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, ставлення чи покарання”³ і т. п. Ясно, що тут втілені мрії про бажані форми людських стосунків і що сучасні суспільні устрої ще далекі від цих ідеалів. Але без них розвиток суспільства був би значно повільнішим і не завжди у прогресивному напрямі.

* * *

У контексті аналізу загальних чинників соціальних девіацій розглянемо також *основу, сутність і механізм вибору* форм людської поведінки, суспільно прийнятної і відхиляючої.

На вибір світоглядної орієнтації особистості і, відповідно, вибір форм поведінки впливає система взаємозалежних соціально-психологічних детермінантів. До них відносять: характер самої соціальної організації, що визначає механізми соціалізації; зміст і форми виховання; силу соціальних норм, звичаїв, мікросоціальні настано-

¹ Див.: Кистяковский Б.А. Философия и социология права. – СПб., 1998. – С. 20.

² Права людини і професійні стандарти. – Амстердам–Київ, 1996. – С. 6.

³ Там само.

ви; ступінь відкритості суспільства, доступ до альтернативних джерел інформації; індивідуальний досвід людини, а також конкретну ситуацію, що передує вибору.

На думку А. Маслоу, життя треба уявити як безперервний процес вибору, і самоактуалізація особи передбачає саме здійснення багаточисленних виборів¹. Вибір – це завжди шлях розвитку – “ми можемо розглядати процес здорового розвитку як нескінченний ланцюжок ситуацій вільного вибору”².

Вибір об’єктивний і суб’єктивний може бути прогресивним і регресивним, бо є процесом розвитку – суперечливою єдністю прогресу і регресу, сталості (спокою) і руху (зміни). Відповідно з динамічного погляду, вважає А. Маслоу, будь-який вибір є мудрим, якщо погодитись з існуванням декількох типів мудрості – мудрості самозахисту, мудрості розвитку і мудрості регресу³. “Позиція оборони може бути не менш мудрим рішенням, ніж завзятий рух уперед; це залежить від специфіки особи, її статусу і тієї ситуації, в якій вона знаходиться у момент вибору”⁴.

Щодо рис особи і ситуації, в якій вона знаходиться, то самої наявності можливості свободи вибору, коли людина погано вихована, ще не достатньо для того, щоб вона навчилася “рахуватися” з іншими людьми, поважати їх і вміти передбачати наслідки реалізації свого вибору. Те ж стосується і людей не зовсім здорових; наприклад, невротик не може зробити правильний вибір, бо він або не знає, чого хоче, або знає, але не має мужності прийняти відповідне рішення⁵. “Коли ми говоримо про благодійність вільного вибору у людей, ми маємо на увазі здорових дорослих і дітей, внутрішня природа яких ще не деформована патогенними впливами”⁶.

Самоактуалізація як процес виявлення людиною своїх здібностей можлива тільки в умовах, що їй сприяють. В ідеалі саме у вільному суспільстві можлива свобода вибору як свобода волі. Але, як уже підкреслювалося, немає ідеального суспільства, і, завдяки взаємо-

¹ Див.: Маслоу А. *Новые рубежи человеческой природы*. – М., 1999. – С. 52.

² Маслоу А. *Психология бытия*. – М., 1997. – С. 75.

³ Див.: Там само. – С. 83.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Маслоу А.Г. *Мотивация и личность*. – СПб., 1999. – С. 364–365.

⁶ Там само. – С. 365.

обумовленості всього існуючого, не може бути й абсолютної свободи і абсолютно свободної волі. Ось чому завдання полягає в тому, як побудувати людське життя таким чином, щоб реальна, відносна свобода була найбільшою. Свобода визначається як “здатність людини опановувати умови свого буття, долати залежність від природних і соціальних сил, зберігаючи можливість для самовизначення, вибору своїх дій і вчинків”¹.

Але для того, щоб вибрати свій шлях, форми дій і поведінки, треба знати, з чого вибирати. Тобто в основі свободи вибору як свободи волі лежать знання про закони розвитку оточуючого світу і самої людини. Тому й загальне поняття свободи пов’язане з поняттям необхідності (тобто закономірності). Вище ж знання необхідності – це істина. “Один з видимих парадоксів самосвідомості полягає в тому, що людина, будучи кінцевою істотою, прагне визначити основи своєї безконечності і побудувати життя відповідно до цих основ. Така орієнтація самосвідомості, на перший погляд, виглядає ілюзорною, оскільки людина тут вступає в боротьбу із всемогутнім Часом. Усе минає, в тому числі і сама людина, завдяки чому орієнтація на вічність, здається, нібито не має реального змісту. Проте саме така орієнтація надає найрізноманітнішим формам діяльності адекватну спрямованість: лише та діяльність людини призводить до істинного результату, яка мовби прагне висловити її вічну сутність”².

У літературі іноді підкреслюється, що воля “завжди вільна”, вільна за самою своєю суттю. Але коли згадати, що природа і зміст свідомості визначаються як загальними законами розвитку світу, так і тими специфічними соціальними законами та суспільними умовами, що обумовлюють життя людини, то поняття “свобода волі” сприймається інакше. За Г.В.Ф. Гегелем, ідеться про можливість віднести себе до того чи іншого змісту – вибирати між тими чи іншими зовнішніми визначеннями³.

Він зауважував: “Коли говорять, що свобода полягає в тому, щоб робити що завгодно, то подібне уявлення свідчить про повну відсутність культури думки, в якій немає і згадки про розуміння то-

¹ Современный философский словарь. – М., 1996. – С. 439.

² Сковорцов Л.В. Культура самосознания. Человек в поисках истины своего бытия. – М., 1989. – С. 27.

³ Див.: Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990. – С. 79.

го, що є сама в собі і для себе свободна воля, право, мораль і т. п. ... Свавілля є не воля в її істині, а воля в якості протиріччя”¹.

Філософ підкреслював, що істинна свобода волі пов’язана зі знанням необхідності, а свавілля – з випадковістю: “У свавіллі міститься те, що зміст визначається бути моїм не завдяки природі моєї волі, а завдяки випадковості: отож, я також залежу від цього змісту – в цьому і полягає протиріччя, яке міститься в свавіллі. Звичайна людина думає, що вона вільна, коли їй дозволено діяти згідно зі своїм свавіллям, але саме в свавіллі міститься причина її несвободи. Коли я хочу розумного, то роблю не як відокремлений індивід, а згідно з уявленнями про моральність взагалі, в моральному вчинку я утверджую значущість не самого себе, а суті. Скоївши ж щось помилкове, людина найбільше проявляє свою відокремленість. Розумне – це дорога, по якій ходить кожний, на якій ніхто не виділяється”².

На думку М. Аббаньяно, в людині завжди присутнє бажання пошуку свободи, більшої, ніж та, яку вона вже має. І часто ці бажання спрямовані на те, що саме свободою не є. Бо, як усе людське, прагнення свободи “може бути спотвореним і стати нав’язливим та всеохоплюючим. Є засіб розуміти і почувати свободу, який практично її заперечує. Це – свобода, що розуміється без границь або умов і для кожного полягає в тому, щоб робити те, що він вважає потрібним, щоб жити так, як йому сподобається, не обмежуючи себе нічим і ніким. Під цю свободу рідко підводиться аргументація і головним чином тільки тими, хто хоче довести її абсурдність... Свобода, заперечуюча свободу інших, приречена на самознищення”³.

Античних філософів, зокрема Сократа, особливо цікавило питання про сутність мотиву людської поведінки. Підкорення безглуздим пристрастям розглядалося як несвобода, рабство людини, що породжує погані і бездумні вчинки; перехід же до “розумної свободи” пов’язаний з оволодінням істинним знанням, що є причиною, яка спонукає людину до здійснення гідних і добрих справ. Таким чином, саме із знанням об’єктивних законів (необхідності) пов’язується спроможність людини відрізнити добро від зла; відповідно, таке знання саме по собі вважалося необхідністю.

¹ Гегель Г.В.Ф. *Філософія права*. – М., 1990. – С.80.

² Там само. – С. 81.

³ Аббаньяно Н. *Мудрость жизни*. – СПб., 1996. – С. 62.

Розуміння добра як істини сприяє прагненню до нього, дає можливість не тільки не піддаватися, але й перешкоджати злу, через що Сократ і вважав чесність вираженням розуму.

Визначальною властивістю особистості В. Соловйов називав розум і волю, бо саме вони перетворюють її в активний початок у взаємодії “особистість – суспільство”, оскільки володіють безмежним змістом завдяки невичерпності самої істини¹.

Уявлення про несвободу волі вважається гуманнішим і моральнішим, порівняно з розбалакуваннями про “свободу волі”. Залежність людських вчинків від середовища і стану виховання спонукає прагнути до покращання середовища й удосконалення системи виховання, бо “свободній злій волі суспільство може протиставити лише зустрічну жорстокість”².

Людина відрізняється від тварини здатністю до свідомого вибору між добром і злом. Свобода волі органічно не пов’язана зі злом, тому що нормальній людині воно здається протиприродним. “Але сам по собі вибір ще не є свободою суб’єкта, бо альтернатива може бути й у межах несвободи. Власне свобода полягає не в механізмі (не у виборі як такому), а у конкретних цілях, які реалізуються за допомогою такого механізму”³. Тобто свобода вибору як свобода волі в абсолютній більшості випадків у процесі людської діяльності реалізується саме в таких формах поведінки, що розглядаються особистістю як прийнятні і для неї, і в цілому для суспільства. Їх відносять до прояву позитивної свободи (на відміну від негативної) – йдеться про обумовленість вибору людиною спрямованості свого життя, діяльності, конкретних вчинків такими моральними і соціальними принципами, які відповідають спільним, універсальним інтересам життя та прогресу людського роду⁴.

У наявній кримінологічній, психологічній і філософській літературі визнано, що вибір – це свобода волі, коли кожний вольовий мотив супроводжується контрмотивом. Воля як духовний акт, бу-

¹ Див.: *Философский словарь Владимира Соловьева*. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 245.

² Симонов П.В. *Междисциплинарная концепция человека*. – М., 1989. – С. 47–48.

³ Рыбаченко В.Ф. *Саморазвитие как способ свободного становления субъекта // Психология субъектной активности личности*. – К., 1993. – С. 83–84.

⁴ Див.: *Скворцов Л.В. Культура самосознания. Человек в поисках истины своего бытия*. – М., 1989. – С. 226.

дучи вільною, може вибирати серед багатьох мотивів і навіть такий, що суперечить життєвим інтересам людини. Інакше кажучи, людина являє собою єдину істоту; що може добровільно діяти всупереч своїм власним інтересам.

Деякі автори порівнюють роль вибору в суспільстві із роллю природного добору в еволюції живої природи (Е.А. Араб-Огли). Об'єкт дослідження соціогенетики – нової науки про внутрішні механізми розвитку суспільства – визначається як закономірності і механізми спадкоємності, мінливості і добору (Ю.В. Яковець). Вважається, що філогенетичним попередником вибору служить “рефлекс свободи”, відкритий І.П. Павловим у вищих тварин, описаний етологами як “мотивація опору примушення”. “Активність, викликана перепоною в певних випадках і у певного типу людей, може відтиснути первісну спонуку на другий план... Потреба переборення лежить в основі вольових властивостей суб'єкта, а ступінь задоволення потреби в озброєності надає йому риси упевненості, рішучості, стійкості в екстремально складних обставинах”¹.

Для розуміння суті вибору важлива його мотивація, яка в основі має потреби людини, що виникають залежно від сформованих, об'єктивних і суб'єктивно значущих умов існування. “Визнання потреб вихідною причиною вчинків, відмова від погляду на мислення людини як на першоджерело і рушійну силу її діяльності стало початком справжнього наукового пояснення цілеспрямованої поведінки людини... Потреба є специфічною (суттєвою) силою, що керує поведінкою і діяльністю людини, визнаючи її вчинки. Люди задовольняють свої потреби, взаємодіючи з оточуючою їх природою і соціальним середовищем, причому останнє включає в себе світ людської культури”². Особливе значення надається знанням і умінням, які детермінують людські потреби – “поведінка є потребою, озброєною інформацією про шляхи її задоволення”³.

Звичайно, людина робить вибір серед одночасно конкуруючих потреб, враховуючи існуючі можливості їх задоволення; не свідомість сама по собі і не сама по собі воля визначають той чи інший вчинок, а їх здатність посилити або ослабити ту чи іншу з

¹ Симонов П.В. Междисциплинарная концепция человека. – М., 1989. – С. 14–15.

² Симонов П.В. Междисциплинарная концепция человека. – М., 1989. – С. 4.

³ Там само. – С. 5.

потреб¹. Коли серед конкуруючих потреб є одна, настільки сильна, що вона перевищує всі інші, тоді саме вона мобілізує резерви безсвідомого і спрямовує діяльність надсвідомого (творчої інтуїції) на своє задоволення².

Потреби та їх реалізація пов'язуються з поняттям адаптації як функції розвитку особи. Обґрунтовується думка, що задоволення потреб – це спосіб підтримувати адаптацію людини до оточуючого середовища: “Суспільно-історична сутність адаптацій полягає, перш за все, в розвитку потреб, у їх якісному і кількісному рості”³. Аналогічна думка: “Потреби спрямовані на підвищення рівня адаптації, пристосування людини до оточуючого фізичного і соціального середовища”⁴. Розуміння адаптації як сутності розвитку особи на основі задоволення і збільшення потреб пов'язане з визначенням рівня її домагань. Вважається, що він являє собою результат об'єднання трьох передумов: потреб, ступеня їх задоволення і соціального тиску. При цьому динаміка процесу задоволення свідчить про високий рівень адаптації, а стабільність – про низький⁵.

Саме потреби є внутрішніми причинами більшості актів вибору форм поведінки; це біологічні, соціально-психологічні, світоглядні потреби. Вищі з них – результат усвідомлення особою суспільних цінностей та інтересів⁶.

На біологічному рівні спектр потреб досить стабільний, тому що пов'язаний із задоволенням і забезпеченням основних функцій життєдіяльності, на соціальному – вибір носить більш складний і суперечливий характер. Варіанти вибору як основи діяльності різняться за її сферами, об'єктом, функціональною роллю, суб'єктом (наприклад, індивідуальні, групові, колективні). Зрозуміло, що задоволення всіх можливих біологічних і соціальних потреб для будь-якої конкретної особи не реальне і навіть не необхідне. Тому компенсація невідповідності між потребами особи і можливостями їхнього

¹ Див.: Симонов П.В. *Междисциплинарная концепция человека*. – М., 1989. – С. 54.

² Див.: Там само. – С. 55.

³ Кузнецов П.С. *Адаптация как функция развития личности*. – Саратов, 1991. – С. 6.

⁴ Кудрявцев В.Н. *Право и поведение*. – М., 1978. – С. 18.

⁵ Див.: Кузнецов П.С. *Адаптация как функция развития личности*. – Саратов, 1991. – С. 6–7.

⁶ Див.: Кудрявцев В.Н. *Право и поведение*. – М., 1978. – С. 19.

задоволення залежить від вибору пріоритетних, ведучих потреб і, відповідно, формування провідних мотивів діяльності.

Спрямованість особистості як сукупність стійких мотивів логічно пов'язувати з характером і об'єктом вибору діяльності. Такі сторони діяльності особи, як мотив, потреби і вибір, нерозривно пов'язані між собою. Зростаючий інтерес до психології особистості насамперед фокусується на її ядрі – мотиваційній сфері, а вивчення останньої, у свою чергу, стимулює дослідження природи потреб, на основі яких формується вибір. Відомо, що найбільш численними в галузі дослідження мотивів діяльності були роботи представників біхевіоризму, а також глибинної психології. У першому випадку під мотивом розуміються будь-які стимули, зовнішні і внутрішні, у другому – головне значення надається біологічним інстинктам, які, деформуючись у соціальних умовах, виявляються у своїх схованих, символічних формах (психоаналіз та ін.). Вчення про мотиви пов'язувалося і з ідеєю про їхню суб'єктивно-об'єктивну природу (К. Левін).

Зв'язок мотиву та вибору обумовлений структурою мотиву і являє складне утворення, що містить у собі різноякісні компоненти, з яких одні є провідними, основними, а інші – підрядними. Це обумовлено як нерівнозначністю потреб особи, так і іншими чинниками: "Потреби (спонуки) й інтереси, у тому числі й усвідомлені суспільні цінності, служать не єдиним джерелом мотивації. Таким джерелом може бути також і більш безпосередній вплив зовнішнього середовища, який, наприклад, породжує проблемну ситуацію, що потребує якогось вчинку, щоб її вирішити. З другого боку, джерелом мотивації поведінки можуть бути різні життєві плани, які досить часто значно відрізняються від реальної дійсності"¹. Вихідними мотивами поведінки, як пріоритетними, так і ні, є мотиви певної соціальної групи, до якої належить суб'єкт.

Отже, мотивація являє собою складний акт і основу усвідомленого або неусвідомленого вибору. Якщо мотив – це внутрішній імпульс, безпосередня причина вибору, то вчинок – це результат вибору. У випадку усвідомленого вибору виділяють декілька стадій здійснення вчинку: це оцінка можливостей для задоволення своїх потреб і інтересів; вибір об'єктів, на які буде спрямована поведінка;

¹ Кудрявцев В.Н. *Право и поведение*. – М., 1978. – С. 19.

постановка мети; вибір засобів для її реалізації¹. Розуміння такої складності, системності процесу підготовки вчинку логічно приводить до висновку, що на кожному етапі може бути зроблена помилка, завдяки чому і сам вибір буде сприйматися як неправильний і вчинок як неприйнятний, а поведінка особи як відхиляюча, навіть антисуспільна, протиправна.

¹ Див.: Кудрявцев В.Н. *Право и поведение*. – М., 1978. – С. 22.

Глава IV

Психолого-кримінологічний аналіз суб'єкта антисуспільної поведінки

Вибір поведінки як форми діяльності, хоча і детермінований об'єктивними чинниками існування людини, врешті-решт, визнається нею самою – це є спосіб виділити себе з навколишнього світу, спосіб проявити своє “Я”, шлях самосвідомості і самовираження особистісних властивостей. Тому і відповідальність за свій вибір насамперед несе сама людина. Караність же або некараність за результати вибору має залежати не від того, відповідає чи ні поведінка людини сформованим нормам, а від того, чи завдає вона шкоди суспільству або самій особі, виходячи з розуміння істини об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і людського духу. Саме такий підхід, на нашу думку, є вихідним методологічним принципом дослідження девіантних форм поведінки антисуспільної спрямованості.

Логічно виникає питання, наскільки відповідальність за вибір форм поведінки залежить від самої особи, а наскільки від об'єктив-

них обставин? І як визначити міру відповідальності – відбиття результату взаємодії цих суб'єктивних і об'єктивних чинників?

З одного боку, норми являють собою певні правила поведінки людини у просторі суспільних відносин. Звичайно, людина є вільною істотою і в межах властивій їй свободи може вести себе по-різному, але саме норми поведінки є очікуваними суспільством правилами поведінки. А це означає, що свобода волі людини певним чином обмежена суспільними правилами, за допомогою яких здійснюється координація індивідуальної і колективної свободи. Тому норми поведінки завжди виключали абсолютну свободу, й мова може йти тільки про відносну свободу вибору поведінки, а в іншому випадку діє правовий або моральний фактор кризовості, конфліктності. Ось чому людина, порушуючи суспільні норми поведінки, повинна бути готова до певних санкцій, застосування яких необхідне для забезпечення поважного ставлення індивідів до суспільних установок щодо вибору вольових рішень.

Але, як писав ще в свій час Р. Крафт-Ебінг, у суспільній свідомості все більше й більше укорінюється уявлення про те, що головним при розгляданні правової відповідальності особи має бути не величина об'єктивної вади, яку вона завдала, а саме та міра, в якій протиправна діяльність була здійсненням її свободи волі або вибору¹. Вчений виділяє дві умови карно-правового ставлення: протизаконне діяння є наслідком бажання особи, і це бажання має бути свободним. Останнє при цьому означає усвідомлення протизаконності діяння і здатність вибрати одне з двох: здійснити діяння або відмовитись від нього².

Якщо моральна здатність до ставлення не співпадає з юридичною, а є її вищим ступенем і ширше за неї, то психологічна здатність до ставлення "співпадає в сутності з юридичною, є її припущенням. Вона має місце, коли існують: а) розуміння... у смислі юридичної здібності до ставлення і б) свобода вибору"³. Вчений виділяє судову антропологію – галузь судової медицини, завданням якої має бути застосування медичного досвіду при вирішенні питання про суб'єктивний склад злочину як суттєву умо-

¹ Див.: Крафт-Эббинг. Начала уголовной психологии для врачей и юристов. – СПб., 1874. – С. 1–2. *

² Див.: Там само. – С. 2.

³ Див.: Там само. – С. 3.

ву ставлення¹; “предметом дослідження судової антропології є лише конкретна, індивідуальна свобода волі”².

Щодо свободи волі, то, заперечуючи ідеї “абсолютної свободи волі” і визнаючи можливість лише її відносного характеру, Р. Крафт-Ебінг пише, що держава, стосовно волі приватної особи, тобто індивідуальної волі, вимагає лише здібність робити порівняльну оцінку уявлень і у рамках установленної суспільством норми поступатися своїми егоїстичними спонуканими на користь розумних уявлень, відповідних вимогам моральних і державних законів³. Умови, при яких стає неможливим здібність до самовизначення, на його думку, такі: 1) недосягнення зрілості тілесного і розумового розвитку особи, яка такої зрілості може досягти; 2) затримання розвитку й ушкодження мозку раніше, ніж особа досягла належного розвитку (недоумство із спотвореними прагненнями, природжений моральний розлад та ін.); 3) хворобливі стани, що порушили психічні процеси після належного розвитку (розумовий розлад); 4) минуці розлади психічної діяльності внаслідок швидко виникаючих і зникаючих змін нормального функціонування мозку⁴.

Суб’єктивні чинники девіантної поведінки, як ми бачили, можуть носити не тільки соціальний характер, а й мати суттєво біологічну фізіологічну (нейрофізіологічну) основу. Зокрема, в процесі вибору велике значення має несвідоме – сукупність психічних процесів, що знаходяться поза рефлексією суб’єкта⁵. Це може бути глибоко захований страх – реакція на виникнення загрози або біологічному, або соціальному буттю людини. Як форма попередження дії погрозуючого чинника, страх, розростаючись, спроможний змінити поведінку особи у бік агресії. Агресивною вона може стати і під впливом пристрасті, коли вольові моменти зливаються з емоційними. Індивідуальна психологія (А. Адлер) постулює, що структура особистості закладається в ранньому дитинстві (до 5 років) у вигляді особливого “сти-

¹ Див.: Крафт-Ебінг. *Начала уголовной психологии для врачей и юристов.* – СПб., 1874. – С. 4.

² Див.: Там само. – С. 5.

³ Див.: Там само. – С. 8.

⁴ Див.: Там само. – С. 9.

⁵ Див.: Шерток Л. *Неосознаваемое в психике человека.* – М., 1982; Зелинский А.Ф. *Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении.* – Харьков, 1986; Маноха О.С. *Методологічна функція кримінології // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ.* – 1998. – № 1.

лю життя”, який обумовлює характер психічного розвитку і, відповідно, форми поведінки¹.

Незаперечне значення має й темперамент особистості, він помітно впливає на поведінку. Форма поведінки в цьому випадку детермінується інтенсивністю, швидкістю і ритмами психічних процесів, співвідношення яких і визначає види темпераменту. Темперамент впливає на оцінку чинників людського існування, а тому і на мотиви відповідної реакції, а звідси і на вибір форм поведінки, пов’язаних із шкідливістю або корисністю зовнішнього впливу.

Емоції також небайдужі при виборі нетрадиційних форм поведінки, бо є пристрасним переживанням подій, що відбуваються, а саме таких, які відповідають або не відповідають потребам особистості. Будучи суб’єктивною формою вираження потреб, емоції детермінують мотив діяльності і засоби її реалізації. Значною мірою на вибір поведінки, особливо її суспільно небезпечних форм, впливає загострена емоційність при стресах, фрустрації, особливо в ситуаціях зовнішнього блокування мотивації або швидкого темпу соціокультурного розвитку. Зокрема, зміни функціонального стану людини при стресі визначають її ставлення до навколишнього світу, у тому числі до конкретних індивідів. Ці зміни іноді мають деструктивний, антигромадський характер, коли стрес виникає одночасно у багатьох людей; тоді соціальна взаємодія стає іншою – спостерігається, зокрема, ріст правопорушень і т. п.

До групи чинників, що обумовлюють риси поведінки особистості, у тому числі і у її девіантних формах, належать розлади психічних процесів, неявні і явні. У першому випадку можна говорити, зокрема, про граничні стани між психічним здоров’ям і патологією. До них належать патологічні, але оборотні розлади, які виникають при гострих психічних травмах або слабких, але постійно діючих, а також при тривалих соматичних захворюваннях. Граничні стани – це неврози, що є реакцією на порушення значимої для людини системи відносин; психопатії, що викликаються особливими, екстремальними умовами середовища. Вони безпосередньо перешкоджають соціальній адаптації людини внаслідок певної патології характеру².

¹ Див.: Адлер А. *О нервическом характере*. – М., 1997; Адлер А. *Практика и теория индивидуальной психологии*. – М., 1995.

² Див.: Веккер Л.М. *Психика и реальность: единая теория психических процессов*. – М., 1998. – С. 15.

Формою штучно створеного є психоделічний стан людини, що виникає внаслідок зміни свідомості під впливом психоделіків (наприклад, ЛСД та ін.); вони викликають галюцинації, різкі зміни відчуттів, спотворене сприйняття простору і часу, прискорення або уповільнення розумової діяльності. Психоделічний стан, як правило, приводить до глибоких змін особистості, у тому числі з агресивною спрямованістю.

Отже, проблему вибору форм поведінки, її трансформації з урахуванням усього спектра чинників, що її обумовлюють, доцільно досліджувати поетапно, зосереджуючи увагу на аналізі детермінуючого впливу кожного з них.

Перш за все, це сама *особа девіанта* – суб'єкта поведінки, що відхиляється від прийнятих суспільних стандартів. Будемо відштовхуватись від загальноприйнятого поняття особи – “стійкої системи соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена суспільства або спільності. ... Особа визначається даною системою суспільних відносин, культурою та обумовлена також біологічними особливостями”¹. У літературі ми знайдемо схожі визначення – “розглядаючи вік, стать та інші подібні показники, слід говорити скоріше про соціально-біологічні, а не просто біологічні ознаки особи, маючи на увазі, що навіть за природними характеристиками індивіда ... стоять, кінець кінцем, соціальні властивості”².

“Досліджуючи особу злочинця, – писав М.П. Дубінін, – необхідно спиратися на дані соціології, психології, педагогіки, генетики, філософії і т. п. У зв'язку з цим особливо важливе правильне розуміння вихователями, педагогами і т. п. проблеми співвідношення біологічного і соціального в процесі становлення особи. Ця проблема має велике значення, бо від її трактовки залежить як стратегія і тактика напряду роботи із соціальної профілактики злочинів, так і індивідуального підходу до кожного злочинця”³.

Підкреслюється, що і така форма поведінки і діяльності, як злочин, – це система соціологічних, психологічних, моральних та інших суб'єктивних, особистісних факторів, у якій кожен з них відбивається в особі суб'єкта, набуваючи психологічного статусу: “Пси-

¹ Большой энциклопедический словарь. – М.–СПб., 1998. – С. 653.

² Личность преступника. – М., 1975. – С. 39.

³ Дубинин Н.П. Что такое человек. – М., 1983. – С. 312.

хологія ... представляє арену, на якій відбувається взаємодія соціального і біологічного, а цю арену не може минати жодний фактор"¹. У процесі аналізу співвідношення соціального і біологічного в особі суб'єкта антисуспільної поведінки робиться висновок, що формування її неповторного духовного світу "відбувається у взаємодії генетичної і соціальної програм"².

Ці думки аналогічні позиції, яку ми вже наводили, а саме, що соціальне виникає з біологічного через психічне, а потім, за принципом зворотного зв'язку, саме через психічне впливає на біологічне³.

Конкретний злочин, зауважує В.М. Кудрявцев, це елементарна частка злочинності, детермінованої всіма факторами, які розглядаються на рівні філософського і соціологічного аналізу її причин. "Тільки тепер вони ще більш конкретизуються, в певному розумінні спрощуються і переходять у психологічну форму, пояснюючи цілі і мотиви поведінки окремої людини – злочинця"⁴.

Це означає, що людська поведінка в нормі, девіантна і делінквентна, перш за все, являє собою психічний акт, зовнішній прояв психіки – системної властивості "високоорганізованої матерії, яка полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, в побудові суб'єктом невідчуженої від нього картини цього світу і саморегуляції на цій основі своєї поведінки і діяльності"⁵.

Але можна зустріти і таке твердження: "Уявлення про те, що предметом вивчення людини з метою виявлення закономірностей її поведінки служить її психіка, духовний світ, погляди, переконання і т. п. – вчорашній день у розвитку психологічної науки", бо насправді психологія вивчає людську поведінку⁶. Однак далі визначення особи злочинця базується саме на її психологічній характеристиці: "Отже, злочинець – це, по-перше, особа, яка володіє свободою вибору лінії поведінки (свободою волі), і, по-друге, здійснює цей вибір з егоїстичних інтересів, свідомо приймає негативне рішення. Саме тому

¹ Кримінологія. – М., 1995. – С. 92.

² Кримінологія. Общая часть. – СПб., 1992. – С. 86.

³ Див.: Югай Г.А. Антропосоциогенез: философские и психологические аспекты. – М., 1982. – С. 31.

⁴ Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. – М., 1998. – С. 16.

⁵ Краткий психологический словарь. – М., 1985. – С. 265.

⁶ Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М., 1985. – С. 108.

він і має бути покараним, і мета покарання – вплинути на свідомість людини таким чином, щоб надалі вона приймала тільки правильні рішення, утримуючись від скоєння злочинів”¹. (Не аналізуючи глибоко це висловлювання, все ж запитаємо: чи тільки злочинець має свободу вибору, чи це його особливий привілей, порівняно з законослухняними громадянами; чи обов’язково єгоїст є злочинцем; чи може людина “надалі” приймати тільки правильні рішення та ін.).

Щодо “особи злочинця”, яка є предметом психологічного аналізу в кримінології, то, на нашу думку, це питання можна розглянути інакше, виходячи з того, що дослідників цікавить не тільки тип особи, яка вчинила злочин, а й така особа, яка потенційно може його скоїти. Йдеться про “суспільно небезпечну особу”, сукупність морально-психологічних властивостей якої, за О.Б. Сахаровим, сприяє тому, що людина у відповідній ситуації орієнтується на вибір антисуспільного варіанта поведінки, і це дає підставу характеризувати її як суспільно небезпечну, виділити дану особу як якісно відмінну від законослухняних громадян². Про те, що поняття “особа злочинця” недоцільно поширювати на потенційних злочинців, писав і А.Ф. Зелинський, підкреслюючи, що “слід визнати, що властивостей, однозначно атестуючих особу злочинця, не існує”³, і про особу злочинця можна говорити лише у відношенні людини, “винної у злочинній діяльності, тобто такої, що зробила ряд навмисних, цілеспрямованих, передбачених кримінальним законом дій заради реалізації загального для них мотиву”⁴.

Схожа позиція й інших фахівців; так, ознаки особи злочинця поділяються на дві групи: до першої належать типові риси будь-якої особи, що набувають кримінологічного значення. Іншу групу ознак створюють ті, які прямо чи опосередковано пов’язані із скоєнням злочину – це “соціально деформовані переконання, установки, ціннісні орієнтації, спрямованість особи злочинця”⁵.

¹ Див.: Яковлев А.М. *Теория криминологии и социальная практика*. – М., 1985. – С. 108.

² Див.: Сахаров А.Б. *Актуальные вопросы учения о личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника*. – М., 1979. – С. 14.

³ Зелинский А.Ф. *Криминальная психология* – К., 1999. – С. 24.

⁴ Там само. – С. 23.

⁵ *Криминология. Общая часть*. – СПб., 1992. – С. 89.

Таким чином, об'єктом кримінологічного дослідження, перш за все, повинна стати психологія певного типу особи (бо без особи немає ні протиправної поведінки, ні скоєного злочину), який за своїми характеристиками може бути названий "суспільно небезпечним" (для повноти картини сюди включається і дослідження особи злочинця). І коли йдеться про тип особи, а не конкретну людину, то дослідження має бути побудоване на досить узагальнених уявленнях, на тій основі, відштовхуючись від якої, можна розглянути різні варіанти поведінки як способу взаємодії людини з оточуючим середовищем.

Ця загальна основа, на нашу думку, складається з ряду принципів положень, кожне з яких ми розглянемо окремо.

І. Розвиток людини передбачає розвиток, зміну форм її поведінки. Це означає, що поведінка закономірно, з необхідністю трансформується, відхиляючись у напрямі, обумовленому специфікою впливаючого зовнішнього середовища.

Відхилення бувають двох типів:

– ті, що об'єктивно безпечні або нейтральні до цілісності, гармонійності відносин людини і середовища;

– ті, що руйнують сбалансованість людських стосунків з наслідком розхитування стабільності суспільної системи.

Останній тип відхилень має привертати до себе особливу увагу: одні з них порушують цілісність суспільних відносин в якихось окремих ланках суспільної структури, що не погрожує системі в цілому. Інші відзначаються великою силою руйнування (особливо коли набувають масового характеру) і для суспільства виявляються неприйнятними.

Розглянемо цю проблему під кутом зору її кримінологічної значущості.

Традиційно вважалося, що поведінка з відхиленнями – це завжди антигромадська поведінка: "Девіантна поведінка – поведінка, що порушує загальноприйняті в даному суспільстві норми і правила. До поведінки з відхиленнями звичайно відносять правопорушення, злочинність, алкоголізм, наркоманію, самогубство та ін."¹. З цього випливало, що за будь-яке відхилення поведінки від прийнятих стандартів особистість повинна нести той або інший вид

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1989. – С. 453.

відповідальності перед суспільством. Коли ж стає все більш зрозумілим, що відхилення від норми не завжди мають антигромадський, протиправний характер, тоді актуалізується питання: чи правомірно прямо пов'язувати будь-які форми девіацій з відповідальністю особистості за них, тим більше, що жорстке нормування поведінки, нав'язування суспільством ідеологічних і моральних стандартів у певні моменти дають підставу говорити вже про відповідальність суспільства, держави перед особистістю, тому що соціальна норма нерідко з часом втрачає свій прогресивний характер¹.

Динамічна природа поведінки детермінується багатьма чинниками. "Поле можливостей", за В.М. Кудрявцевим, визначається соціальною, економічною і політичною структурою суспільства. Важливе значення надається впливу на особистість системи форм суспільної свідомості і відповідних їм суспільних інститутів. При цьому, як відзначалось, соціальний вплив не завжди має позитивний характер. Стосовно права, це пов'язано з тим, що воно, як і будь-яка нормативна система, не може бути настільки ж рухливим, як реальне суспільне життя. Право відбиває соціальні потреби того періоду часу, коли воно створюється із деяким прогнозом на майбутнє; зрозуміло, що воно пов'язане з регулюванням суспільних відносин, що існують у момент його створення. Застосовується ж це право іноді тривалий час, і в результаті складається ситуація, при якій протиправні дії викликаються значною мірою невідповідністю між старими правовими розпорядженнями і новими суспільними потребами³.

Аналогічна думка А.Ф. Зелінського: "Деякі види злочинів безпосередньо пов'язані з дотриманням віджитих шкідливих традицій і звичаїв... Традиції виникають з минулого. Це, образно кажучи, життя минулого, яке переходить у майбутнє"⁴.

Розуміючи норму як компонент соціальної структури, треба погодитись із зауваженням, що "головна причина деформації соціального інституту – невиконання ним тих функцій, на які він розра-

¹ Див.: Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М., 1986. – С. 133; Андросюк В.Г. Людина і зброя // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 82; Чукут С.А. Генеза духовної культури. – Київ, 1999. – С. 44.

² Див.: Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М., 1986. – С. 158.

³ Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х., 1986. – С. 94–95.

⁴ Кудрявцев В.Н. Социальные деформации. – М., 1992. – С. 38.

хований”¹; так виникають кризові ситуації в суспільстві як найвищий ступінь соціальної деформації².

Таким чином, збільшення кількості і форм девіацій пов’язане не тільки зі здатністю людської поведінки розвиватися відповідно до розвитку особи і суспільства, а й з усе більш диференційованим, адекватним відбиттям у собі соціальної неспроможності деяких з існуючих норм.

Е. Шур зауважував, що категорії злочинної поведінки не є строго фіксованими, незмінними і взагалі відзначаються суперечливим характером: “Практично будь-яке сучасне суспільство має систему кримінальних законів, які передбачають певну частину основних злочинів, таких як убивство, кровозміщення, тяжкі ображення особи і серйозні порушення прав власності. Однак навіть у цих категоріях не існує повної одноманітності у визначенні злочинів, що пом’якшують вину обставин, ступені офіційної реакції на злочини і т. п.”³.

Відношення до одних і тих злочинів у різних країнах і в різні роки може бути різним; це, зокрема, стосується статевих злочинів, політичної благонадійності і комерційної чесності⁴. “Ми, між іншим, маємо констатувати, – писав Е. Шур, – що, визначаючи зміст кримінального права, ми тим самим якоюсь мірою впливаємо на природу і масштаби злочинності”⁴.

Багато хто схильний бачити причину злочинів у “хибах” індивіда, а не в умовах, що існують у суспільстві⁵. “Обивательське відношення до злочинців тільки закріплює в народі уявлення про те, що злочинець не такий, як усі, що він стоїть поза суспільством. Це уявлення... зовсім ні на чому не засновано у світлі нинішніх наукових знань про природу злочинної поведінки. Було б, можливо, корисніше замінити поняття “злочинець” значно більш правильними термінами, скажімо, такими, як “осуджений”, “підзахисний” або “підозрюваний”. Але важливіше за все те, що ми ще дуже мало задумуємося над тим, чому люди стають на шлях злочинів, і більше витрачаємо

¹ Див.: Кудрявцев В.Н. Социальные деформации. – М., 1992. – С. 16.

² Шур Э.-М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке. – М., 1977. – С. 25.

³ Див.: Там само. – С. 25, 26.

⁴ Див.: Там само. – С. 26.

⁵ Див.: Там само. – С. 15.

часу на з'ясування того, чому деякі форми злочинної поведінки превалюють у нашому суспільстві”¹.

Система суспільних норм складна, як будь-яка система. Є норми, що утворюють структурну основу соціуму – в них відбиваються загальнолюдські позитивні риси особи, без яких суспільство просто не може існувати, а є норми часу, необхідні для утримання історично конкретних форм людських спільнот, і їх жорстке дотримання не виправдане тоді, коли потреба в цих нормах зникає. Відхилення від цих норм – і в бік регресу, і в бік прогресу – буде сприяти їх знищенню і встановленню більш адекватних новому часу норм, правил, форм права. “Руйнування нормативної системи не відбувається одномоментно.., воно починається з того, що “виходять із ладу” окремі норми або групи норм, пов’язані з тим чи іншим інститутом. Лише потім цей процес поширюється, масштаби його зростають”².

Ось чому, аналізуючи взаємозв’язок “норма – вибір – відповідальність”, можна зробити висновок, що норма не може бути однозначною основою для висновку про відповідальність особи за будь-яке відхилення від неї. Таким критерієм може бути лише рівень відповідності або невідповідності обраної форми поведінки існуючим морально-правовим суспільним реаліям сьогодення.

Динамічний, суперечливий характер розвитку суспільних норм (бо будь-який розвиток – це є самозаперечення) обумовлює і різноманітність відхилень від них. В одному з перших монографічних досліджень проблеми відхилень, девіантної поведінки наводиться їх певна класифікація. Відхилення поділяються на тимчасові і випадкові; стійкі і характерні для певної особи; парціальні (окремі) і глобальні; різкі і чітко виражені або навпаки – такі, що межують з нормою; а також патологічні і кримінальні³.

Тимчасові відхилення пов’язуються з певною несприятливою ситуацією, яка пригнічує або навпаки – збуджує особу, і її поведінка дещо змінюється. Парціальні відхилення свідчать про нецілісність особи, її непослідовність, внутрішню суперечливість. Глобальні ж відхилення для особи, які захоплюють її цілком, створюють “атипо-

¹ Див.: Шур Э.-М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке. – М., 1977. – С. 27–28.

² Кудрявцев В.Н. Социальные деформации. – М., 1992. – С. 51.

³ Див.: Ковалев А.Г. Психологические основы исправления правонарушителя. – М., 1968. – С. 38–39.

ву особу” порівняно з існуючим “нормотипом”¹. Під “нормотипом” розуміється поняття, в якому узагальнені різноманітні властивості багатьох осіб: “Нормотип виражає цілий клас індивідуальностей, що мають спільність у своїх головних і суттєвих соціальних виявленнях”².

Для того, щоб норма дійсно служила основним критерієм для висновку про відповідальність конкретного суб’єкта, вона повинна мати характер динамічної, відкритої системи розпоряджень із значною кількістю ступенів свободи, що дозволяє якнайкраще враховувати складність, організованість, взаємозв’язок об’єктивних і суб’єктивних чинників, детермінуючих людську поведінку.

Попередження антисоціальних форм девіантної поведінки може позитивно позначитися на корекції й інших форм відхилень, що передують, зокрема, злочинній поведінці. Аналізуючи життєвий шлях правопорушника, завжди можна знайти ті вади його особистості, що спочатку призвели до аморальних вчинків, а потім і до більш серйозного конфлікту з правилами поведінки в суспільстві, з кримінальним законом. При цьому важливе значення мають не тільки життєві умови або особливості конкретної обстановки, наприклад, невіпорядкованість, дійсна або уявна образа, а також суто індивідуальні риси особистості.

Практика життя свідчить, що з розвитком суспільства система норм поведінки ускладнюється. Види соціальних норм класифікуються на соціальні установки та технічні правила. Під соціальними установками прийнято розуміти соціальні норми у вузькому розумінні, коли вони зумовлюють поведінку людини, пов’язану зі ставленням до інших членів суспільства. “Для того, щоб забезпечити поважне ставлення до таких норм, суспільство вживає певних заходів, починаючи з виховання й до застосування санкцій, за допомогою яких порушника соціальних норм позбавляють тих чи інших благ”³. Технічні ж правила являють собою такі норми поведінки, які є соціальними тільки опосередковано, тобто регулюють не ставлен-

¹ Див.: Ковалев А.Г. *Психологические основы исправления правонарушителя*. – М., 1968. – С. 39.

² Див.: Там само. – С. 37.

³ Маркович Д.Ж. *Общая социология*. – М., 1998. – С. 316. Див. також: Слободчиков В.И. *Психологические проблемы становления внутреннего мира человека* // *Вопросы психологии*. – 1986. – № 6. – С. 14–22.

ня людини до інших людей, а ставлення людей до природи і техніки. Технічні норми, по суті, являють собою інструкції з питань про те, як необхідно людині діяти.

Перспективною здається позиція В.М. Кудрявцева стосовно того, що поведінка – це більш широка категорія, ніж діяльність; такий підхід дозволяє враховувати весь спектр видів і форм поведінки, включаючи афективні та імпульсивні дії, зовнішні і внутрішні форми активності, а також виділяти певні рівні поведінки, у тому числі свідомі вольові вчинки й елементи несвідомих реакцій¹.

II. Людина адаптується до змін умов існування шляхом трансформації своєї поведінки, в основі якої лежать специфічні перетворення природного і духовного характеру. Коли б поведінка завжди була адекватною зовнішнім обставинам, то між людиною і суспільством ніколи б не виникали конфліктні ситуації. Але це об'єктивно неможливо внаслідок універсальної внутрішньої суперечливості існуючого – тожність завжди передбачає різницю, а якість загального не співпадає з якістю одиничного. Особа як одиничне розвивається значно динамічніше, ніж суспільство (загальне), і можливість дезадаптації людини до умов життя завжди об'єктивно обумовлена.

Не можна не погодитися з думкою, що “соціально-психологічне відчуження породжує дезадаптацію індивіда... Дезадаптація, відчуження більшості правопорушників відрізняє їх від законослухняних громадян. Без усебічного врахування цієї обставини профілактика злочинних дій з їх боку, рівно як і їх виправлення і перевиховання, є малоефективним”².

Підтримуючи такий підхід до аналізу поставленої проблеми як вельми перспективний, все ж вважаємо, що наведене визначення можна скоригувати, поглибити.

А саме: у процесі закономірного розвитку суспільства, його кількісних і якісних перетворень (тобто в процесі його еволюційних і революційних змін) і самі компоненти структури суспільних утворень, і всі члени такого суспільства певною мірою знаходяться у стані дезадаптації. І тільки з часом встановлюється, формується біо-

¹ Див.: Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М., 1986. – С. 133.

² Криминология. – К., 1995. – С. 102.

соціальна або психологічна адаптація, але неоднакова за змістом і суттю у окремих осіб, а також представників певних соціальних верств населення. Аналізуючи причини злочинності, Е. Шур зауважував: "Для нашої теми поняття "інновація", під яким розуміється прийняття індивідом якихось культурних цінностей при одночасній відмові від засобів, що схвалюються суспільством..., є найбільш суттєвим. Припустимо, саме це й відбувається у більшості злочинів і правопорушень"¹.

Одні з форм адаптації можуть бути прийнятними для суспільства, а інші – ні. Тобто одні форми знаходяться в гармонії з новими соціальними реаліями, а інші їм частково або повністю суперечать. Останні і є антисуспільною, навіть злочинною діяльністю. Зокрема, наприклад, *організована злочинність – це форма адаптації представників певної частини суспільної спільноти. І ніяк не можна її ототожнювати зі станом дезадаптації, бо вона все більше набуває систематизованого характеру: утворюється особливий соціальний простір – "злочинний світ", із своїми звичаями, традиціями і законами, мовою і т. п. В інших випадках йдеться про правопорушників, які знаходяться у процесі дезадаптації до нових соціальних умов життя, і чим екстремальнішими є ці умови, тим небезпечнішою є й така особа.*

Вище вже зверталася увага на думку про неправомірність узагальнення визначення "особа злочинця", бо поняття "особа злочинця" і "особа криміногенна" різні. "Існування якісної своєрідності особи злочинця, – вважав Ю.Д. Блувштейн, – зовсім не настільки очевидне, щоб бути прийнятим на віру без переконливих доказів; не тільки чисто логічний, а й змістовий аналіз породжує серйозні сумніви у правомірності спроб сконструювати універсальний зміст поняття "особа злочинця"². Поняття "особа злочинця", на думку Г.М. Міньковського, слід розглядати як приватний випадок "особи правопорушника", а останнє, у свою чергу, включити у ще більш загальне поняття – "особа з соціально відхиляючою поведінкою"³.

¹ Шур Э.-М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке. – М., 1977. – С. 157.

² Див.: Блувштейн Ю.Д. О содержании понятия "личность преступника" // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979. – С. 51.

³ Див.: Миньковский Г.М. О некоторых общих положениях криминологического изучения личности // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979. – С. 25.

Така особа (за іншою термінологією “особа криміногенна”) “має цілісний комплекс соціально-набутих, відносно стійких негативних властивостей, зумовлюючих протиправну, кримінальну поведінку”¹. І цим вона мовби відрізняється від “особи злочинця”. Але визначення цього поняття, на нашу думку, більше підходить для розуміння особливостей “суспільно небезпечної особи” (“особи з відхиляючою поведінкою”, “особи криміногенної”) як такої, що знаходиться у стані дезадаптації щодо умов оточуючого середовища. Про це свідчить і загальноприйняте визначення – говориться, що “злочинець – це особа з більш високим рівнем тривожності і невпевненості в собі, імпульсивності й агресивності, відчуженості від суспільних цінностей і корисного спілкування”².

Відомо, що соціалізація індивіда – це процес формування у нього соціальних рис шляхом засвоєння соціальних цінностей, норм моралі і поведінки, які характерні для суспільних умов його життєдіяльності. Соціальна адаптація – це “вид взаємодії окремої особи, соціальної спільності із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та сподівання її учасників. Це результат процесу їх пристосування до нового соціального оточення”³.

Цей процес відбувається шляхом відображення і, відповідно, акумуляції здобутої інформації, що своїм наслідком надає відображенню вибірного характеру. Відображення є суттю і механізмом будь-якого процесу розвитку, без відображення ніякий рух і розвиток не відбуваються. Форми відображення відповідні певним рівням структурної організації світу; до вищих форм належать біологічна і соціальна адаптація, і як їх синтез – психологічна. Щодо конкретної людини використовувати термін “соціальна адаптація” правомірно, але він більше підходить до аналізу взаємовідносин у процесі розвитку суспільних утворень. Для окремої особи як біопсихосоціального феномена, як уже підкреслювалося, логічніше виходити з поняття психологічної адаптації – відображення суспільних перетворень у змінах психіки людини, які, у свою чергу, трансформують її поведінку, відхиляючи її у той чи інший бік. “Зміни, супровод-

¹ Криминология. – М., 1995. – С. 448.

² Там само. – С. 80.

³ Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. – К.-Х., 1997. – С. 15.

жуючі адаптацію, стосуються всіх рівнів організму: від молекулярного до психологічної регуляції діяльності”¹.

Трансформація поведінки у стані дезадаптації особи і середовища має три виміри: відхилення, які синхронні зміні суспільних норм – тоді ці відхилення суспільством майже не помічаються; відхилення повільніші – вони вже сприймаються як щось нетипове, а тому потенційно небезпечне (наприклад, “дія злочинна – акт антисоціальної, відхиляючої від норми людської поведінки, що посягає на суспільні відносини, які охороняє кримінальний закон”²); і, нарешті, відхилення, які теж нетипові, а тому сприймаються як небезпечні, але за своєю суттю випереджаючи розвиток суспільства. Аналізуючи характер таких відхилень від існуючих соціальних норм, можна передбачити напрями подальшого розвитку суспільства.

Виправданим є проведення аналогії між хворобою як формою життєдіяльності і злочинністю як суспільною хворобою. Принцип однаковості, загальності патології живих організмів, у тому числі людини, почали розвивати І.В. Давидовський, Г. Сельє, П.К. Анохін, О.О. Богомолець. Зокрема, І.В. Давидовський писав: “Так звані патологічні процеси і хвороби – це всього лише особливості процесів пристосування, пов’язаних із суб’єктивним стражданням. Хвороба – це теж життя, а тому і пристосування організму до особливих умов існування...”³; і далі “хвороби людини мають не тільки і навіть не стільки індивідуальний, скільки соціальний патогенез”, у цьому понятті “конкретно й історично поєднуються уявлення про соціальне походження і соціальне значення людських хвороб”⁴. Підкреслюється, що соціальне впливає на природу людини, бо ніяких інших точок прикладання у соціальних факторів, ніж біологічні процеси, не існує.

Доцільно звернути увагу (з приводу розглядання питання про сутність і результати процесу дезадаптації) і на таку думку вченого: не існує абсолютної протилежності між нормальним і ненормальним, прогресивним і регресивним; і пристосування (адаптація) – не завжди доцільний процес, а патологічний – недоцільний, бо хворобливі процеси не є просто гомеостатичними, або урівноважуючими, і не

¹ *Краткий психологический словарь.* – М., 1985. – С. 8.

² *Юридический энциклопедический словарь.* – М., 1984. – С. 84.

³ *Давыдовский И.В. Проблемы причинности в медицине.* – М., 1962. – С. 75–76.

⁴ *О проблеме причинности в медицине.* – М., 1965. – С. 133.

повертають нас при завершенні до колишнього здоров'я, а дають нове здоров'я "і при тому аж ніяк не завжди ... гірше колишнього"¹.

Аналогічна думка щодо такої суспільної хвороби, як духовна криза, висловлюється С. Грофом. Він вважає, що духовна криза містить у собі великий позитивний потенціал, який сприяє росту й одужанню особи². Зауважується, що будь-яка людина, переживаюча екстраординарні психічні і фізичні явища, негайно отримає від більшості сучасних європейців і американців ярлик психічно хворої. У той же час зростає число людей, які "замість того, щоб остаточно зануритися у безумство, часто виходять із подібного стану не тільки почувавши себе здоровими, а й виконуючи свої повсякденні обов'язки на більш високому рівні. У багатьох випадках після цього вилікуються і застарілі емоційні, духовні і фізичні нездужання"³. Але наслідки духовної кризи можуть бути й іншими. Маючи на увазі сучасну глобальну еволюційну кризу людства, С. Гроф пише, що найбільш руйнівними рисами психіки сучасної людини є агресивність і ненаситність⁴.

У цілому ж, на основі сказаного, може скластися думка, що, визначаючи злочинність як суспільну хворобу, ми визнаємо, що це не тільки необхідний (закономірний) компонент суспільного розвитку, а й такий, боротьба з яким укріплює саму систему. Тому що протистояння злу посилює добро. Це й так і не так, бо все залежить від того, хто і як цю хворобу лікує. Суспільно хвора людина – це особа у стані дезадаптації до соціальних умов життя, і лікування з боку суспільства має бути спрямованим таким чином, щоб дезадаптація перейшла у форму позитивної адаптації, коли людина знов починає бути корисною для суспільства. Лікування суспільних хвороб – процес такий же тривалий, як і хвороб взагалі, бо те, що поступово розвивається – дезадаптація до середовища, – також поступово і відновлюється: "Відхиляюча поведінка, правопорушення і злочин виникають не в результаті свідомого вибору, як механічна реакція на дію певного фактора або на сполучення факторів у конкретній ситуації, а у процесі взаємодії в ході тривалого пристосування суб'єкта і його

¹ Давыдовский И.В. Методологические основы патологии // Вопросы философии. – 1968. – № 5. – С. 85.

² Див.: Духовний кризис. – М., 1995. – С. 15.

³ Див.: Там само. – С. 13.

⁴ Див.: Там само. – С. 243.

реакції на дії інших”¹. Якщо ж “лікар” не професіонал або йому бракує терпіння, то ця хвороба може посилюватися, перейти у стан негативної адаптації, тобто злочинності.

Взаємозв’язок понять адаптації і патології відкритий в науці давно (І.М. Сеченов, І.П. Павлов, Н.В. Введенський та ін.). Багаточисленні дослідження показують, що в патологічних станах розкриваються потенційні можливості організмів щодо пристосування до середовища, виявляється, наскільки дана жива істота може адаптуватися до мінливих умов існування. На думку Г. Сельє, стадія адаптації є проявом усіх резервних сил організму, коли здібність до опору “піднімається вище норми”². Але цей підйом обмежений адаптаційною енергією, якою наділений кожний організм від народження; і коли стресогенні фактори, що викликають необхідність адаптації до них, дуже великі або діють тривалий час, адаптаційна енергія вичерпується, організм гине – стрес перетворюється у дистрес³.

Так може гинути організм, так може гинути і особа як потрібний, необхідний, корисний член суспільства. Тобто адаптація людини може сформуватися і у формі злочинності, якщо інших варіантів пристосуватися до середовища, за об’єктивними і суб’єктивними причинами, вона не знайшла.

Спробуємо провести певну аналогію: в живій природі існують дві основні форми адаптацій – акомодатії, або оборотні адаптації, характерні для індивідуального розвитку живого, і еволюційні, необоротні, генетично закріплені форми пристосувань. Дуже обережно, але все ж можна сказати, що коли йдеться про злочинність як спотворену, але стійку форму суспільної адаптації, то доцільно враховувати ці об’єктивно існуючі дві форми адаптації як такої. А саме, коли йдеться про патологічні, асоціальні риси окремої особи, то тут може бути задіяний весь арсенал перевиховання такої людини, а коли це типові, загальні, укорінені форми адаптації як прояв глибинного психологічного і морального виродження, то треба задуматися над тим, наскільки доцільні у цьому випадку заходи щодо перевиховання і які найбільш оптимальні форми покарання може знайти і дозволити собі суспільство щодо злісних, невинуватих злочинців.

¹ Шнайдер Г.-Й. Кримінологія. – М., 1994. – С. 283.

² Сельє Г. На рівні цілого організму. – М., 1972. – С. 35.

³ Див.: Сельє Г. Стрес без дистреса. – М., 1979. – С. 29–30.

У психологічній і кримінологічній літературі підкреслюється, що людина найяскравіше і найповніше може виявити свою сутність саме в діяльності; діяльність – це умова розвитку особи, всіх її властивостей, здібностей. Згідно з феноменологічною теорією особи К. Роджерса, керуючим мотивом життя є тенденція актуалізації, тобто збереження і розвиток якостей, закладених в особу природою. Характерно, що при відсутності значних зовнішніх обмежень або антагоністичних впливів тенденція актуалізації виявляється через розмаїття форм поведінки. Актуалізація передбачає досягнення і завершення чогось такого, що зробить життя людини більш різноманітним і задовільним¹. Але якщо суспільні обставини складаються таким чином, що людина об'єктивно виключена з позитивної діяльності (у випадку безробіття, наприклад), то вона самореалізується в негативній, злочинній діяльності, де може проявити себе (у певний проміжок часу) повністю, не обмежуючись нормами моралі і права. Остання обставина також має значення для тих осіб, які почувають дисонанс між своїми і суспільними цінностями.

Коли ж негативна діяльність з форми протесту переходить у спосіб життя, коли цю хворобу, стосовно конкретної людини, вилікувати м'якими, "терапевтичними" заходами практично неможливо, то потрібне хірургічне втручання. Ідеться про смертну кару. З цього приводу існує багато різних точок зору. Альтернатива вбачається у довічному ув'язненні. Але останнє схоже на хірургічну операцію, яка продовжується роками і фактично стає тривалим катуванням. Відмова від смертної кари ззовні виглядає гуманною, а насправді не є такою.

III. Визначаючи поведінку людини відповідною реакцією на впливи оточуючого середовища – природного і соціального, тобто розуміючи її як вищу форму біосоціального відображення – психологічну адаптацію, необхідно зосередити увагу на тому, що психіка – це складна єдність свідомого і несвідомого, раціонального та ірраціонального, спосіб емоційного і розумового ставлення до життя. Суспільна практика свідчить, що велика кількість злочинів не є результатом вольового акту, свідомого вибору, а тому не формально, а по суті правильніше говорити не про ріст злочинності, а про зростан-

¹ Див.: Хьелл Л., Зиглер Д. Основные положения, исследования и применение теории личности. – СПб., М.-Х.-Минск, 1997. – С. 535–536.

ня кількості суспільно небезпечних осіб, вибір форм поведінки і діяльності яких не є проявом їх об'єктивно обумовленої свободи волі.

Поведінка (і діяльність) базується на здатності особи до самоусвідомлення, самооцінки і на основі цього вибору – її певної форми. Неусвідомлена, відповідно, має протилежні ознаки. Абсолютно відокремити ці дві форми поведінки неможливо, бо кожна з них є проявом особи як цілісної системи індивідуальних властивостей – “безсвідоме, як і свідомість, представляє особу, її соціальний досвід”¹; мова йде про те, щоб визначити, який рівень свідомості домінує в даний момент, у даній ситуації.

Потрібно погодитись із зауваженням, що спрощений підхід до аналізу мотивів антисуспільної і злочинної поведінки дуже небезпечний, бо довільне визначення обумовлюючих її спонук, надання їм власного раціонального смислу перекручує моральну і правову оцінку вчиненого, веде до судових помилок². А.Ф. Зелинський показав, що більшість опитаних осіб, осуджених за тяжкі насильницькі посягання на життя і здоров'я і за злісне хуліганство, не змогли задовільно назвати мотив своєї протиправної поведінки, а кожний четвертий взагалі відмовився відповідати на це питання. З названих мотивів половина не співпадала з висновками слідства і суду. Лише 20 % осіб, покараних за злісне хуліганство, адекватно оцінили свої дії. Аналогічно кожний третій з грабіжників заперечував корисливий мотив і т. п.³

У літературі обґрунтовується класифікація поведінки особи на три види – вольову, імпульсивну і звичну, залежно від того, яке місце в детермінації її вчинків займають неусвідомлені психічні процеси. Виявилося, що вольова поведінка не властива більшості агресивних злочинів; багато діянь, передбачених кримінальним законом, здійснювалися без вольового свідомого самоконтролю⁴. Наводяться приклади, які свідчать про те, що тільки 13,9 % осіб, які скоїли тяжкі насильницькі злочини, усвідомлювали їх суспільну небезпеку та караність. Про бездумність насильницьких посягань свідчать і

¹ Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х., 1986. – С. 99.

² Див.: Там само. – С. 61.

³ Там само. – С. 58.

⁴ Див.: Там само. – С. 70, 72, 73.

результати опитування засуджених за зґвалтування – 6,3 %. Вважається, що посереднім свідомством того, що багато злочинів не пов'язані з вибором, із вольовим рішенням, є розкаяння 82,5 % осуджених¹.

Щодо імпульсивної і звичної форм поведінки, то їх також не можна безпосередньо пов'язувати з попереднім вибором. Імпульсивна поведінка, маючи афективну природу, принципово інша за своїм характером, ніж вольова та звична. Остання ж проявляється у певних умовах, бо адаптована саме до них. Вона (заснована на такому стійкому фізіологічному механізмі, як динамічний стереотип) може бути причиною злочину тільки у тому випадку, коли її формування відбувалося у злочинному середовищі.

Логічним є поставлене питання: якщо мотиви злочинів згідно зі статтями ККУ є доказом за карною справою, то що служить джерелом інформації про них?² Головним чином, це зовнішній прояв мотиву – злочинна поведінка, а її внутрішні механізми у більшості випадків залишаються неясними. Мотивування вчинків, яке обґрунтовують осуджені, також не співпадає з дійсним мотивом злочинної діяльності, бо вона нерідко обумовлена не тільки неусвідомленням мотиву, а й бажанням надати йому позитивних рис, обґрунтувати його раціональність³. “Коли мотив означає основу і рухому спонуку вчинку, то мотивування є словесним ретроспективним поясненням скоєного. Те й інше найчастіше не співпадають”⁴.

Щодо вибору поведінки, то, відзначаючи об'єктивний чи суб'єктивний характер вчинку, ми тим самим констатуємо, що і вибір детермінується не тільки об'єктивними, а й суб'єктивними властивостями особистості (“необхідно звернути увагу на те, що навіть у свідомій вольовій поведінці є елементи несвідомого”⁵), тобто вчинок, не може бути цілком адекватний середнім соціальним нормам, а навпаки – передбачає відхилення від них.

Протиправність вибору пов'язується зі знанням особи про те, що є правове і протиправне. Інакше про свідомий вибір не доцільно

¹ Див.: Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х., 1986. – С. 71–72.

² Див.: Там само. – С. 59.

³ Там само. – С. 53, 56, 59.

⁴ Там само. – С. 60.

⁵ Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М., 1986. – С. 145.

говорити. У літературі і на практиці ми знайдемо багато прикладів, коли особа вчинила злочин, не знаючи, що її форма поведінки є протиправною, карною дією. Але вважається, що правова відповідальність настає і за усвідомлену протиправну дію, і за таку, яка усвідомлена недостатньо¹, що правова поведінка повинна знаходитись під контролем свідомості і волі: “навіть якщо цей контроль у даний момент і не здійснюється, то він неодмінно може бути здійснений...”². Але думається, що для цього особа, перш за все, має знати, що таке “правова поведінка”. Але з упевненістю можна сказати, що основна маса громадян в основному формує свою поведінку відповідно до моралі, традицій, звичаїв того мікросоціального середовища, в якому вони живуть, а не відповідно до Кримінального кодексу, який, до речі, більшість із них ніколи не читає. Виникає питання, як можна узгоджувати свою поведінку з тим, чого не знаєш? І чи виправдана категоричність, коли не тільки небажання, а й невміння зрозуміти істинний соціальний зміст скоєного розглядається з позиції карної відповідальності.

На фоні низької пропаганди правової культури серед населення більшість людей Кримінальним кодексом просто не цікавляться, бо не відчують у собі ніяких мотивів і потягів до скоєння злочину. І навпаки, злочинці “по ідеї”, як правило, добре знають статті закону, під які може підпадати їх діяльність. Це також доказує, що особи з відхиленнями, з нестандартною поведінкою, а тому потенційно і суспільно небезпечною, є представниками досить великої кількості людей, яка потребує допомоги, щоб зійти зі шляху злочинності.

Адаптація позитивна (про негативну, злочинну не йдеться) потребує від людини великих фізичних і психічних зусиль, що викликає постійну втому (синдром хронічної втомленості лікарі вважають досить тяжкою хворобою). Втомленість і тривалий стрес, у свою чергу, порушують рівновагу свідомого і несвідомого у поведінці особи, через необхідність сильної напруженості для самоконтролю. Такий стан характерний, зокрема, для основної маси населення більшості республік колишнього СРСР. Ця ситуація досліджується не тільки науковцями, а відбивається і в художній літературі. Наприклад,

¹ Див.: Зелинский А.Ф. *Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении*. – Х., 1986. – С. 69.

² Кудрявцев В.Н. *Правовое поведение: норма и патология*. – М., 1982. – С. 38.

йдеться про Росію, про невеличке місто, яке “захлеснула” хвиля убивств. “Багато убивств носили маску самогубств. І це було цинічно, оскільки і дійсних самогубств було більше, ніж достатньо. З вікон викидалися самотні, забуті всіма і вкрай зубожілі пенсіонери; вішалися підлітки, так і не встигнувши почути смак справжнього життя, повного смислу і радості; умирали, уявляючи себе птахами, юні наркомани, “укотивши собі по повній”, різали вени та лягали у ванну з гарячою водою безробітні чоловіки, стомившись від нерозуміння з боку близьких; отруювались зовсім ще дівчиська, які зірвали своє здоров’я і психіку на панелі; засипали вічним сном сім’ї біженців...”¹. Саморуйнівна, навіть «злочинна», бо об’єктом посягнення є власне життя та здоров’я, поведінка набуває все більш вражаючих масштабів.

Зокрема, в Україні у 1998 р. було 15 тис. суїцидів і це не може не викликати кримінологічної уваги².

Установка саме на те, що дійсно збільшується не кількість злочинців, а людей, які такими можуть стати, у тому числі по відношенню до себе, має повністю змінити пріоритети як суспільства, так і правоохоронних органів. Головним може бути тільки своєчасне припинення будь-яких форм протиправної поведінки і діяльності, попередження злочинів, а не покарання. Увага до труднощів людини і повага до неї є основою ранньої профілактики девіантних проявів, бо не можна навіть уявити, наскільки людина насправді безсила, беззахисна проти зла і наскільки її можливості захистити себе малі порівняно з силовою могутністю держави. Держава повинна бути істинно правовою, а це означає – істинно гуманною.

Відомо, що жорстокість породжує жорстокість. “Суперечливість між цивілізованою нормативністю і її кримінальними порушеннями виступає як перманентно-історична дуель. Отже, чим потужнішою є дія, тим яскравіше дає знати про себе протидія. За експансією нормативності часто настає “поширення сфери дії соціальних антинорм”, у ході якої сили зла активізують свою протидію силам добра і справедливості”³.

¹ Данилова А. Мне давно хотелось убить. – М., 2000. – С. 8–9.

² Див.: Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. – К., 2000. – С. 156.

³ Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Х., 1999. – С. 453.

Б.В. Скіннер – видатний психолог ХХ ст. – вважає покарання неефективним засобом контролю, тому що через свою погрозливу природу тактика покарання небажаної поведінки може викликати негативні емоційні афекти, тривогу, страх, антисоціальні дії, втрату самоповаги і впевненості – це тільки деякі можливі побічні явища, пов’язані з використанням покарання¹.

Погроза покарання може підштовхнути людину до моделей поведінки ще більш екстремальних, ніж ті, за які вона вже була покарана; крім того, поведінка, за якою настало покарання, швидше всього знову з’явиться там, де буде відсутній той, хто може покарати. І людина, яку посадили у в’язницю за жорстокий напад, не обов’язково буде менш схильна до жорстокості².

Замість аверсивного контролю поведінки (неприємними або больовими впливами), Б.Д. Скіннер рекомендує “позитивне підкріплення”, бо очевидно (щодо США), що більшість спроб реабілітувати злочинців провалились – це підтверджує високий рівень рецидивів або повторних порушень закону³. На думку вчених, що підтримують підхід Скіннера, можна було б так урегулювати умови оточення, зокрема у в’язниці, щоб поведінка, яка притаманна законослухняним громадянам, підкріплювалась позитивно (наприклад, навчання навичкам соціальної адаптації, позитивним цінностям, доброзичливим стосункам). “Подібна реформа потребує залучення експертів з поведінки, що мають знання про принципи навчання, особи і психопатології... Скіннер показав можливості позитивного підкріплення, і це вплинуло на стратегії поведінки, що використовуються у вихованні дітей, в освіті, бізнесі і промисловості. У всіх цих галузях з’явилась тенденція до все більшого заохочення бажаної поведінки, а не покарання небажаної”⁴.

Повертаючись до аналізу взаємозв’язку несвідомого і свідомого як детермінантів форм людської поведінки і відштовхуючись від того, що саме у несвідомому (безсвідомому) міститься, акумулюється відображення етапів розвитку не тільки окремої людини, а й

¹ Див.: Хьелл Л., Зиглер Д. Основные положения, исследования и применение теории личности. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1997. – С. 348.

² Див.: Там само.

³ Там само. – С. 349.

⁴ Див.: Там само. – С. 349–350.

історичного розвитку, зосередимо увагу на деяких кримінологічних аспектах цього процесу.

Значна кількість дослідників пов'язують протиправну поведінку з засвоєнням певної субкультури: "Субкультурні групи поділяють частину елементів з панівною культурною традицією (цивілізацією), але при цьому зберігають і власні норми поведінки і цінності, які відрізняються від ведучої цивілізації"¹. Існує особлива теорія субкультури насилля (В. Марвін, Ф. Ферракуті), згідно з якою у людей виробляється система цінностей і стиль поведінки, зорієнтованих саме на насилля. "Представники цієї субкультури ідентифікують себе з насильством, і для них воно не є ні забороненим, ні викликаючим почуття вини"².

Значна увага приділяється і ролі навчання антисуспільній поведінці і діяльності. Е. Шур, підтримуючи думку Е. Сазерленда з приводу цього питання, зауважує: "Процес навчання включає засвоєння як техніки скоєння злочину (вона дуже неоднакова за ступенем складності), так і більш суб'єктивних елементів – рухомих мотивів, схильностей, раціональної поведінки і поглядів; цей "світоглядний аспект" навчання злочинців залежить в основному від того, як дивляться на закони ті, хто навчає (або до кого звертаються за порадою)"³. У деяких підходах домінує думка про те, що підлітки-правопорушники, головним чином, – це вихідці з нижчих класів (теорія А. Коєна, Р. Клоуарда, Л. Оліна), саме тому існує конфлікт між цінностями, домінуючими у середньому класі і підлітками з нижчих класів, у яких немає можливості таких цінностей і цілей дотримуватися. Вважається, що оскільки батьки в сім'ях нижчих класів не можуть допомогти дітям здобути належний соціальний статус, то у підлітків розвивається почуття неповноцінності, приниженого стану, певної ворожості до представників середнього класу. Аргументується, що підлітки з нижчих верств засвоюють (інтерналізують) цінності середнього класу, але соціальна структура не дозволяє їм реалізувати їх законним шляхом, і через те, що вони не можуть і не

¹ Шнайдер Г.-Й. Кримінологія – М., 1994. – С. 284.

² Там само. – С. 290.

³ Шур Э.-М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке. – М., 1977. – С. 147.

хочуть стримувати в собі ці бажання, таке блокування викликає фрустрацію, яка й приводить до делікту¹.

Інші дослідники не розглядають проблему суспільно небезпечної поведінки підлітків, неповнолітніх через призму уявлення про класові антагонізми. Відносно дітей як таких зауважується: "Центральне місце в розвитку соціальних понять і норм соціальної поведінки займає процес інтерналізації: діти навчаються створювати соціальні цінності і моральні критерії частиною себе. Деякі з цих цінностей стосуються відповідної статі поведінки, деякі відносяться до норм моралі, а деякі – просто до традиційних способів дій"². Відповідно, діти не переймають усе підряд, а виявляють вибірність відносно того, що вони повторюють вслід за моделлю і потім інтерналізують³.

Навчання певним формам поведінки за допомогою моделювання і спостереження впливає з соціально-когнітивної теорії особи Альберта Бандури. Вчений розкриває зміст двох систем моделювання – образного і вербального кодування. У першому варіанті уявні образи формуються таким чином, що будь-яке посилення на події, що раніше спостерігались, одразу ж викликають живий образ або картину фізичних стимулів. Відмічається, що візуальні образи відіграють вирішальну роль у навчанні через спостереження на ранніх стадіях розвитку, коли ще відсутні лінгвістичні навички, а також у процесі патерналізації (опіки старших), які не піддаються вербальному кодуванню⁴.

У процесі вербального кодування, спостерігаючи модель, людина може повторювати про себе, що вона робить. Ці "невокалізовані" речові описи або коди пізніше можуть внутрішньо повторюватися. "Фактично людина мовчки повторює послідовність виконання діяльності, що моделюється і якою потрібно буде пізніше займатися, і коли вона захоче відтворити цей навик, вербальний код дає відповідний сигнал"⁵.

¹ Шнайдер Г.-Й. Криминология. – М., 1994. – С. 286.

² Крайг Г. Психология развития: 7-ое международное издание. – М.-Х.-Минск, 2000. – С. 432.

³ Там само. – С. 433.

⁴ Див.: Хьелл Л., Зиглер Д. Основные положения, исследования и применение теории личности. – СПб.-М.-Х.-Минск, 1997. – С. 383.

⁵ Див.: Там само.

Прихильники теорії соціального навчання вважають, що одна з головних цілей соціалізації – навчити дітей спрямовувати свої агресивні почуття в певне русло; “агресивній поведінці, крім усього іншого, люди можуть навчатися шляхом удавання поведінки моделей або ідентифікації з ними, чи будуть то значимі ролеві моделі або батьки, які використовують фізичне покарання, а також у результаті підтримки їх власної агресії з боку батьків, одноліток або інших людей”¹.

Одним із способів засвоєння певних моделей поведінки, зокрема антисуспільної, є й сприйняття соціальних наказів (поряд з формуванням соціальних висновків і розумінням соціальних стосунків). Показано, що багато з цих наказів спочатку засвоюється механічно або виконується шляхом простого удавання. Пізніше дитина, молода людина починають більш гнучко реагувати на соціальні умови².

Процес навчання певним формам поведінки багато в чому залежить від інтелектуального рівня і соціальної спрямованості інформації, яка надається з боку засобів масової інформації. Опубліковані результати дослідження культурологів свідчать про те, що протягом доби телеглядач бачить більше, ніж ста сцен убивств і насилля з кров’ю. А хеві-метал-рок у супроводі пісень на 50 % – складається з образів убивств, 7 % суїцида і 35 % сатанистських обрядів. Сприймання такої інформації людиною з уразливою психікою веде до певних відхилень і навіть патологічних змін у її поведінці³.

Теж саме стосується й сучасного стилю подання новин, які нерідко починаються з детального опису нещасних випадків як важливіших подій, фактично заздалегідь орієнтуючи умонастрій глядачів на почуття тривоги, безсилля, очікування нещастя, на відсутність перспектив і т. п. Усе це сприяє дезадаптації людини до оточуючого середовища, а тому перешкоджає формуванню позитивного, оптимістичного світосприймання і, відповідно, негативно впливає на поведінку і діяльність.

Природно спрацьовує і зворотний зв’язок – вихована таким чином аудиторія слухачів, телеглядачів, глядачів вимагає все при-

¹ Крайг Г. Психология развития: 7-ое международное издание. – СПб.– М.–Х.– Минск, 2000. – С. 449.

² Там само. – С. 529.

³ Див.: “Аргументы и факты в Украине”. – 2001. – № 17.

мітивніших видовищ. І все суспільство поступово втрачає ту високу культуру, яку у спадщину залишили нам попередні покоління.

Такий самий результат має і велика кількість іншої інформації, що надається, формуючи толерантність до багатьох існуючих суспільних негараздів, таких як, наприклад, вживання алкоголю, адаптуючи суспільну свідомість до думки, що йдеться про буденні, нормальні речі, а не про страшну хворобу й одну з поширених причин злочинності. Зокрема реклама привчає телеглядачів до думки, що вживання спиртного престижно, приємно, прийнятно. Причому пропагують не дорогі напої, а саме доступні для більшості громадян, наприклад пиво. Але відомо, що постійне вживання пива також веде до алкоголізму – тяжкої хвороби й однієї з найпоширеніших причин аморальної та антисуспільної поведінки.

Характерно, що проведені опитування з приводу ставлення населення до пияцтва показали: близько 50 % опитаних не хотіли б мати друзів, які не вживають алкоголь; 40 % вважають, що його вживання не шкідливе; 33 % – образились, якби господар не пригостив їх спиртным¹.

Вживання наркотиків молоддю пов'язується з її незрілістю, легковажністю. Причому це стосується в основному починаючих наркоманів, бо 67 % наркоманів зі стажем уже розуміють руйнуючу дію наркотиків. У 1998 р. у стані наркосп'яніння було скоєно 12 тис. злочинів².

Від такої пропаганди, як і від соціальної деструкції в цілому, перш за все, страждає молодь. Серед засуджених в Україні молодь складає більше 50 %, з них 8 % – неповнолітні від 14 до 17 років, а кожний другий злочин неповнолітніх – тяжкий. При цьому більше половини молодих злочинців, як і дорослих (про що вже йшлося), не визнають свої дії протиправними³.

Розглядаючи проблему метамотивацій, А. Маслоу розробляє таблицю загальних “метапатологій” як результату неможливості реалізації (депрівації) вищих цінностей людини. До метапатологій він, зокрема, відносить відчуженість, несправедливість, утрату смаку до життя, безглуздя, невміння радіти, байдужість, нудьгу, тугу, утрату цінностей і сенсу життя, покірність, фаталізм, бажан-

¹ Див.: Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. – К., 2000. – С. 147.

² Див.: Там само. – С. 151–152.

³ Див.: Там само. – С. 144.

ня смерті, апатію, цинізм та ін.¹ І зауважує: “Дуже багато з описаних мною метапатологій я виявив, коли дивився телевизор і особливо телевізійну рекламу. Саме звідти я почерпнув такі патології, як вульгаризація і тотальне руйнування сутнісних цінностей”². Під назвою “Насилля по телебаченню: моделі агресії у кожній вітальні” американські дослідники Л. Х’елл і Д. Зіглер пишуть, що існує багато даних про вплив телевізійного насилля на соціальну поведінку. Воно веде до: 1) збільшення агресивності поведінки; 2) зменшення факторів, стримуючих агресію; 3) притуплення чуттєвості до агресії; 4) формування образу соціальної реальності, на якому засновані багато з таких дій³. Зокрема, спостереження за розвитком поведінки показало, що коли восьмирічні діти часто дивилися насилля по телебаченню і в кіно, це обумовило їх агресивність у 18 років, тобто схильність до агресивної поведінки зберігалася 10 років: “Фактично, єдиним найкращим провісником чоловічої агресії у 18 років, навіть після контролю на ворожість за іншими факторами, була міра насилля в телевізійних програмах, яким вони віддавали перевагу у восьмирічному віці”⁴. Спостереження представників тих самих груп людей у віці 30 років продемонстрували ту ж саму картину; через 22 роки агресивні хлопчики не тільки перетворилися в агресивних чоловіків, а й вже мали неприємності з законом і були значно жорстокішими щодо своїх дружин і дітей. Міра жорстокості в цілому, вага карних злочинів 30-літніх чоловіків виявилася прямо пропорційною кількості програм насильницького характеру, які вони дивилися у дитячому, восьмирічному віці⁵.

Було доведено, що хлопчики-підлітки, які бачили, як у фільмі когось сильно били, потім менш стримували бажання ударити якусь людину, схожу на жертву з фільму. Спостереження насилля “стимулюють у спостерігача агресивну поведінку, активізують думки, пов’язані з насильством, почуття і спомини. Підтвердженням цієї

¹ Див.: Маслоу А.-Г. *Дальние пределы человеческой психики*. – СПб., 1997. – С. 331.

² Там само. – С. 330–331.

³ Див.: Х’елл Л., Зіглер Д. *Основные положения, исследования и применение теории личности*. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1997. – С. 398.

⁴ Див.: Там само. – С. 399.

⁵ Див.: Там само.

думки служить і той факт, що відеоігри, агресивно спрямовані, посилюють почуття ворожості і тривоги у групі студентів коледжу”¹.

Є й зворотний бік цієї проблеми: дослідження поведінки підлітків і дорослих показали, що люди, які дивляться телевизор як мінімум 4 години на день, більш уразливі до агресії з боку інших і вважають світ більш небезпечним, ніж ті, які проводять біля телевизора 2 години і менше. Крім того, вважається безсумнівним фактом, те що повідомлення про насильство мають велике значення для виникнення у людей страхів².

У звіті американського Національного інституту психічного здоров'я, зокрема, говориться, що при досягненні 16-річного віку середній телевізійний глядач бачить біля 13000 вбивств і безліч інших актів насилля³. Американські дослідники дійшли висновку, що із зростаючим рівнем насилля на кіноекрані, думки, нав'язні глядачам під час перегляду боєвиків, трилерів, фільмів жахів та ін., також ставали більш агресивними, і оцінка за шкалою “насилля” була вищою, ніж до перегляду цих сюжетів⁴.

З приводу сказаного і в цілому вважаємо доцільним звернути увагу й на такий бік проблеми, що розглядається: термін “ріст злочинності”, який переходить з книги до книги, яким “рябить” преса, який весь час на вустах дикторів телебачення – це могутній негативний психологічний прес, що розхитує і так дуже нестійку психіку сучасної людини. Постійне акцентування уваги на “рості злочинності”, особлива пристрасть до цієї тематики – взяти хоча б художні і документальні фільми, 70–80 % з яких присвячені саме злочинності, – роблять її майже звичною і невід’ємною частиною сьогодення. Людина поступово привчається до того, що злочинність – неодмінний супутник життя, а тому скоєння злочину не викликає в неї потрібного і природного протесту. Ця й навмисна, і ненавмисна установка, поряд з всією негативною інформацією, яку обрушують на голови громадян засоби масової інформації, свідчить про загальну суспільну психологічну небезпеку – і тих, хто готує цю інформацію,

¹ Див.: Хьелл Л., Зиглер Д. *Основные положения, исследования и применение теории личности*. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1997. – С. 400.

² Там само. – С. 400.

³ Див.: Там само. – С. 401.

⁴ Див.: Бэрон Р., Ричардсон Д. *Агрессия*. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1999. – С. 178–181.

і тих, хто вважає її прийнятною, і тих, хто засвоює її через відсутність чогось кращого, позитивного, оптимістичного, прогресивного.

Субкультура насилля поступово перетворюється в культуру насилля.

Є в цій проблемі і певна практична професійна зацікавленість. Як відмічає Г.-Й. Шнайдер, “в офіційній карній статистиці... особливо виділяються ті види злочинності, які мають важливе значення для поліції і карної юстиції... з одного боку, поліція хоче довести, наскільки добра робота, що нею зроблена (для біржі праці), і це її повне право; з іншої – вона повинна ще й переконати громадськість, що проблема злочинності не зникає, що вона залишається досить гострою і що злочинність погрожує суспільству. Бо інакше їй почнуть скорочувати штати співробітників і урізувати кошти...”¹; система “помірно лякати” громадськість гарантує придбання тих кадрових і матеріальних ресурсів, які будуть потрібні поліції, карній юстиції і органам застосування покарання для вирішення своїх завдань у боротьбі із злочинністю².

У цілому ж, згідно з Е. Сазерлендом, злочинне навчання включає сприйняття криміногенних поглядів, звичок і умінь; саме негативні риси особи формуються в результаті негативних соціальних впливів і лежать в основі злочинної поведінки. І людина навчається їй не тому, що має до цього особливі злочинні нахили, а тому, що кримінальні зразки частіше впадають в очі і між ними й особою встановлюються більш тісні зв'язки. Коли б та ж сама людина з дитинства була включена в інше коло спілкування, вона б виросла зовсім іншою³.

На важливу роль безсвідомого у психіці особи, зокрема суб'єкта антисуспільної і злочинної поведінки, звертає увагу Ю.М. - Антонян – “убивця скоює убивство не тому, що не може без цього існувати, а тому, що в силу прожитого життя та рис особистості на деякі ситуації здібний реагувати лише смертельною деструкцією”⁴. На думку вченого, “убивство сприяє реалізації глибоко прихованого й абсолютно безсвідомого прагнення людей до самознищення”⁵.

¹ Шнайдер Г.-Й. Криминология. – М., 1994. – С. 104.

² Див.: Там само. – С. 105.

³ Див.: Ишмаков С.М. Зарубежная криминология. – М., 1997. – С. 178–179.

⁴ Антонян Ю.М. Психология убийства. – М., 1997. – С. 180.

⁵ Там само. – С. 181.

Необхідно сказати, що філософські уявлення про єдність протилежностей, взаємообумовленість створення і руйнування завдяки взаємододатковості структур і функцій різних рівнів організації світу давно втілені у відому формулу “жити – значить умирати”. У тексті Ю.М. Антоняна – “мета будь-якого життя є смерть”¹. Однак слово “мета” тут здається недоцільним, бо мета – це результат усвідомлення, розумового аналізу дійсності, що властиве лише біосоціальним формам життя. В основу цієї концепції покладені погляди З. Фрейда про взаємообумовленість процесів збереження і знищення життя. Останнє спрямоване або на сам живий об’єкт, або на інший.

Додамо, що життя і смерть, створення і деструкція як потенційні мотиви діяльності людини збалансовані самою природою. Але цей баланс може бути порушений завдяки певним чинникам; перш за все, це генетично зумовлені аномалії мозку, а також виховання, навчання, про що вже йшлося. Коли людина розгублена, втрачає самоконтроль у стані стресу, великого психічного напруження, для того, щоб піти з життя, їй достатньо розповіді по телебаченню про скоєння десь самогубства, про “хвилю самогубств”; прочитати про це в газеті, почути розмову на цю тему. Це той випадок, коли чаша ваги порушує баланс, рівновагу між процесами самозбереження і саморуйнування на користь останнього.

У літературі висловлюється думка саме про винність засобів масової інформації у рості числа самогубств, для яких характерний нездоровий інтерес до цієї проблеми²; “соціальне удавання” – “самогубство за компанію” – найбільш характерно для підлітково-юнацького віку, коли незміцнілі душі особливо уразливі до висновків про те, що майбутнє від них не залежить або що їх мрії навряд чи здійсняться”³.

Вважаємо, що психологію убивства, логічно пояснювати не самим існуванням об’єктивно існуючого, закономірного зв’язку життя і смерті, живого і неживого, а домінуванням у психіці людини однієї, останньої з цих тенденцій (прагнення до смерті) завдяки стимулюванню її зовнішніми чинниками. У живій природі це можуть бути:

¹ Антонян Ю.М. Психология убийства. – М., 1997. – С. 181.

² Див.: Крайг Г. Психология развития: 7-ое международное издание. – СПб. – М. – Х. – Минск, 2000. – С. 634.

³ Там само. – С. 635.

відсутність їжі, території, руйнування певної екологічної ніші, органічні порушення нервової системи. У суспільстві чинників, зламуючих цю рівновагу, значно більше. Ось чому попередження злочину у формі убивства, а також самогубства, передбачає нейтралізацію впливів шкідливих чинників, яких не можна позбавитись, або їх ліквідацію.

Це *принципове* питання доцільно розглянути окремо.

IV. Особі людини, як світу в цілому, притаманні процеси, пов'язані з хаосом і порядком (організацією). Хаос і порядок – єдність протилежностей, що обумовлюють процес формування будь-яких цілісностей, особи людини в тому числі. У процесі розвитку кожна з цих протилежностей певний час може бути домінуючою. У природі і рівновага між ними, і постійна боротьба відбуваються без перешкод. У суспільстві ж ці процеси усвідомлюються й оцінюються – хаос, перебудова сприймаються як небезпечний, а організація як позитивний процеси. Але один обумовлює інший. Відповідно, порядок з конструктивною діяльністю можливість існування злочинності впливає з суті людського життя. Але сприймати це як наростаюче зло, що поглине все позитивне, нелогічно, бо руйнуванню завжди протистойть створення. Всі дослідження у цьому напрямі повинні дати такий результат, щоб руйнівні процеси, об'єктивно тимчасові і минулі, не перетворилися в фактор загального розхитування соціального устрою і щоб суспільство витримало випробування і перетворилося на якісно нову, більш прогресивну систему.

A. Розглянемо цю проблему у загальному вигляді, а також через призму аналізу внутрішніх і зовнішніх чинників, стимулюючих або ні деструктивну, антисуспільну поведінку особи.

Історія людства свідчить, що дійсний ріст злочинності супроводжує деструкцію однієї суспільної системи й утворення нової, що він, головним чином, спостерігається у періоди соціальних криз, які, відповідно, викликають кризові стани особи. Можна сказати, що особа правопорушника, злочинця формується саме під час особистісної і суспільної кризи.

Необхідно підкреслити, що в особі злочинця немає жодної риси, яка б, тою чи іншою мірою, не була притаманна будь-якій людині. Йдеться про співвідношення і домінування цих рис: коли негативні риси характеру перевищують міру, коли порушується рівновага між позитивним і негативним, тоді особу можна вважати суспіль-

но хворою. Її поведінка починає набувати суспільно небезпечного характеру, формується “суспільно небезпечна особа”, або “криміногенна”, яка, при певних обставинах, може перетворитися на злочинця.

Тобто не існує абсолютної протилежності між створенням і знищенням, прогресивним і регресивним. “Не можна відсторонити з життя всіх переживань, пов’язаних з аспектом його знищення, а саме, болі, страждання, страху і ненависті, подібно тому, як не можна уявити собі його без позитивних переживань, пов’язаних з аспектами створення: радості, насолоди і любові” – пише А. Кемпінські¹. Протилежність цих психічних процесів базується на загальних закономірностях взаємозв’язку життя і смерті: “Обмін з середовищем не може бути односпрямованим, ... бо його сутністю є побудова і знищення, діалектика життя і смерті. Створюючи свою індивідуальну структуру, люди знищують структуру свого середовища, тобто живуть за рахунок життя інших живих істот, і тим самим одночасно знищується власна структура, необхідна для боротьби за життя, завдяки чому індивід знаходиться під загрозою знищення з боку інших живих істот”².

Дуже привабливою є позиція засновника феноменологічної теорії особи К. Роджерса, який вважав, що у людей дійсно бувають злі і руйнівні почуття, аномальні імпульси. Але коли люди “функціонують повністю”, коли ніщо не заважає проявляти їм свою внутрішню природу, вони з’являються як позитивні і розумні створіння, які щиро бажають жити в гармонії з собою і з іншими³. Така позиція вважається деякими дослідниками “наївним оптимізмом”, але, представляється, що її об’єктивним недоліком є тільки перебільшення прогресивного початку в людській особі.

Аналогічну думку висловив Г. Сельє: “Можна пролити світ на проблему, нагадавши про адаптаційну енергію – спадково визначене обмеження запасів життєздатності. Людина неодмінно повинна витратити уроджену потребу в самовиразі, здійснити те, що вона вважає своїм призначенням, виконати місію, для якої, як їй здається,

¹ Кемпінски А. *Страх* // *Психология экстремальных ситуаций*. – Минск, 2000. – С. 425.

² Там само.

³ Див.: Хьелл Д., Зиглер Д. *Основные положения, исследования и применение теории личности*. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1997. – С. 533.

вона народжена. Це – не продукт людської уяви або надуманого кодексу поведінки, це випливає з невимовного закону циклічності біологічних явищ. ...Біологічна необхідність повного завершення циклів поширюється й на довільну людську поведінку. Перешкода на шляху здійснення нормальних потягів приводить до такого ж дистресу, як змушене продовження і інтенсифікація будь-якої діяльності вище бажаного рівня. Забуття цього правила веде до фрустрації, стомлення, виснаження сил, до душевного і фізичного надриву”¹.

Діалектична за своєю суттю концепція Е. Фромма полягає в тому, що для кожного періоду розвитку історії був характерний прогресивний розвиток особи, але сам суспільний прогрес, в напрямі досягнення більшої особистої свободи, значних можливостей само-реалізації, мав і зворотну сторону: чим сильніше автономізувалася особа, тим скоріше у неї формувалося відчуження від інших людей, виникало гостре почуття незахищеності, самотності. Такою була плата за особисту свободу. І почався рух у протилежному напрямку – “біг від свободи”, який придбав форми авторитаризму, садизму, мазохизму і, нарешті, деструктивності як підкорення або знищення інших. Цій негативній свободі Е. Фромм протиставив позитивну свободу. “Свобода, – писав вчений, – принесла людині незалежність і наділила смислом її існування, але в той же час ізолювала її, збудила в неї почуття безсилля і тривоги. Самотність, яка є логічним наслідком такої ізоляції, нестерпна, і людина опиняється перед вибором: або бігти від тягара свободи і шукати укриття під тінню нової залежності, нового підкорення, або відповідати всім тим новим умовам, які далі приведуть до реалізації внутрішньої позитивної свободи, заснованої на неповторності кожної особи”².

Е. Фромм обґрунтовує думку про внутрішню суперечливість людини, її “дихотомію” – “людина вимушена постійно долати внутрішній розлад”³; “людина не може позбавитися від дихотомії свого існування: позбавитися від розуму неможливо, навіть коли дуже забажалося; поки живий, не можна звільнитися від свого тіла – і це

¹ Хьелл Д., Зиглер Д. Основные положения, исследования и применение теории личности. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1997. – С. 419–420.

² Див.: Крайг Г. Психология развития: 7-ое международное издание. – СПб.–М.–Х.–Минск, 2000. – С. 439.

³ Там само. – С. 439.

тіло змушує людину бажати жити”¹, “ми маємо справу з протиріччями, які людина не взмозі розв’язати, але на які вона може реагувати по-різному, залежно від свого характеру і культури”².

Характер і культура людини, у свою чергу, детерміновані багатьма обставинами. Перш за все йдеться про стосунки в сім’ї, в якій виховувалася людина. Залежно від стилю керування розрізняють авторитарних, авторитетних, ліберальних і індіферентних батьків.

Найкращим вважається авторитетний стиль, коли батьки, поряд з високим рівнем контролю, завжди відкриті для спілкування й обговорення з дітьми встановлених правил поведінки і допускають, у певних межах, зміни у своїх вимогах. У таких сім’ях діти ростуть впевненими в собі, у них розвинений самоконтроль і соціальні навички, вони добре вчаться і мають високу самооцінку. При авторитарному стилі батьки віддають накази і чекають їх точного виконання. Вони закриті для дітей, їх накази в сім’ї не обговорюються; дітям лише незначною мірою дозволяється бути незалежними. У такій сім’ї діти стають замкнутими, боязкими і похмурими, невимогливими і дратівливими³.

Ліберальні батьки слабо або зовсім не регламентують поведінку дитини, їх любов безумовна. Вони відкриті для дітей, але домінуюча спрямованість комунікації – від дітей до батьків. Діти мають занадто багато свободи, батьки ніяких обмежень не встановлюють. У таких сім’ях діти схильні до неслухняності та агресії, поведінка їх неадекватна та імпульсивна, вони невимогливі до себе; в деяких випадках стають рішучими і творчими людьми. Для індіферентного стилю батьківського виховання характерні холодні стосунки в сім’ї: батьки байдужі до своїх дітей, закриті для спілкування, поглинуті своїми проблемами; “коли байдужість батьків сполучається з ворожістю (як у відкидаючих батьків), дитину ніщо не стримує від того, щоб дати волю своїм самим руйнівним імпульсам і проявити схильність до делінквентної поведінки”⁴.

Одним з найбільш серйозних і драматичних прикладів повного розпаду сім’ї вважається жорстоке поводження з дітьми. Зокрема,

¹ Сельє Г. Стресс жизни // Психология экстремальных ситуаций. – Минск, 2000. – С. 20–21.

² Фромм Э. Бегство от свободы. – Минск, 1998. – С. 7–8.

³ Фромм Э. Человек для себя. – Минск, 1998. – С. 419.

⁴ Хьелл Д., Зиглер Д. Основные положения, исследования и применение теории личности. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1997. – С. 417–418.

в США кількість офіційних даних про нещасні випадки з дітьми через жорстоке поводження з ними або через відсутність турботи про них сягає близько 1 млн. на рік; кожний день з цих причин гинуть троє дітей¹. Дослідники не виявили комплекс рис особи, пов'язаних із схильністю до жорстокості у відношенні до дітей. Було тільки встановлено, що багато таких дорослих у своєму дитинстві також зазнали жорстоке поводження з боку своїх батьків. Тобто ця форма поведінки складається на основі процесу удавання². Щодо соціологічного пояснення, то вважається, що жорстоке поводження з дітьми базується на "одній соціальній цінності в американському суспільстві... Ця цінність – насилля. За кількістю вбивств і інших насильницьких злочинів США перевищили всі інші індустріально розвинені країни, а насилля на екранах телевізорів постійно навіює нам, що це цілком прийнятий спосіб розв'язання конфліктів"³. Крім цього, причиною жорстокого поводження з дітьми вважаються неповні сім'ї, стреси в сім'ї, бідність і безробіття.

Ситуативне пояснення базується на аналізі стосунків членів сім'ї. Об'єктом жорстокості стають немовлята і діти молодшого віку, а також ті, які мають фізичні і розумові аномалії; в ряді випадків батьки мають нереалістичні уявлення про те, як мають себе поводити діти.

Аналізуючи всі ці причини жорстокого поводження з дітьми, дослідники роблять висновок, що "жоден з них не дає відповіді, як його припинити"⁴. Психологічна жорстокість пов'язана, в основному, з безсиллям і незахищеністю дітей. Виділяють шість її основних форм: відкинення, відмова в емоційному відгуку, приниження, залякування, ізоляція, експлуатація⁵; "такі діти поступово вчаться експлуатувати, принижувати або тероризувати інших, рівно як і чекати, що будь-які людські стосунки приносять біль і страждання"⁶.

¹ Див.: Хьелл Д., Зиглер Д. *Основные положения, исследования и применение теории личности*. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1997. – С. 522.

² Див.: Там само. – С. 522–523.

³ Там само. – С. 523.

⁴ Див.: Крайг Г. *Психология развития: 7-ое международное издание*. – СПб.–М.–Х.–Минск, 2000. – С. 525.

⁵ Див.: Там само. – С. 525–526.

⁶ Там само. – С. 527.

Американські дослідники розробили концептуальну структуру ризикованої поведінки в підлітковому та юнацькому віці і форми захисту від неї. Перший фактор ризику: біологія, генетика – це алкоголізм у роді; захист – високий інтелект. Другий фактор: соціальне середовище – злиденність, аномія, расова нерівність, можливості для порушення закону; захист – хороша школа, згуртована сім'я, житлові райони з можливостями для заняття спортом, організованого відпочинку і розваг, увага дорослих. Третій фактор ризикованої поведінки: оточення – моделі девіантної поведінки, конфлікт норм або конфлікт батьків і дітей; захист – моделі соціально прийнятної поведінки, суворий контроль за девіантною поведінкою. Четвертий фактор: особа – невіра у життєві шанси, низька самооцінка, схильність до ризику; захист – відношення до досягнень як до цінності, сприймання здоров'я як цінності, нетерпимість до девіантності. П'ятий фактор: актуальна поведінка – уживання спиртного, алкоголю, куріння, погане навчання; захист – відвідування церкви, вступ у шкільний або інший клуб за інтересами¹.

Схожий перелік факторів ризику виникнення девіантної і делінквентної поведінки знаходимо в дослідженнях і інших авторів. Відмічається, що фактори, пов'язані з молодіжною злочинністю, на подив, схожі у всіх країнах. До них належать: 1) сім'я, особливо батьки, віктимізація дитини, посягання на неї, біологічні і неврологічні фактори; 2) економічний стан сім'ї, бідність, низький дохід, нижчий соціальний клас; 3) погана успішність у школі, тобто прив'язаність до неї; 4) послаблений формальний і неформальний контроль, великі можливості скоїти злочин. Спосіб життя, втягнення у соціально відчужені референтні групи². Підкреслюється, що для будь-якої ефективної програми попередження необхідна адекватна реакція "на ранні ознаки передделінквентності або наявності дітей групи ризику"³. Адекватна реакція передбачається з боку поліції (виявлення насилля в сім'ї і т. п.), віктимологічної служби (забезпечує невідкладну допомогу дітям-жертвам домашнього насилля, передає їх справи у правові і медичні органи), медичної служби (яка визначає шкоду, заподіяну дитині, і

¹ Див.: Крайг Г. *Психология развития: 7-ое международное издание*. – СПб. – М. – Х. – Минск, 2000. – С. 624–625.

² Див.: Фрайди П.-С. *Преступность молодежи и ее предупреждение: стратегия воздействия* // Криминологические исследования в мире. – М., 1995. – С. 172.

³ Див.: Там само. – С. 177.

надає їй психіатричну допомогу); з боку служби психічного здоров'я; соціальної служби (усуває злиденність сім'ї та ін.)¹.

До факторів ризикованої поведінки належить і безробіття, яке у першу чергу стосується молоді. За даними М. Харвея Бреннера, підвищення рівня безробіття тільки на 1 % веде до 37000 смертей протягом наступних 6 років (з них 20000 смертей від інфаркту, 900 самогубств і приблизно 500 від цироза печінки). Крім того, 7500 безробітних або членів їх сімей потрапляють до в'язниці за скоєння злочину або у психіатричну лікарню². Ці дані наглядно показують процес перетворення суспільно позитивної і корисної поведінки у негативну, девіантну, викликану психологічним шоком особи.

Психологічний шок у формі самогубства це результат агресії особи проти самої себе, що є досить характерною формою реакції, особливо молодих людей, на дію, як правило, всієї групи факторів ризику. Центральне місце в них займають почуття депресії, беззахисності, розлади в сім'ї, вживання алкоголю і наркотиків, психічні порушення (природні або викликані лікарськими препаратами), доступ до вогнепальної зброї. Вважається, що ріст числа самогубств серед молоді можна пояснити і збільшенням тиску на дітей з метою примусити їх добиватися успіху і брати на себе відповідальність вже в ранньому віці.

Поряд з агресією, спрямованою на себе, в літературі багато уваги приділяється вивченню природи агресії, спрямованої ззовні, тобто небезпечної для суспільства. Зокрема, основна ідея Е. Фромма з цього приводу полягає в тому, що пояснення жорстокості і деструктивності людини треба шукати не у спадкуванні від тварин руйнівного інстинкту, а в тих факторах, які відрізняють людину від тварини (навіть у формі захисної, біологічної агресії людина випереджає тварину), – "гіперагресивність людини треба пояснювати не більш високим потенціалом агресії, а тим, що умови, викликаючи агресію в людському суспільстві, зустрічаються значно частіше, ніж у тварин у природному середовищі їх існування"³.

¹ Див.: Фрайди П.-С. Преступность молодежи и ее предупреждение: стратегия воздействия // Криминологические исследования в мире. – М., 1995. – С. 177.

² Див.: Крайг. Г. Психология развития: 7-ое международное издание. – СПб. – М.-Х.-Минск, 2000. – С. 814.

³ Фромм Э. Типы агрессии // Психология человеческой агрессивности. – Минск, 1999. – С. 354.

Вчений поділяє агресію на два типи: доброякісну і злоякісну. Перша – це біологічно адаптована реакція на загрозу вітальним інтересам; друга не закладена у філогенезі, вона завдає біологічну шкоду і соціальне руйнування. До останньої, за Е. Фроммом, належить, наприклад, агресивність із помсти – відповідна реакція на несправедливість, яка принесла страждання особі або кому-небудь з членів групи. “Не тільки кровна помста, – пише вчений, – але й всі форми покарання – від самих примітивних до самих удосконалених – є проявом помсти”¹. Але прагнення помсти властиве людям неоднаково – для одних вона взагалі не характерна, для інших – великою мірою: це люди боязкі, з накопичуваним характером, “нарциси вищого рангу”, і жага помсти є рисою їх характеру². Відмічається також, що агресивний, насильницький злочинець створює свою гіпертрофовану самооцінку на власній чоловічій невпевненості. Представники субкультури насилля, як відзначалося, відчувають себе охочими до агресії, швидко розпізнають ситуацію, що підходить для її реалізації, у формі, свого роду, стереотипових, насичених насиллям “ігор”³.

У літературі розрізняють ворожу й інструментальну мотивацію агресивних злочинців. Ворожі мотиви розглядаються як наслідки індивідуальних потреб у безпеці, самоповазі, самоутвердженні. Інструментальна агресія розуміється як спрямована на людей, які непричетні до виникнення фрустрації і, взагалі, не давали приводу для нападу, а тому така агресія є засобом зняття напруження, викликаного образою чи якимись іншими негативними переживаннями⁴.

Щодо покарання агресивних злочинців, то вважається, що воно може утримувати агресора від подальших дій лише в тому випадку, коли він вважає покарання цілком заслуженим, і воно йде одразу ж за скоєнням агресивних дій, а також відбувається згідно з усіма встановленими правилами. “На жаль, ці умови рідко додержуються в системах карного законодавства більшості країн, і тому по-

¹ Див.: Фромм Э. Типы агрессии // Психология человеческой агрессивности. – Минск, 1999. – С. 388–389.

² Там само. – С. 392–393.

³ Див.: Шнайдер Г.-Й. Криминология. – М., 1994. – С. 31.

⁴ Див.: Зелинский А.Ф. Криминальная психология. – К., 1999. – С. 179–180.

карання, як метод боротьби зі злочинністю, порівняно неефективне”¹.

Деструктивною формою злостісної агресії Е. Фромм вважав садизм. Як і будь-яка інша форма агресії (і негативна риса характеру взагалі), садизм, при певних обставинах, веде до протиправної, злочинної поведінки. Крім форм сексуального насилля, він настільки поширений, що являє собою постійну суспільну небезпеку: “Душевна жорстокість, психічний садизм, бажання принизити іншу людину й образити її поширені навіть ще більше, ніж фізичний садизм. Даний вид садистських дій найменш ризикований, бо це ж зовсім не те, що фізичне насилля, це ж “тільки” слова. З другого боку, викликані таким шляхом душевні страждання можуть бути такими ж або навіть ще сильнішими, ніж фізичні. ... Їх безліч у людських стосунках. Начальник – підлеглий, батьки – діти, учителя – учні і т. д. і т. п. Іншими словами, він зустрічається у всіх тих ситуаціях, де є людина, яка не зможе захистити себе від садиста”².

На деструкцію людської поведінки, яка нерідко веде до протиправних і злочинних дій, впливають кризові стани особи, які виникають внаслідок особистісних потрясінь або кризових явищ в оточуючому середовищі. Вважається, що системостворюючою категорією сучасної теорії криз повинна стати категорія індивідуального життя, що розуміється як розгортаюча цілісність, як життєвий шлях особи; і криза – це криза життя, критичний момент і поворотний пункт життєвого шляху³.

Коли йдеться про кризові стани особи, то, як правило, розуміється, що вони викликані зовнішніми, соціальними обставинами. Але, зауважує Т.М. Титаренко, кризові стани – це загальна ознака суспільного розвитку, особистості в тому числі, де поєднуються гармонійні і дисгармонійні фази, позитивні і негативні новоутворення, причому прогресивні зміни, тобто формування особистості відбуваються у боротьбі з численними флуктуаціями, відхиленнями від основної тен-

¹ Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия // Психология человеческой агрессивности. – Минск, 1999. – С. 652.

² Фромм Э. Типы агрессии // Психология человеческой агрессивности. – Минск, 1999. – С. 405–406.

³ Див.: Василюк Ф.Е. Проблема критической ситуации // Психология экстремальных ситуаций. – Минск, 2000. – С. 56.

денції. Вважається, що цей процес у своїй основі залежить від самої особи, він цілеспрямований і суб'єктивно врегульований¹. Тобто особа (персона) в першу чергу несе відповідальність за свої вчинки.

Нам імпонує цей погляд, бо він має свою об'єктивну детермінацію: коли підкреслюється, що поведінка – це вища форма відображення дійсності, то треба враховувати, що *однакові* зовнішні впливи сприймаються *різними* людьми, і характер їх поведінки обумовлюється саме внутрішнім у людини, її індивідуальністю – природною і духовною. Ось чому відповідальність за вчинені дії несе саме конкретна особа, а не суспільство в цілому. Кожна людина дійсно акумулює в собі характер суспільних відносин, але у формі особливий, притаманній тільки їй самій.

У моменти життєвих криз нерідко виникає так званий “патологічний афект” (Р. Крафт-Ебінг), наслідком якого можуть бути протиправні дії, злочини. Дослідники описують ознаки цього феномена: звичайно афекти з'являються у випадках виникнення раптового і різкого дратування, до якого важко буває одразу ж пристосуватися. Результатом стає дезорганізована поведінка і порушення протікання психічних процесів. Цей стан різні вчені називають по-різному: “стан хворобливої несвідомості”, певне “затмарення розуму”, “відсутність свідомості”, “розлад свідомості”, “короточасний психоз, який не супроводжується затемненням свідомості”, та ін.

У спеціальній літературі (Калашник Я.М.) зазначається, що патологічний афект завжди має три фази: підготовчу, фазу вибуху і заключну. На підготовчій фазі свідомість зберігається в усіх випадках, але здібність спостерігати й усвідомлювати психічні процеси і переживання – розладнена, душевна діяльність – односпрямована на певну дію, і вся остання особа мовби перестає існувати. Найбільш небезпечною є фаза вибуху (активної реакції) – свідомість порушується, людина знаходиться “ніби у сні”, “нічого не пам'ятає”. При цьому дії мають або характер агресії – напад, руйнування, боротьба, гнів, лють; або пасивний характер – безцільність поведінки, нерозуміння ситуації і т. п.

¹ Див.: Титаренко Т.М. Життєва криза очима психолога // Психологія життєвої кризи. – К., 1998. – С. 8, 12.

Вважається, що при діагнозі патологічного афекту необхідно звертати увагу на те, чи не суперечить характер правопорушення особі людини, з'ясувати, чи була планомірність у діях і на що була спрямована агресія. Існує практика визнання людини, яка знаходиться у стані патологічного афекту, неосудною, тобто такою, що не підлягає карній відповідальності¹.

Щодо розмежування нормальних і суто патологічних реакцій у цьому випадку, то говориться, що одразу ж при входженні людини у змінені умови існування і при поверненні у звичайні відбувається “ломка” функціональних систем психофізіологічної організації, що склалися в онтогенезі або при тривалому перебуванні у змінених умовах. Ця ломка супроводжується появою незвичних психічних станів, порушенням пізнавальних процесів, емоційного регулювання і рухової діяльності; “незвичні психічні стани і порушення слід розглядати як закономірні кризові реакції у межах психологічної норми...”²

Підкреслюючи роль зовнішніх факторів у розвитку кризових станів особи, треба сказати і про її власну роль у цьому процесі. Вище вже зверталася увага на активну, навіть основну роль самої людини у формуванні своєї особистості. Тут також діє закон відображення: на досить слабкі зовнішні впливи жива система може відреагувати набагато сильнішими реакціями внаслідок попередньої акумуляції відображення. Бо криза – це завжди перехід кількісних змін у якісні: кількісні зміни поступово накопичуються в будь-якій системі як відповідь на зовнішні впливи і процеси, що відбуваються усередині системи. Саме такий механізм спостерігають психологи у поведінці людини: “У кризовій ситуації особистість стає дедалі не-врівноваженою, набуваючи загостреної чутливості до зовнішніх впливів. Слабкі сигнали на вході системи можуть породжувати значні відгуки, а іноді призводити до несподіваних ефектів. Система в цілому... перебудовується таким чином, що її поведінка стає непередбаченою”³.

¹ Див.: Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика. Поведение. Ответственность. – М., 1989. – С. 284.

² Лебедев В. Личность в экстремальных условиях // Психология экстремальных ситуаций. – Минск, 2000. – С. 131.

³ Титаренко Т.М. Життєва криза очима психолога // Психологія життєвої кризи. – К., 1998. – С. 14.

Розрізняються нормальні та аномальні (ненормативні) кризи людського життя: перші – ті, з яких людина може вийти, побудувавши нову “стратегію життя”. Другі – ті, які людина не може пережити, бо вони потребують від неї дій, що перевищують її адаптивні можливості. Негативна фаза, під час якої йде процес руйнації, триває набагато довше, ніж у межах кризи нормативної¹.

Симптомами кризового стану у підлітків, пов’язаного з протиправною поведінкою, є наявність рис психічної незрілості: залежність від чужої думки, ситуації, нездатність активно впливати на неї; схильність до уникання складних ситуацій та ін.; некорегованість поведінки зумовлена поєднанням інфантильності з афективною збудженістю².

Вважається, що агресивні дії молоді у формі злочинної поведінки є результатом не стільки агресивного потенціалу, скільки наслідком невміння іншим шляхом вирішити свої проблеми; кримінальний тип особистості в підлітковому віці є проявом його амбівалентності. Так, наводяться дані порівняльного вивчення особи злочинців (російських і північно-американських), яких характеризує: емоційна нестійкість, низька чутливість до загроз, збудливість та підвищена фрустрованість, а також значна схильність до алкологізму. Насильників характеризує емоційна неврівноваженість, підвищена схильність до почуття вини, надмірна поступливість. Підлітків, засуджених за інші злочини, відрізняє правова неграмотність і нігілізм, відчуття або невизначеність життєвої перспективи, перевага матеріальних потреб над духовними та ін.³ “Усі ці фактори супроводжують стан життєвої кризи. Правопорушення інколи стають невдалим способом розв’язання складних життєвих ситуацій”⁴.

Для підліткового віку особливо характерні психосексуальні кризи, які можуть викликатися протиправною поведінкою інших осіб; зокрема, йдеться про ситуації, коли особа стає жертвою статевих злочинів. Так, серед негативних орієнтирів, що впливають на прискорення психосексуального розвитку, виділяються розтління та зваб-

¹ Див.: Титаренко Т.М. *Життєва криза очима психолога // Психологія життєвої кризи.* – К., 1998. – С. 19.

² Див.: Маценко В.Ф. *Особистість та поведінкові відхилення // Психологія життєвої кризи.* – К., 1998. – С. 127.

³ Див.: Там само. – С. 127–128.

⁴ Там само. – С. 128.

лення дітей дорослими. Практика свідчить, що у результаті зваблення дітей літніми людьми у потерпілих іноді виникає спотворення статевого потягу у напрямі геронтофільії (статевого потягу до осіб літнього віку). Педофілія також може сформуватися на фоні раннього статевого розвитку, зокрема, у разі акцентуації на деяких аспектах гри з однолітками. Найчастіше жертвами статевого насильства, згвалтування стають дівчата, молоді жінки. Внаслідок цього у них розвиваються різні форми неврозів, сексуальна аверсія та ін., а також статеві девіації, зокрема гомосексуальної або транссексуальної спрямованості¹.

Протиправна і злочинна поведінка, таким чином, пов'язана з дезадаптацією людини у кризових станах, які супроводжуються патопсихологічними ознаками. Психопатія ж не може бути зведена до агресивної й антисоціальної поведінки – одна з основних її ознак – складність повноцінної соціальної адаптації².

* * *

Б. Розглядаючи у світоглядному і загальнонауковому аспектах проблему співвідношення процесів створення і руйнації у формуванні особи, її поведінки і діяльності, значення зовнішніх, суспільних впливів на цей процес, не можна обійти питання і про відповідну роль природних, біологічних чинників, які обумовлюють прогресивний чи регресивний розвиток людини.

Соціальна адаптація – це психологічна адаптація, яка є результатом взаємодії і взаємообумовленості біологічного і соціального. Інакше просто не можна ставити питання про поведінку як зовнішній прояв і реалізацію психічних процесів (волі, емоцій, настрою, переваг, переконань, мотивів, установок, потреб та ін.). І неправильно підкреслювати лише їх суспільну детермінованість, бо суспільство створюється людьми, а тому несе на собі відбиток і їх природних властивостей. Тим більше, що саме суспільство виникло на основі й у лоні природи, органічно з нею пов'язане і життєво нею обумовлено. Коли йдеться про те, що і матеріальна, і духовна куль-

¹ Див.: Лановенко И.И. Теоретические основы профилактики половых преступлений. – К., 1997.

² Див.: Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика. Поведение. Ответственность. – М., 1989.

тура містять у собі людські здібності та є формою опредметнення ідеального, то людина проявляє себе як біопсихосоціальне утворення, а не як рафінована соціальна сутність (вище було наведене обґрунтування думки про те, що людина акумулює в собі сутність світу взагалі, вміщуючи його вищі закономірності).

О.Б. Сахаров писав: "Принципове значення має правильне вирішення питання про біологічні властивості особи злочинця. У структурі людської особи, в тому числі й особи злочинця, біологічні властивості є необхідним, незаперечним компонентом. Багато з цих властивостей проявляються в поведінці, в тому числі і злочинній. Разом з тим, сучасна людина – істота глибоко соціальна, і жоден з її проявів, тим паче такий, як закономірна поведінка, не вільний від соціальних впливів. Окремі індивідуальні властивості особи злочинця – інтелектуальні, вольові, емоційні, можливо, навіть і моральні – можуть мати біологічну (в тому числі і генетичну) основу"¹. Таку ж думку висловив і М.О. Стручков, а саме, що є підстави говорити про те, що спадковість може робити суттєвий вплив на поведінку, яка при певному збігу обставин стає злочинною². У свій час І.С. Ной підкреслив: "Незалежно від оточення людина може не стати ні злочинцем, ні героєм, коли народиться з іншою програмою поведінки"³.

Подібний механізм впливу біологічних (фізіологічних) факторів на людську поведінку спостерігається при психічних аномаліях, які самі по собі не є криміногенними, але можуть бути фактором, що формує девіантну поведінку, протиправну і злочинну в тому числі. Так, дослідження показали, що збуджені психопати причетні до 29,4 % убивств, параноїки й астеніки – до 25,7 %. Шизофреніки, епілептики, які визнані неосудними, вчиняють вбивства у 18 разів частіше, ніж осудні особи. Аналізуючи ці та інші дані, Н.Ф. Кузнєцова зауважує, що неврози, психопатії і психоподібні стани, будучи умовою злочинної поведінки, впливають не на факт скоєння злочину, а на його вид, "найчастіше спрямовуючи його у бік насильницької або

¹ Сахаров А.Б. *Актуальные вопросы о личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника.* – М., 1979. – С. 17.

² Див.: Стручков Н.А. *Криминология и проблема личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника.* – М., 1979. – С. 46.

³ Ной И.С. *Методологические проблемы советской криминологии.* – Саратов, 1975. – С. 107.

дезадапційної... злочинності, а також на мотивацію і привід злочину...”¹

Серед осіб, що скоїли вбивства, був значний процент тих, хто мав певні психічні аномалії, – психопатії і психоподібні стани (37 % серед дорослих і 42,5 % серед неповнолітніх)². Відмічається, що психічні аномалії при певних умовах знижують опір до впливів конфліктних ситуацій, створюють перешкоди для розвитку соціально-корисних рис особи, “особливо до її адаптації” до зовнішніх факторів, звужують можливості вибору варіантів поведінки і полегшують реалізацію “імпульсивних, випадкових, непродуманих, у тому числі протиправних вчинків”³. Відповідно, під психічним здоров’ям, зокрема, розуміється: адекватність психічних реакцій силі і частоті впливів середовища; здібність саморегулювання поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів; критичність до себе і власної психічної діяльності та її результатів; здатність планувати власну життєдіяльність і реалізувати ці плани; здатність змінювати форму поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій і обставин; усвідомлення ідентичності свого фізичного і психічного “Я”⁴.

Б.В. Зейгарник вважає, що біологічні особливості психічних аномалій, захворювань не є безпосередніми причинами порушення психіки; вони змінюють хід психічних процесів, тобто відіграють роль умов, у яких розгортається психічний процес формування аномальної особи⁵. Хвороба обумовлює специфічний перебіг психічних процесів, що неадекватно, спотворено відображають дійсність, а тому сприяють формуванню і закріпленню патологічних рис особи і, відповідно, викривленого ставлення до дійсності⁶.

Деякі фахівці вважають, що психічні захворювання призводять до вивільнення уроджених інстинктів (агресивних тенденцій) і біологічно “нижчих” потреб, з чим і пов’язана деградація особи. Але

¹ Кузнецова Н.Ф. Проблемы социально-биологического и социально-психического в криминологии // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979. – С. 83.

² Див.: Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика. Поведение. Ответственность. – М., 1989. – С. 279.

³ Див.: Там само. – С. 277–278.

⁴ Див.: Бухановский А.О., Кутявин Ю.А., Литвак М.Е. Общая психопатология. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 17.

⁵ Див.: Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М., 1986. – С. 265.

⁶ Див.: Там само. – С. 266.

порушення особи полягає в іншому – у розпаді будови потреб; суспільно обумовлена потреба стає менш усвідомленою, зникає ієрархія мотивів і змінюється їх смислостворююча функція; зникають і дальні мотиви¹. Патологія, наприклад, у формі алкоголізму веде до того, що механізм зародження потреби у спиртному стає загальною основою норми².

Відомо, що, як правило, перспективна мета поведінки і діяльності будується з урахуванням існуючих соціальних норм; планується поступове покращання результатів аж до досягнення соціальної норми. Така перспектива на мету відіграє важливу роль регулятора динаміки росту домагань. Особи ж із неврозоподібним станом у цьому плані відрізняються негативною симптоматикою: у них перспективна мета має статичний характер, не зорієнтований на майбутнє, тобто відсутній саме регулятор динаміки рівня домагань³. У цьому випадку завдання і вимоги суспільства, пов'язані в єдину систему і втілені в певний моральний еталон, перестають виступати в якості спонукача й організатора поведінки. А через те, що, залежно від характеру спонукань людини, будуються її інтереси, переживання і прагнення, зміни у змісті потреб означають і зміни будови особи людини⁴.

На думку Р. Крафт-Ебінга, “найважливішу кримінально-психологічну категорію становлять люди, у яких внаслідок хвороби мозку, яка була виявлена при народженні або трапилася у ранньому дитинстві, розумовий розвиток зупинився на тому рівні, який був у той період, або просунувся уперед зовсім небагато, або набув патологічного напрямку”⁵. Є кілька стадій розумового розвитку у таких людей, але вони ніколи не досягають рівня нормального. Причинами вважаються органічні ураження мозку, запалення мозку та його оболонок, а також живлення мозку, яке може бути порушено, якщо батьки цієї людини зловживали алкоголем або на момент зачаття знаходились у стані сп'яніння⁶.

¹ Див.: Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М., 1986. – С. 271.

² Див.: Там само. – С. 158.

³ Див.: Там само. – С. 79–80.

⁴ Див.: Там само. – С. 158.

⁵ Крафт-Эбинг Р. Начала уголовной психологии для врачей и юристов. – СПб., 1874. – С. 14.

⁶ Див.: Там само. – С. 14–15.

Складність кримінально-психологічної експертизи вбачається вченим у тому, що така розумова недорозвиненість – “недоумство” і “тугоумство” – не впадає в очі. “Саме в таких недоумкуватих нерідко виявляються надзвичайні артистичні обдарованості, наприклад, музичні, дуже хороша пам’ять на певні категорії, наприклад, на числа, тоді як їх розумове життя в усіх інших напрямках є надто нерозвиненим, незадовільним”¹. Ось чому потрібна всебічна експертиза особи, в основі якої закладений синтетичний, а не аналітичний метод дослідження². Такі люди добре знають, що не можна красти, убивати (на питання, чи можна це робити, відповідають негативно), але це знання для них – абстракція, а тому не дає права робити висновки щодо здібності застосовувати його на практиці. “У цьому сенсі дуже часто перебільшують відповідальність “недоумкуватих”³. Розумове ж діяння потребує “вищі здібності, самостійно вироблені і глибоко укорінені у свідомості правові, етичні поняття і судження, замість яких у недоумкуватих нерідко зустрічаються обривки недосконалого шкільного навчання, пам’ятні записки...”⁴ Для того, щоб розпізнати такий низький розумовий рівень і відповідні душевні стани, на думку Р. Крафт-Ебінга, недостатньо тільки психологічної характеристики; увага судді повинна зосереджуватись не на недобрій або добрій славі і мотивах, що керували злочинцем, а й на антропологічних спадкових умовах, у яких він знаходився. Потрібно, щоб було сказано і про його походження, про аномалії черепа, вади зовнішніх почуттів, тілесні недоліки, ураження мозку (внаслідок алкогольної реакції, афекти); про весь процес розвитку – не тільки інтелектуального, а й етичного; про видозмінення душевного настрою, прояви природних потягів, зокрема статевих, періодичність аморальних схильностей та ін.⁵

Вчений вважав згубними і застарілими погляди тих спеціалістів, які за станом психічної несвободи визнають лише вкрай хворобливі психічні процеси, безумство і тупоумство, бо вони навіть

¹ Див.: Крафт-Эбдинг Р. Начала уголовной психологии для врачей и юристов. – СПб., 1874. – С. 16.

² Див.: Там само. – С. 15.

³ Там само. – С. 16.

⁴ Там само. – С. 17.

⁵ Там само. – С. 32–33.

уявлення не мають про те, наскільки знищує свободу хворобливе відчуття простого розладу розумової діяльності, так що особа може страждати тяжкою душевною хворобою, бути нездатною до ставлення, при цьому не знаходячись ні в маренні, ні шаленіючі¹.

Р. Крафт-Ебінг виходив з того, що неврози також можуть бути причиною злочину, зокрема істеричний характер визначається ним такими рисами, як нестабільність психіки, занадто легка збудженість психічного механізму, його незвично сильна реакція і швидка зміна збуджень. Настрій і хвилювання в основному бувають пригніченими (депресивними). Бажання весь час змінюються, тому таку людину вважають капризною. Виникає й ідіосинкразія – неусвідомлена непереможна огидливість до певних предметів, дій і навіть осіб, але боротьба з цією огидливістю викликає тільки істеричні припадки².

Така хворобливо посилена дратівливість, занадто велика вразливість є важливою причиною протизаконних дій. У такої людини часто бувають афекти, які мають патологічний характер і відбуваються у формі шаленості. А в цьому стані скоюються ображення особи, опір владі та ін. “Спостерігаються дивності й ексцентричності, які іноді проявляються у вигляді простих капризів і дивацтв, іноді ж ведуть до важливих правопорушень, які передбачають відповідальність у суді”³. В істеричному стані людина може зробити неправдивий донос і обман, убивство, заподіяння тілесних ушкоджень, підпал⁴.

На істеричному ґрунті виникає еротоманія, яка призводить до ображення суспільної пристойності, до проституції, сімейних чвар. Істерія проявляється і в релігійному божевіллі, яке “відіграє значну роль в історії монастирів; воно часто експлуатується і тепер з релігійною або прямо недоброросовісною метою оточуючими хворого ханжами, бузувірами або просто ненажерливими до наживи людьми, і таким чином веде до порушення справ про обманні дії...”⁵

Вбивства скоюють і неврастеніки у стані афекту; на ґрунті неврастенії взагалі нерідко виникають тимчасові психози (тобто із

¹ Див.: Крафт-Эбдинг Р. Начала уголовной психологии для врачей и юристов. – СПб., 1874. – С. 37.

² Крафт-Эбдинг Р. Судебная психопатология. – СПб., 1895. – С. 317.

³ Там само. – С. 320.

⁴ Див.: Там само. – С. 321, 326.

⁵ Там само. – С. 333.

сприятливим прогнозом)¹. Тимчасові психози виникають у жінок у період менструацій. Вчений пише, що жінка, яка взагалі є ніжною дружиною і матір'ю, в цей період проявляє шалені спалахи гніву, ображає близьких і сторонніх, чинить опір владі та ін., за що іноді притягується до суду; крім того, “у деяких жінок у цей період, внаслідок неврастенічного стану і нападів туги, спостерігається потяг до спиртних напоїв, який ще більше посилює афекти і загрожує розвитком хронічного алкоголізму”². Нав'язливі ідеї, які при цьому виникають, призводять до підпалень, убивств, зокрема убивств дитини, до самогубства. Вчений зауважив, що тимчасове гостре божевілья, яке виникає у деяких жінок під час менструації, періодично повертається, хоча із неоднаковою силою; у інших жінок такий божевільний стан є проявом хронічного, не для всіх помітного, душевного розладу. В обох цих випадках про судову відповідальність “не може бути й мови”³.

Р. Крафт-Ебінг, як вище було сказано, розвив уявлення про патологічний афект, який формується внаслідок впливу великого душевного хвилювання на нервову систему. Завдяки раптово виникаючому в таких випадках спазму або паралічу судин складаються патологічні умови кровообігу у мозку; це знаходить відбиток у душевному розладі, яке швидко минає, божевільлі, що характеризується ненормальною, надмірною напруженістю, отупінням, затьмаренням свідомості, спотвореним сприйняттям зовнішніх подій, нескладною мовою, галюцинаціями. Негативні та гострі зовнішні впливи викликають патологічний афект у тому разі, коли у людини спостерігаються порушення функцій мозку як результат загального ослаблення нервової системи. Останнє викликається зворушеннями, турботами, тугою, розумовою втомою, у жінок – внаслідок частих пологів⁴.

“Дії (як правило, насильницькі), що скоюються під час патологічного афекту, ...звісно, не можуть ставитись у вину”⁵. Це часто стосується, зокрема, породіль-дітовбивць, у яких внаслідок пологів

¹ Див.: Крафт-Эбдинг Р. Судебная психопатология. – СПб., 1895. – С. 351.

² Див.: Там само. – С. 432.

³ Там само. – С. 433.

⁴ Там само. – С. 494–496.

⁵ Там само. – С. 497.

виникає стан патологічного афекту: “Ці стани частково пояснюються приголомшуючим впливом самого родового акту на весь організм жінки як у соматичному, так і в психічному відношенні. Вони мають важливе судово-медичне значення, по-перше, з причини можливості дітовбивства, що нерідко скоюється у таких виняткових станах свідомості; і, по-друге, й тому, що, протікаючи дуже швидко і в багатьох випадках без свідків (наприклад, при потайних пологах), ці стани згодом важко доводяться в суді”¹.

У якості причини скоєння злочину деякі сучасні автори називають фізіологічні механізми, обумовлюючи рефлексорну діяльність нервової системи. Йдеться про аферентний синтез, сутність якого розкрив П.К. Анохін. Концепція системогенезу органічно пов’язана з вченням П.К. Анохіна про функціональну систему. Вченим був обґрунтований висновок про те, що будь-яка компенсація порушених функцій, тобто відновлення кінцевого корисного ефекту, може мати місце тільки у випадку мобілізації значного числа фізіологічних компонентів, часто розташованих у різних частинах центральної нервової системи, але функціонально об’єднаних на основі здобуття кінцевого пристосовочого ефекту, необхідного в даний момент. Таке функціональне об’єднання різнолокалізованих структур і процесів було назване “функціональною системою”. Важливою умовою цілісності функціональної системи є існування зворотної аферентації або інформації про успішність або неуспішність даної пристосовчої (адаптивної) дії.

Аналізуючи стани формування концепції функціональної системи, П.К. Анохін відмічав певні труднощі методологічного характеру, а саме відсутність задовільного наукового тлумачення самого поняття “система”. На його думку, для цього потрібно було, перш за все, визначити роль систематизуючого фактора, “який неорганізовану, хаотичну множину взаємодіючих компонентів переводить на рівень системи, тобто в упорядковану множину”². Цю роль і виконує аферентний синтез, або синтез внутрішніх і зовнішніх впливів, які (впливи) інтегруються організмом вибірково, у напрямі

¹ Крафт-Эбинг Р. Судебная психопатология. – СПб., 1895. – С. 503.

² Анохин П.К. Идеи и факты в разработке теории функциональных систем // Петр Кузьмич Анохин. Воспоминания современников. Публицистика. – М., 1990. – С. 255.

здобуття від їх сприймання найбільш корисного результату в конкретних умовах середовища. Аферентний синтез, за П.К. Анохіним, є систематизованою єдністю певних процесів; зокрема, це домінування в даний момент мотивації дії як необхідності реалізації певної потреби; вибіркове викликання з пам'яті минулого досвіду щодо задоволення (усунення) аналогічної потреби та ін.¹

У сучасній науці ідеї П.К. Анохіна здобули широкого поширення, зокрема у кримінології. Зауважується, що розвинені потреби призводять до того, що організм починає “шукати” можливості їх задоволення; за допомогою активізації відповідних нервових центрів такі можливості знаходяться, але лише в тому випадку, коли існує необхідний для активізації пусковий стимул, яким може бути будь-який подразник. “Звільнитися від пускового стимулу неможливо, оскільки аферентний синтез є фізіологічною основою будь-якої поведінки, у тому числі злочинної. Дана обставина більш актуальна при розгляді кримінальних справ, скоєних особою, психіка якої характеризується як аномальна. Прийняття рішення у випадку домінування процесів збудження може бути неадекватним ситуації... Цей процес не залежить від волі суб'єкта (воля поневолена, коли рішення прийнято), що обов'язково повинно враховуватися правозастосовником...”²

Підкреслюється, що патопсихологічні дослідження у кримінології допоможуть відповісти на багато ще незрозумілих питань щодо суб'єктивної стимуляції і механізмів злочинної поведінки осіб не тільки з психічними аномаліями, а й здорових³.

У цілому вплив психічних аномалій на злочинність, як вважається, полягає: у формуванні особи правопорушника, зокрема неповнолітнього, коли виникають такі властивості, які можуть призвести до антисуспільної поведінки; у мотивації злочинної поведінки осіб з аномаліями психіки, сприймання і реагування на конкретні життєві ситуації; у необережній, іноді аморальній і протиправній

¹ Див.: Анохин П.К. Идеи и факты в разработке теории функциональных систем // Петр Кузьмич Анохин. Воспоминания современников. Публицистика. – М., 1990. – С. 258.

² Иванов Н.Г. Аномальный субъект преступления. – М., 1998. – С. 30–31.

³ Див.: Антонян Ю.М., Гульдман В.В. Криминальная патопсихология. – М., 1991. – С. 13.

поведінці потерпілих, оскільки серед них чимало осіб з ушкодженою психікою¹.

Суттєвою причиною виникнення психічних аномалій є вплив осіб з дефектною психікою з числа найближчого оточення індивіда, а також втягнення ними інших у злочинну діяльність. Наводяться дані, які свідчать про те, що деякі злочинці, які страждають на психопатію, стають лідерами злочинних груп і активно стимулюють їх членів до скоєння злочинних дій². Поведінка і спосіб життя психічно хворих є психотравмуючим фактором для здоров'я членів сім'ї, який впливає на них постійно і тривалий час. Початок психічного захворювання в одного члена сім'ї може стати фактором захворювання інших. "Особливо це стосується батьків, які в силу своїх патологічних особливостей не здатні забезпечити належне виховання неповнолітніх... Можливості психічно хворих батьків виховувати своїх дітей взагалі надто обмежені, що є особливою проблемою. Відомо, що саме у алкоголіків часто народжуються діти з різними фізичними дефектами, які значно впливають на формування їх способу життя і психічних особливостей, спроможних відігравати криміногенну роль... Також відомо, що багато дітей алкоголіків схильні до алкоголізму, що підвищує для них ризик протиправної поведінки у майбутньому. І нарешті, діти алкоголіків часто народжуються недоумкуватими"³.

Результати проведеного емпіричного дослідження характерних рис особи злочинців-психопатів показали, що це дратівливість, гнівливість, емоційна розрядка у формі афекту з будь-якого приводу, образливість, жорстокість, схильність до негативних переживань, злопам'ятність. Рівень інтелектуального розвитку при цьому був різний – від розумової нерозвиненості до високого інтелекту з достатнім запасом знань, поінформованістю щодо правових норм; певну частину становили ті особи, які мали вищу, середньотехнічну і середню освіту⁴.

¹ Див.: Антонян Ю.М., Бородин С.В. *Преступность и психические аномалии.* – М., 1987. – С. 30–31.

² Там само. – С. 31.

³ Там само. – С. 31.

⁴ Див.: Антонян Ю.М., Гульдан В.В. *Криминальная патопсихология.* – М., 1991. – С. 60.

Судово-психіатрична експертиза виявляється потрібною у випадку, якщо злочини скоюють шизофреніки, епілептики, особи, які страждають на маніакально-депресивний психоз.

Шизофренія виникає у молодому віці; до її основних симптомів належать: аутизм – спрямованість особи на внутрішні переживання з відривом від реального світу; прагнення обмежити контакти з оточуючими людьми; порушення мислення у стилі його цілеспрямованості і логічної будови, а також збіднення емоційних переживань, розлади волі. Шизофренія має просту, гебефренічну, кататонічну, параноїдну форми. Перша з них протікає безперервно і характеризується всіма названими ознаками шизофренії. Гебефренічна форма відрізняється неадекватністю емоцій, химерністю мислення і мови, у поведінці спостерігається манірність, перебільшена інфантильність, неподібні дурощі.

При катанічній шизофренії фіксуються явища ступора і збудження; параноїдальна форма, поряд з основними симптомами, має ще й галюційно-марені розлади¹.

Суспільно небезпечна поведінка осіб, хворих на шизофренію, спостерігається на різних етапах цієї хвороби; особливо це стосується перших етапів захворювання, коли людина і сама вважає себе здоровою, і її оточення, і лікарі. Небезпечними є хворі і з параноїдним синдромом, які з особливою жорстокістю скоюють напади, убивства². Судово-психіатрична експертиза в цьому випадку досить складна, бо часто такі хворі продовжують працювати і підтримують стереотип сімейних відносин. “Через це між експертними показниками осудності та дієздатності у ряді випадків можлива розбіжність, тобто неосудність не обов’язково передбачає визнання недієздатності у громадянському процесі”³.

При епілепсії змінюється особа хворого – знижується рівень пам’яті, мислення стає повільним, з одноманітним повторенням і деталізацією. Щодо правопорушень (убивств, насилля, крадіжок), які скоюються у стані порушеної свідомості хворими на епілепсію, то вони визнаються неосудними. Вважається, що велика роль в аналізі психічного стану епілептиків на момент скоєння злочину належить

¹ Див.: Моховиков А.Н. Судебная психиатрия. – О., 1998. – С. 39–40.

² Див.: Там само. – С. 40–41.

³ Там само. – С. 41.

матеріалам кримінальної справи, бо у ході експертизи значення має кожна деталь¹.

Можливо, ще більш складною є судово-психіатрична експертиза хворих з маніакально-депресивним психозом у разі антисупільної поведінки, скоєння злочину. Ця хвороба не порушує особи, а заснована на дисгармонії процесів гальмування і збудження, коли домінує то один, то інший процес (нерізко виражений маніакально-депресивний психоз – це циклотомія). При депресивній фазі знижується настрій, уповільнюється мислення і рухливість, виникає глибока немотивована туга, світ сприймається як безрадісний і похмурий, виникає нездатність емоційної прихильності до близьких. При таких станах виникає небезпека самогубств. Депресивна фаза змінюється занадто збудженою маніакальною фазою: настрої підвищений, прискорені темпи мислення. Виникає почуття насолоди життям і посилення потягів. Світ сприймається з великим оптимізмом. Але така активність при недостатній усвідомленості наслідків своєї поведінки нерідко призводить до опору владі, виникнення конфліктів з оточенням. Рухома збудженість може досягати рівня шаленості. “Хворі визнаються неосудними щодо правопорушень, скоєних у період манії або депресії. У “світлі” проміжки часу вони є відповідальними за свої дії”².

При таких поширених розладах кровообігу судин, як атеросклероз головного мозку і гіпертонія, також можуть виникати стани судинних психозів, при яких людина робить правопорушення. При атеросклерозі виникає психоорганічний синдром, що поступово прогресує. Змінюється особа хворих – це емоційна нестійкість, яка може призвести до недоумства, забутливості, порушення свідомості, марення, депресії. При гіпертонічній хворобі спостерігаються ознаки астенії (психічної слабкості): болі у голові, запаморочення, підвищена втомлюваність, ослаблення пам'яті й уваги; людина стає плаксивою і дратівливою. Астенію супроводжують депресія і підозрюваність. Відносно антисупільної і протиправної поведінки при такому стані зауважується, що на перших стадіях захворювання осудність таких осіб визначається індивідуально, але при “вираженій судинній дегенерації” або судинних психозах ставлення і дієздатність хворих виклю-

¹ Див.: *Моховиков А.Н. Судебная психиатрия. – О., 1998. – С. 43.*

² Див.: *Там само.*

чаються... Дуже складним представляється питання про дієздатність осіб з судинними захворюваннями головного мозку, які перенесли інсульт”¹.

Враховуючи сказане, можна поставити тільки декілька питань:

- Чи мало людей у країні і світі страждають на подібні захворювання?
- Чи проводиться у нашій країні диспансеризація людей з приводу виявлення названих хвороб?
- Чи завжди присутній невропатолог і психіатр при проведенні слідства у випадку протиправної поведінки, злочину, вчиненого такими хворими?
- Скільки людей було осуджено за дії, які вони скоїли у стані, при якому неможливе було ставлення у вину?

На думку В.П. Ефроїмсона, “у деяких умовах той або інший “підпорогово аномальний” спадковий тип мислення або поведінки – шизоїдний, циклоїдний, епілептоїдний – підхоплюється і поширюється добром. У всякому разі, його представники є серед усіх рас і націй”². Логічно, що вчений ставить питання: якщо аномальний генотип дійсно відіграє важливу роль в антисоціальній поведінці, то чому ці генетичні аномалії не були відкинуті природним добром, спрямованим на підвищення здатності до соціальної адаптації. Відповідь полягає у тому, що цей добір у певні епохи сприяв певним конституційним і психічним типам, а соціальний устрій створював різноманітні ніші для них³. Зокрема, епілептоїд завдяки своїй невгамовній запальності, мстивості, наполегливості, конкретності та дріб’язковості мислення міг у Стародавні часи бути дуже придатним на роль молодшого командира або феодала нижчого або середнього рангу у Середньовіччі – соціальній ніші, абсолютно протипоказаній шизоїду, істерику і циклотиміку. Але, наприклад, шаманізм – це професіональна і часто спадкова ніша істериків⁴. Або дебіли добре роблять просту, трафаретну фізичну роботу; атлетико-епілетоїдна конституція, при якій спостерігається велика фізична сила, а тому й сміливість, поєднані з дратівливістю, жорсткістю, вимогливістю до

¹ Моховиков А.Н. Судебная психиатрия. – О., 1998. – С. 50.

² Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики. – СПб., 1995. – С. 198.

³ Див.: Там само. – С. 235.

⁴ Див.: Там само. – С. 198.

інших, пихатістю, являє собою тип, ідеальний для лицаря Середньовіччя¹.

Застерігаючи проти недооцінки соціальної спадковості, роль якої для людства дуже велика, В.П. Ефроїмсон підкреслює, що особистісні риси впливають на те, яку форму поведінки з усіх можливих, що надає соціальна спадковість, людина вибере². Щодо особистісних рис, то йдеться, перш за все, про біологічну спадковість. “Саме гени людини породжують її здатність до досягнення культури, зовсім не визначаючи, яку культуру вона засвоює: японську, американську або стародавньоримську. Гени людини визначають її здібності до вивчення математики, музики, поезії, літератури, астрономії, але не визначають обсяг і зміст тієї культури і тих знань, які випадуть на її долю внаслідок життєвих обставин; здатність до етичної оцінки теж визначається генотипом, але етичні критерії – що саме вважати добрим, а що недобрим – значною мірою визначаються соціальною спадковістю”³. Зокрема, зауважується, що хоча однойцеві близнюки-злочинці незвичайно схожі за характером скоєного злочину або антисоціальності (на противагу близнюкам двояйцевим), тут спостерігається співвідношення спадковості та середовища не “взагалі”, а лише тієї країни, групи населення, до якої належали близнюки⁴.

Відмічається, що люди наділені нейропсихологічними механізмами, що забезпечують можливість агресивної поведінки, але їх активація залежить від певного стимулу і контролю свідомості. Тому форми агресивної поведінки, її засоби та об’єкти, на які вона спрямована, багато в чому визначаються характером соціального навчання. Зокрема, агресивний напад передбачає знання деяких питань: як поводитися зі зброєю; які фізичні дії будуть найбільш болісними для жертви; які тортури найжорстокіші і т. п.⁵ Але еволюційно первісними все ж таки є біологічні основи агресивної поведінки. В.П. Ефроїмсон доводить, що зайва хромосома може вважатися причиною антисоціальності. Схильний до злочинності ефект зайвої Y-хромосоми вперше був виявлений при обстеженні злочинців із важкою поведін-

¹ Див.: Ефроїмсон В.П. *Генетика етики и эстетики*. – СПб., 1995. – С. 235.

² Там само. – С. 192.

³ Там само. – С. 177.

⁴ Там само. – С. 234.

⁵ Див.: Бэрон Р., Ричардсон Д. *Агрессия*. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1999. – С. 49.

кою. Серед них у 10 разів вищою була частота чоловіків, які замість однієї мали дві Х-хромосоми. Встановлена також наявність серед них осіб, які мали ще другу Y-хромосому, тобто 48 хромосом із статевими хромосомами XXYY замість 46 хромосом із статевими хромосомами XY. У результаті досліджень було з'ясовано, що при такій хромосомній аномалії іноді розвивається антисоціальний і агресивний тип конституції. Найбільш характерні злочини в цьому випадку – це підпали, крадіжки, убивства. Представники цього типу схильні до педофілії, гомосексуалізму¹. Існує й інша думка, згідно з якою хромосомні аномалії викликають недолік розумового розвитку, що може сприяти скоєнню злочину².

Взаємозв'язок біологічного і соціального, який проявляється у виникненні антисуспільної поведінки, можна спостерігати при гіпоглікемії (низькому рівні цукру у крові людини), що розглядається в якості важливого фізіологічного фактора, який викликає дратівливість і агресивність. Гіпоглікемія виникає в результаті недоїдання, голоду. Наводяться дані, згідно з якими або під впливом інсуліну або в стані гіпоглікемії вчинюються напади і побиття, спроби самогубства й убивства, спостерігається жорстоке поводження з дружиною і дітьми, сексуальні збочення і сексуальна агресія, підпалення, пияцтво та ін.³ “Очевидно, що масова гіпоглікемія може тим паче надавати всім цим злочинам масовий характер, бо в силу вступає закон удавання. Масова гіпоглікемія при існуванні якогось загального об'єкта, що викликає дратівливість і гнів, особливо при певній психічній обробці, природно, може штовхнути натовп на масову злочинність. Те, що саме голод часто надавав злочинності колективний характер, загальновідомо, але не був названий біохімічний механізм, який лежить в основі такого роду стадності. Між тим, історія постійно показувала, як легко збуджуються дикі стадні пристрасті і як швидко настає протверезіння, якщо збудження не підтримується алкоголем або психологічними засобами маніпулювання”⁴.

Особливою причиною протиправної поведінки є такий психічний стан людини, як ностальгія. “Уже довгий час викликають інте-

¹ Див.: *Ефроимсон В.П. Генетика етики и эстетики.* – СПб., 1995. – С. 185–186.

² Див.: *Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия.* – СПб.–М.–Х.–Минск, 1999. – С. 233.

³ Див.: *Ефроимсон В.П. Генетика етики и эстетики.* – СПб., 1995. – С. 208–209.

⁴ Там само. – С. 209–210.

рес скоєні з неймовірною жорстокістю і крайньою безжалісністю злочини (убивства і підпалення), які здійснювалися ніжними створіннями, юними і добросердечними дівчатками, що знаходяться ще в дитячому віці. Протиріччя між злочином і злочинницею, відсутність мотивів або недостатня мотивованість і тому загадковість та неоясненість подій викликали співчуття або почуття огидливості. З давнього часу частину цих індивідів однастайно визнавали недоумкуватими або моральними ідіотами. Викликані незначними привідами афекти або сліпі імпульси приводили їх до злочину. Більше ста років тому, поряд з цим, в якості власне причини вже розглядали ностальгію”¹.

Відмічається, що туга по батьківщині, як і всі збуджуючі і пригнічуючі афекти і пристрасті, такі, як любов, гнів, горе та ін., можуть спонукати до скоєння злочину; і всі ці почуття виявляються настільки сильними, що порівнюються з дійсним божевіллям, яке обумовлює повне або часткове зняття ставлення у вину². Усе життя дитини, – підкреслює К. Ясперс, – основане на почуттях, які розбуджуються в ній її оточенням. “У її душу ще нічого не проникло, крім любові до батьків, братів і сестер; інші люди, як і чуже оточення, повністю позбавлені для неї цінності. Тому вона може, при відповідних імпульсах, легко убити дитину, яка не може викликати в неї ніяких почуттів, підпалити дім, який для неї ніщо... Нове не викликає в юному створінні ніяких почуттів, йому все байдуже. Їм оволодіває почуття, ніби воно – загубило усе”³.

У літературі з судової психіатрії ностальгія згадується у зв’язку з піроманією. Скоєння підпалень пояснюється тим, що молода людина, дитина безсвідомо таким чином мов би знищує все те, що відмежовує її від сім’ї і колишніх умов життя. Злочинницям на ґрунті ностальгії властиво переважавання життя душі над життям розуму⁴; це більш дитяча наївність, ніж злоба, гнів і мстивість; антипатія до чужого життя, особливо у дівчаток, є сильною і природною пристрастю⁵.

¹ Ясперс К. *Собрание сочинений по психопатологии*. – М.-СПб., 1996. – Т. I. – С. 8.

² Див.: Там само. – С. 40.

³ Там само. – С. 103.

⁴ Див.: Там само. – С. 75.

⁵ Там само. – С. 37.

Жорстокість дітей може бути викликана і внаслідок неможливості реалізації своїх природних здібностей – “імовірність того, що діти з нереалізованими можливостями можуть скоїти кримінальний злочин, причому старанно продуманий і особливо небезпечний, дуже велика”¹. Вчені вважають, що для того, щоб талановита дитина стала на кримінальний шлях, повинні бути певні передумови; це нетверді моральні устої, нездатність почувати докори сумління, відсутність стримуючих основ. Внаслідок виникає соціальна розпущеність, або “моральне умобожевілля”².

Досліджуючи вплив спадковості на поведінку людини, на її індивідуальні властивості, вплив, який “виявляється протягом усього життя”³ та який детермінує “схильність до психічних захворювань, алкоголізму, агресивної поведінки і навіть до злочинної поведінки.., вчені усвідомлюють, що практично неможливо відокремити ефекти впливу середовища від ефектів спадковості”⁴. Здобуті результати відносно зв’язку тієї чи іншої риси особи з генетичними факторами, зокрема тими, що стосуються злочинності, алкоголізму, інтелекту та ін. Так, схильність до скоєння злочинів (на основі дослідження сімей, близнюків і прийомних дітей) від 0 до більш ніж 50 % обумовлена спадковістю, алкоголізм – від 0 до 60 %, інтелект – від 20 % до 80 %⁵. Дослідження особи близнюків показали значну роль спадковості у формуванні таких рис особи, як емоційність, соціабельність і рівень активності. Йдеться й про те, що індивідуальні риси особи людини впливають на формування нею навколишнього соціального просторово-часового контінуума, який, у свою чергу, корегує властивості особи⁶.

У контексті кримінологічних проблем цікаві такі дані: у 32 % немовлят матерів-п’яниць виявляються уроджені аномалії; достатньо також, щоб кожного дня вагітна жінка на початку вагітності вживала 50 г алкоголю, щоб дитина народилася з потворним облич-

¹ Мейснер Т. Вундеркинды. Реализованные и нереализованные способности. – М., 1998. – С. 329.

² Див.: Там само. – С. 330.

³ Крайг Грэйс. Психология развития. – 7-ое международное издание. – СПб.–М.–Х.–Минск, 2000. – С. 130.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Там само. – С. 130–131.

⁶ Там само. – С. 133–134.

чям; чим більше матір під час вагітності вживала алкоголю, тим більш низький рівень інтелекту спостерігається у дитини у віці 4 років, а у 7 років цей розумовий недолік проявляється ще більше¹.

Матері-наркоманки народжують дітей, які не відповідають нормам здорової дитини; більш того, у цих дітей проявляються симптоми “ломки”. Їм важко підтримувати увагу, і цей недолік може зберегтись на все життя. Коли вагітна жінка вживає, наприклад, кокаїн, то у дитини не тільки спостерігається затримання фізичного і розумового розвитку, а може наступити і летальний результат – крововилив у мозок².

Діти, народжені алкоголіками і наркоманами, не тільки страждають фізично, психічно, розумово, а з плином часу самі можуть проявляти схильність до наркоманії, до вживання алкоголю. Тобто утворювати прошарок людей у суспільстві, які потенційно є для нього небезпечними. “Найбільш очевидною і достатньо добре дослідженою умовою злочинності є пияцтво (непомірне вживання алкоголю) і алкоголізм (пияцтво, яке перейшло у важкопереборюваний, патологічний потяг до алкогольних напоїв)... Ще більш руйнівний вплив на стан соматичного і психічного здоров'я людини чинять наркотичні та інші сильнодіючі одурманюючі засоби”³. Життя підтверджує цей висновок. В українській кримінології дедалі більше укорінюється думка, що *наркотизм* – алкоголізм, наркоманія і токсикоманія – це універсальний, один із важливіших детермінантів злочинної поведінки⁴.

Певною мірою його можна вважати реакцією пасивного захисту від тих проблем, які перевищують адаптаційні можливості людини. Загальноприйнятою є думка про те, що поширення алкоголізму в суспільстві за останні два десятиліття пояснюється пануванням сковуючих активність мас адміністративно-командних методів управління, що посилювалися у 70-х – на початку 80-х рр. кризовими явищами в економіці, порушенням принципу соціальної справедливості, фор-

¹ Див.: Крайг Грэйс. Психология развития. – 7-ое международное издание. – СПб.–М.–Х.–Минск, 2000. – С. 170–171.

² Див.: Там само. – С. 170, 173–174.

³ Кримінологія. – СПб., 1999. – С. 146–147.

⁴ Див.: Пьянство и преступность: история, проблемы. – К., 1989; Гумін О.М., Мельник П.В. Кримінологія // Випуск: Боротьба з наркотизмом серед засуджених у виправно-трудових колоніях. – К., 1999.

малізмом, який проявлявся в системі освіти і виховання; все це викликало у людей настрої апатії, байдужості, пасивності¹.

Причиною вживання алкоголю називається побутова неналагодженість, матеріальні труднощі, зокрема пов'язані з безробіттям. Це й несприятливі життєві ситуації, викликані тривалою хворобою, втратою близьких людей, конфліктами в трудовому колективі, розладом у сім'ї та ін.² Пияцтво й алкоголізм за своїми результатами завжди були кримінологічною проблемою, бо безпосередньо сприяли формуванню девіантної, протиправної і злочинної поведінки³. Причому, чим гірше стають умови життя, тим більше злочинів, скоєних у стані алкогольного сп'яніння.

Статистика з цього приводу відома – вона міститься і в спеціальних дослідженнях, і в пресі. Зокрема, офіційні дані свідчать, що кількість людей із хронічним алкоголізмом та алкогольними психозами в Україні становить 733 тисяч. Крім цього, на обліку у диспансерах значаться ще 174 тис. осіб, тобто майже 1 млн. алкоголіків. Щороку в Україні також реєструються 50–55 тис. нових хворих хронічним алкоголізмом і алкогольними психозами. Результатом дослідження цього феномена виявилось те, що тільки 10 % чоловіків і 21 % жінок старше 18 років ведуть тверезий спосіб життя⁴. Не більш оптимістична картина і в інших країнах. Зокрема, у такій досить невеликій країні, як Нідерланди, близько 80 % населення старше 15 років вживають алкогольні напої⁵, а майже 700 тис. людей зловживають алкоголем⁶.

Алкоголь різко вторгається у психічну сферу людини, порушуючи фізіологічний і розумовий процес мотивованого вибору поведінки, спотворює саму основу такої психічної функції, як умовивід, що забезпечує розумність, логічність і адекватність будь-якого акту поведінки⁷. При алкоголізмі спостерігається деградація особи, руй-

¹ Див.: *Краткий словарь по социологии.* – М., 1989. – С. 9.

² Див.: *Криминология.* – СПб., 1999. – С. 566.

³ Див.: *Пьянство и преступность: история, проблемы.* – К., 1989.

⁴ Див.: *Пакин Ю. Наркомания и алкоголизм: проблемы и новые возможности лечения.* – К., 2000. – С. 7.

⁵ Див.: *Бонстра М., Бринк В., Гермин Г., Постма Д., Схипперс Г. Стратегия лечения алкогольных проблем.* – К., 1999. – С. 11, 16.

⁶ Див.: *Там само.*

⁷ Див.: *Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения.* – М., 1947.

нується ієрархія потреб, особливо це стосується вищих цінностей; коло інтересів звужується, втрачаються зв'язки із зовнішнім світом, деградує інтелект¹.

Алкоголізм супроводжується алкогольними психозами – психічними захворюваннями у формі білої гарячки (затмарення свідомості, зорові і слухові галюцинації, збудження, різні соматичні і неврологічні розлади). Алкогольне сп'яніння – гостре отруєння всього організму людини спиртними напоями. Особливо уразливою при цьому є емоційна сфера. У процесі алкоголізації поступово зростає емоційно-стресове напруження й ускладнюється мотивація вживання спиртних напоїв². П'яна імпульсивність поведінки визначається і спрямовується відповідною мотивацією. Гедоністична мотивація пов'язана з жагою задоволення, прагненням до почуття насолоди; атарактична спрямована на пом'якшення емоційної напруги, неспокою, невпевненості і страхів; допінгова стимулює підвищення загального тону, працездатності. Мотивація детермінується певними традиціями, ритуалами, а також бажанням виділитися серед інших в якості тонкого гурмана, “душі компанії” та ін.³

Сп'яніння поділяється на три фази: просте, середньої тяжкості, важке або патологічне.

Просте – це сп'яніння в легкій формі, воно веде до зниження рівня процесів гальмування, критичного відношення до свого стану, ускладнення мови, втрати рівноваги, порушується розумова і психічна працездатність, що реально може призвести до аварій на виробництві і транспорті. Ігноруються також соціально-етичні норми, правила співжиття. Кількість спиртних напоїв, яку при цьому вживають дорослі, у дітей може викликати сильне отруєння і навіть смерть. Сп'яніння середньої тяжкості веде до погіршення настрою, з'являється почуття роздратованості, образи, незадоволення; починаються розлади у діяльності серцево-судинної і дихальної систем, пригнічується психічний стан, з'являється схильність до хуліганства та інших правопорушень, а іноді до самогубства⁴. Тяжке (патологі-

¹ Див.: Зейгарник Б.В. Патопсихологія. – М., 1999. – С. 159.

² Див.: Лисицын Ю.П., Комаров Ю.М. Факторы риска // Руководство по социальной гигиене и организации здравоохранения: В 2-х томах. – М., 1987. – Т. I. – С. 156.

³ Див.: Жмуров В.А. Общая психопатология. – Иркутск, 1986. – С. 245–247.

⁴ Див.: Бабаян Э.А., Гогопольский М.Х. Наркология. – М., 1987. – С. 45.

чне) сп'яніння викликає гостре психічне захворювання, яке супроводжується повною втратою працездатності, частим скоєнням тяжких антисоціальних вчинків і злочинів¹.

“Судово-психіатрична оцінка алкоголіків, як правило, не представляє особливої складності. Особи, які скоїли злочини, якщо у них виявляється алкоголізм, визнаються осудними. Ця ж норма поширюється і на просте алкогольне сп'яніння незалежно від рівня його тяжкості, оскільки воно є довільно викликаним станом без ознак психозу (марення або галюцинацій). Винятки становлять випадки недомкуватості, обумовлені алкоголізмом, патологічне сп'яніння і алкогольні психози. Останні нерідко виникають у підозрюваних після арешту у карній справі. Тоді для експертів особливо важливим є встановлення часу початку психозу по відношенню до періоду скоєння злочину”².

Домінуючими мотивами початку алкоголізації неповнолітніх найчастіше є удавання одноліткам та дорослим, прагнення до групувань і антисуспільної поведінки (до 70 %). Практика підтверджує, що алкоголізація неповнолітніх, яка з часом приводила їх до правопорушень, була особливо інтенсивною в сім'ях, де традиційною була гульня. Наприклад, серед 830 неповнолітніх правопорушників 11,2 % були вже сформованими алкоголіками; пияцтво батьків “є однією з основних причин формування важковиховуваності, правопорушень і злочинів неповнолітніх”³.

Щодо жінок, то вони, як і неповнолітні, інтенсивніше і гостріше, ніж чоловіки, сприймають дію спиртних напоїв. Але процес їх алкоголізації припадає на більш пізній вік – чоловіки у своїй більшості починають зловживати алкоголем до 25 років (97 %), а жінки – від 26 до 45 років (83,3 %) ⁴. У кримінологічній літературі відмічається, що найвищий рівень алкоголізації у жінок припадає на “середину” зрілого віку – від 30 до 50 років⁵. Основні клінічні прояви алкоголізму у дівчат-підлітків принципово не відрізняються від алкоголізму хлопчиків того ж віку; між тим, “розвиток алкоголізму у

¹ Див.: Аронов Д.М. Твой и наш враг: Правда об алкоголе. – М., 1986. – С. 25–26.

² Моховиков А.Н. Судебная психиатрия. – О., 1998. – С. 198.

³ Селецкий А.И. Психопатология детского возраста. – К., 1987. – С. 150.

⁴ Див.: Романова М.В. Алкоголь и дети. – Саратов, 1987. – С. 32.

⁵ Див.: Личность преступника и уголовная ответственность. – Саратов, 1987. – С. 60.

дівчаток більшою мірою, ніж у хлопчиків, залежить від особливостей мікросоціального оточення, тому що дівчата відрізняються більшою навіюваністю і емоційністю, залежністю від референтного оточення, меншою рішучістю і самостійністю”¹.

Конкретно-соціологічні дослідження, проведені фахівцями Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України, підтверджують, що кожний третій злочин в Україні скоюється у стані алкогольного сп’яніння. Причому стійка алкоголізація злочинності все більш явно виявляє об’єднання з наркоманізацією і токсикоманією². Темпи росту цін на наркотики і збільшення кількості наркоманів стимулюють поширення групової і мафіозної наркозлочинності; зростає майнова злочинність як засіб здобути кошти для придбання наркотиків (існують окремі регіони, де до 60 % майнових злочинів вчиняються на ґрунті наркоманії).

За останні декілька років смертність від наркотиків в Україні зросла у 1,5 раза й у 1999 році становила майже 1000 осіб. А число осіб, які вживають наркотики, перевищує півмільйона³. Схожа картина спостерігається в Росії, зокрема в Санкт-Петербурзі: судова статистика свідчить, що серед осуджених за злочини, пов’язані з незаконним оборотом наркотиків, 60 % ніде не працювали і добували гроші на наркотики протиправною діяльністю; 50 % раніше були засуджені⁴.

Соціальна небезпека і шкода наркотизму полягає в тому, що особи, які вживають наркотики, поступово втрачають здатність до продуктивної суспільно корисної діяльності. Виключаючись з відповідних соціальних зв’язків, вони створюють групи з антисоціальною спрямованістю (тут свій специфічний спосіб життя, жаргон, форми поведінки); ці групи мають тенденцію поширюватися – установлено, що один наркоман може затягувати у хворобу 10–15 осіб⁵.

Щодо психологічних рис наркоманів, то більшість з них є акцентуйованими особами й у багатьох з них через зловживання нарко-

¹ Сидоров П.И., Лушев Н.Е. Некоторые особенности алкоголизации девочек-подростков // Патогенез, клиника, терапия алкоголизма и алкогольных психозов. – М., 1986. – С. 146.

² Див.: Наркотизм и преступность. – К., 1994. – С. 4.

³ Див.: Комсомольская правда в Украине. – 01.09.2000.

⁴ Див.: Криминология. – СПб., 1999. – С. 580.

⁵ Див.: Там само. – С. 579–580.

тиками розвивається відповідний вид психопатії (близько 28,9 %). Відмічається, що в характері наркомана нерідко превалює егоїзм і самозакоханість, слабовільність і нерішучість, потайливість, брехливість, байдужість до близьких і оточення¹.

У свій час, розглядаючи кримінологічний аспект наркотизму, Р. Крафт-Ебінг писав, що, наприклад, морфініст, який страждає симптомами невживання, вважається людиною, нездатною до ставлення. У стані невживання (галюційне марення) морфініст, – пише вчений, – абсолютно схожий з алкоголіком, який страждає білою гарячкою. Зауважується, що іноді звинувачувані, які раніше зловживали морфієм, або ті, які його вживають, посилаються, як на вибачаючий їх фактор, на ослаблення своїх розумових здібностей. Але це завжди повинно бути суворо доведеним². Справжні ж морфіністи характеризуються психічним виродженням, вони схильні до нервових і душевних хвороб.

У випадку наркоманії дуже яскраво проявляється вплив соціального на біологічне (яке, у свою чергу, може спотворювати соціальне у людині). Відомо, що при вживанні різних наркотиків у загальну деструкцію організму втягуються нейротропні, гуморальні, ендокринні, метаболічні процеси; відбуваються зміни у синапсах проміжного мозку з ослабленням передачі імпульсів; руйнуються нейрони кори великих півкуль головного мозку, гіпоталамусу, ретикулярної формації. До цього додається соматична патологія: міокардодистрофія, гепатити, порушується координація рухів, випадає волосся, руйнуються зуби, уражуються очі³. Щодо супроводжуваних психічних станів, то, наприклад, при вживанні похідних від конопель речовин (анаша, маріхуана, гашиш, кіф та ін.) спочатку відмічаються різкі емоційні коливання – то гнівливість, то злість, то підвищений настрій з веселістю, яка доходить до екстази. Потім настає стадія пригніченості, з'являється страх, маячні ідеї переслідування, настрої різко погіршуються⁴.

Коли фізична залежність тільки починає формуватися, психічні зміни вже набувають характерних рис: звужується коло інтересів,

¹ Див.: Кримінологія. – СПб., 1999. – С. 525.

² Див.: Крафт-Эбинг Р. Судебная психопатология. – СПб., 1895. – С. 272.

³ Див.: Бабаян Э.А., Гонопольский М.Х. Наркология. – М., 1990. – С. 184, 187.

⁴ Див.: Там само. – С. 185–186.

слабкою стає воля, йде процес психопатизації особи. Зокрема, при тривалому вживанні гашишу виникають маніакальні, галюцинаторно-параноїдні, параноїдно-іпохондричні психози. При кокаїновій наркоманії поступово знижується пам'ять; як особи, ці наркомани стають егоїстичними, жорсткими. Вони починають вести паразитичний спосіб життя. Стають здатними на злочин. "Хворим здається, що їх оточують люди, звірі, переважають дрібні тварини – жуки, павуки, клопи, черв'яки, миші. Їм корчать погрозливі піки. Слухові галюцинації бувають коментуючого, осуджуючого характеру. Монологи, діалоги. При останніх одні голоси їх лають, ображають, інші – жаліють, захищають. З'являються і психічні автоматизми, хворі відчують, як на них діють сторонні сили, впливають електрикою, магнітом, космічними променями. На основі цих галюцинацій формується вторинне марення переслідування, впливу. Знаходячись у владі описаних переживань, вони нерідко самі стають переслідувачами і нападають на невинних людей, скоюють злочини"¹.

Отже, наркоманія, як і алкоголізм, є біосоціальною основою антисуспільної і злочинної поведінки². "Найбільш типовими причинами рецидивної злочинності серед осіб, що відбули покарання у виправно-трудових колоніях, є: а) загальна озлобленість стосовно суспільства; б) хвороблива агресивність; в) соціальна невлаштованість. Ці криміногенні чинники значно посилюють свою дію при збереженій або відновленій наркотичній залежності"³.

До токсикоманій належать звички до різних лікарських препаратів (транквілізаторів, стимуляторів), парів органічних розчинів (бензин, толуол, пральний порошок) або нікотину. Соціальна небезпека токсикоманів (як і наркоманів) визначається кримінальною поведінкою залежних: це краді, таємна доставка і продаж наркотиків, грабїж та збройний напад, різні шахрайства, контрабанда, убивства⁴.

На процеси формування психічної та фізичної залежності впливають види та кількість уживаних наркотичних засобів, що, звичайно, урізноманітнює наркоринок, професіоналізує його. Проблема

¹ Див.: Бабаян Э.А., Гонопольский М.Х. Наркология. – М., 1990. – С. 195.

² Див.: Гумін О.М., Мельник П.В. Теоретичні основи боротьби з наркотизмом серед засуджених до позбавлення волі. – К., 2000.

³ Гумін О.М., Мельник П.В. Кримінологія. – К., 1999. – С. 216.

⁴ Див.: Моховиков А.Н. Судебная психиатрия. – О., 1998. – С. 57.

наркоманів як суб'єктів злочину залишається актуальною хоча б тому, що з кожним роком їх кількість помітно збільшується.

Практика підтверджує, що на початковій стадії психічної залежності найбільш ефективна рання кримінологічна профілактика за схемою: наявність наркоринку – виникнення умов для вживання наркотиків – разове, а потім повторне їх введення в організм – виникнення психічної залежності – розширення можливостей наркоринку. За таких обставин об'єднання зусиль не тільки психологів і психіатрів, але й криміналістів і кримінологів уже не лише бажане, але й обов'язкове. Це дає змогу не замикатися на усуненні психічної залежності й активно спрямовуватися на моральну і правову корекцію особистості починаючого наркомана за умови випереджаючої боротьби зі злочинним наркообігом.

Аналізуючи проблему наркоманії і ширше – наркотизму (наркоманії, алкоголізму, токсикоманії) як одного з проявів модифікуючого впливу соціального на біологічне і, відповідно, останнього на суспільні стосунки, соціальні процеси, підкреслимо, що сучасна медицина розуміє під здоров'ям людини гармонічне поєднання фізичних і духовних властивостей особи у їх взаємододатковості, взаємодії. Остання проявляється в тому, що духовне багатство особи, культура почуттів і широта інтересів допомагають долати недуги, у багатьох випадках служать захистом від нездорових звичок, спроможних перерости в хворобливі стани, і від нервових зривів, які призводять до психічних порушень¹.

Завершуючи розгляд питання про біологічні та соціобіологічні основи антисуспільної поведінки, нагадаємо слова відомого філософа Нового часу Ф. Бекона: "Природа в людині часто буває прихована, іноді – придавлена, але рідко – знищена... І нехай ніхто не вірить сповна у свою перемогу над природою; бо вона може довгий час не давати про себе знати і знов ожити при випадку або спокусі; як це було з езопівською дівцею, перетвореною з кішки у жінку; уже як пристойно вона сиділа за столом, доки повз неї не пробігла миша"².

¹ Див.: Лисицин Е.П., Жилиаева Ю.П. Искусство и здоровье. – М., 1974. – С. 7.

² Бэкон Ф. Новая Атлантида. Опыты. – М., 1954. – С. 118.

Висновок

Методологія профілактики і боротьби із правопорушеннями і злочинністю передбачає удосконалення системи принципів і методів наукового пізнання причин і форм людської поведінки, що відхиляється від установлених у суспільстві норм моралі та права. Йдеться про створення сучасної парадигми мислення у кримінології, що дає широкі можливості окреслити і використати найбільш ефективні наукові підходи, способи вирішення головних завдань захисту прав людини і громадянина.

Норми моралі і права не дають достатньо повного уявлення про дійсні причини і внутрішні механізми людської поведінки. Тому під правосвідомістю необхідно розуміти не тільки нормативну, але й гуманну ненормативну її форму, в основі якої запрограмована неприйнятність до аморальності – першої сходинки до правопорушень і злочинів.

Кожна людина має свою власну шкалу цінностей. Більш-менш повний самоаналіз передбачає життєву необхідність систематичного вибору форми поведінки, прийняття відповідних рішень і дій. Вибір – це універсальна психологічна категорія, що однаковою мірою поширюється на суспільно корисну, нейтральну або суспільно небезпечну поведінку.

В умовах соціальної стабільності, а тим більше прогресу, при спрямованості розвитку матеріальної і духовної культури на створення можливостей максимальної реалізації здібностей кожної особистості впливало значно менше чинників і стимулів перетворення девіантної поведінки на антисуспільну і злочинну, бо вона є процесом, тобто єдністю протилежних тенденцій, а тому може бути ознакою і сприяти як прогресивному розвитку особи і суспільства, так і регресивному. Останнє пов'язане з дестабілізацією суспільства, його рухом назад до вже історично вичерпаних форм устрою і функціонування.

Девіантна поведінка є поняттям, що конкретизує більш загальне уявлення про її трансформації у процесі історичного розвитку. Трансформації соціальної поведінки – це процес модифікації (оновлення) соціально-психологічної організації суспільної взаємодії, який реалізується через систему змін історично сформованих традицій (загальноприйнятого, бажаного, можливого, допустимого та забороненого в суспільній свідомості). Відтворюючи якісні характеристики певного проміжку суспільно-історичного часу, особливо в умовах суспільних криз, нетрадиційна поведінка не тільки руйнує, а й створює, структурує соціальний простір, відіграючи роль своєрідної передадаптації – пристосування до майбутніх властивостей середовища, коли типові риси нової соціальної норми ще тільки визначаються. Вона, маючи в своїй основі загальноадаптаційні механізми, перш за все, зумовлюється станом соціальної психіки, в якому, завдяки випереджаючому відображенню дійсності, накопичується й кодується інформація про майбутні суспільні зміни, персоніфікуючись в індивідуальній поведінці.

Типовою формою передадаптації є молодіжна субкультура, яка (особливо в умовах стрімких суспільних перетворень, внаслідок руйнування усталених зразків) стає основою самоорганізації соціуму. Девіантні форми поведінки молоді – це суперечливий прояв єдності соціально-психологічних та глибинно-психологічних ме-

ханізмів встановлення динамічної рівноваги між індивідуальною та колективною соціальною психологією, вибору нової форми більш адекватного пристосування до мінливих – існуючих і майбутніх – умов середовища на основі синтезування всіх векторів відхилень. Визнання цієї об'єктивної закономірності повинне бути покладене в основу формування цілісної психологічної моделі розвитку людської поведінки.

Зміст та масштаб трансформацій поведінки, соціальних девіацій залежить від характеру світоглядних та психологічних впливів на суб'єкти суспільної взаємодії, які, заломлюючись через генетично обумовлені особливості сприйняття людиною соціальної дійсності, здатні стимулювати або стримувати індивідуальний і, врешті-решт, колективний розвиток, певним чином спрямовувати його, викликаючи типові, похідні від суспільних відносин і суб'єктивно верифіковані прояви нетрадиційності – вихідного початку будь-яких трансформацій.

Основним протиріччям біосоціальної, психологічної та інтелектуальної сутності вибору є внутрішня суперечливість індивідуального і суспільного. І якщо рівень їх неузгодженості високий, то це може мати різноманітні негативні наслідки, перш за все, для суб'єкта вибору поведінки і діяльності. Проблема ця складна, по-перше, тому, що ніколи особистість за всіма своїми параметрами, навіть теоретично, в ідеалі, не може співпадати з характеристиками, цінностями всього суспільства, бо властивості частини - не рівнозначні, не тотожні властивостям цілого. Ціле завжди є домінуючим законом відносно своїх частин. По-друге, розвиток системи (цілісності) завжди повільніший, ніж її частин, але відбувається саме за рахунок їх розвитку. Останній же корегується таким чином, що коли розвиненість частин стає набагато вищою, порівняно з розвиненістю цілого, така частина в живій природі просто знищується або її розвиток гальмується, а в суспільстві цей процес ще підсилюється звичаями, традиціями, нормами, правом.

Виникнення і формування суспільних девіацій детерміновано і діалектичним, тобто внутрішньо суперечливим, взаємозв'язком необхідності і випадковості, який передбачає можливість їх взаємоперетворення. Тому коли однакові відхилення у поведінці стають масовими і вже не відторгаються суспільством з минулою силою, а майже сприймаються як "нормальні" – це й є момент ("стрибок") пере-

творення випадковості у необхідність, формування нової тенденції суспільного розвитку. Тобто коли норма може сприйматися як відхилення, і навпаки, відхилення як норма, то виділяти типові риси людини-злочинця немає об'єктивних підстав. Кожна людина за певних обставин може скоїти злочин. Йдеться про більшу або меншу схильність до цього, обумовлену біологічними, соціобіологічними (психологічними) і світоглядними чинниками.

З кожним роком дослідницький і загальнолюдський інтерес до проблеми соціальних відхилень (трансформації, девіації поведінки особи) буде посилюватися, бо чим складніше суспільна система, тим вона більше диференційована, а тому й зв'язки між її частинами різноманітніші. Їх функції є результатом синтезу багатьох впливів, неоднакових за своїм змістом. З ускладненням соціальної диференціації поведінка людини кожного мікросередовища стає все більш специфічною і для представників інших соціальних груп може здаватися девіантною – ненормальною, неприйнятною. Це також об'єктивний факт, з яким треба рахуватися.

Отже, сучасна парадигма девіантної (нетрадиційної, трансформованої) поведінки може бути заснована лише на комплексному методі дослідження, застосування якого реальне лише при достатньо високому рівні розвитку теоретичного знання. Комплексний підхід є неодмінною умовою розуміння і гармонізації людських стосунків, бо передбачає системний метод пізнання дійсності, на основі якого будується система понять, що відбивають ключові характеристики досліджуваного процесу. Урахування системи (комплексу) обставин дає можливість більш адекватно оцінити суть поведінки особи, що потребує поєднання, інтеграції результатів, здобутих філософією, соціологією, психологією, медициною та іншими науками про людину. А також розвиток гуманістичних уявлень і принципів щодо аналізу і оцінки самого людського життя та його смислу. Особливо це стосується молодого покоління, дитини. Відомий італійський філософ XX ст. М. Аббаньяно закликав захистити їх внутрішній світ, де краса панує над всіма аспектами практичної корисності; захистити від найгірших сторін життя і залишити юність у чистій країні мрій і фантазій. Бо коли людина вже на початку свого життя дізнається не тільки про секс і насилля, а й про несправедливість, слабкість і жорстокість дорослих, про політичну корупцію, економічну нестабільність і про все зло світу, віра в добро і вищі цінності зникає і

навіть чи зможе відновитись¹. “У неї непомірно зросте страх перед тим, щоб сміливо йти назустріч світу, який відкривається перед нею, зменшиться надія на те, що вона зможе знайти в цьому світі свій особистий шлях, бути відмінною від інших, мати можливість робити рішучі вибори, які принесли б їй успіх і щастя”².

Заради цієї благородної мети і написана ця книга.

¹ Див.: Аббаньяно Н. *Мудрость жизни*. – СПб., 1996. – С. 99–102.

² Там само. – С. 103.

Література

1. Аббаньяно Н. Мудрость жизни. – СПб., 1996.
2. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М., 1980.
3. Адлер А. О нервическом характере. – М., 1997.
4. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1995.
5. Адо А.Д. Экология человека и проблема опосредования биологического социальным // Вопросы философии. – 1977. – № 1.
6. Адо А.Д., Царегородцев Г.И. Борьба материализма и идеализма в учении о здоровье и болезни человека. – М., 1970.
7. Алаймязян А.М. Выбор мотивов деятельности: теоретические аспекты проблемы и экспериментального изучения // Вопросы психологии. – 1990. – № 4.
8. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. – М., 1976.
9. Алікіна Н.В. Розпочати з нуля: проблема реадaptaції // Психологія життєвої кризи. – К., 1998.
10. Андросюк В.Г. Людина і зброя // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2.

11. Анохин П.И. Избранные труды. Философские аспекты теории функциональной системы. – М., 1978.
12. Анохин П.К. Химический континуум мозга как механизм отражения действительности // Вопросы философии. – 1970. – № 6.
13. Анохин П.К. Идеи и факты в разработке теории функциональных систем // Петр Кузьмич Анохин. Воспоминания современников. Публицистика. – М., 1990.
14. Ансель М. Новая социальная защита. Гуманистическое движение в уголовной политике. – М., 1970.
15. Антонян Ю.М. Убийства ради убийства. – М., 1998.
16. Антонян Ю.М. Психология убийства. – М., 1997.
17. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М., 1987.
18. Антонян Ю.М., Гульдан В.В. Криминальная патопсихология. – М., 1991.
19. Аргументы и факты в Украине. – 2001. – № 17.
20. Аронов Д.М. Твой и наш враг: Правда об алкоголе. – М., 1986.
21. Архангельский Л.М. Нормы и их научное обоснование // Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. – М., 1981.
22. Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М., 1980.
23. Бабаян Э.А., Гонопольский М.Х. Наркология. – М., 1990.
24. Бальзак О. Собр. соч. – М., 1951. – Т. 4.
25. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Х., 1999.
26. Беляев Д.К. О некоторых факторах эволюции гоминид // Вопросы философии. – 1981. – № 8.
27. Беляев Д.К. Современная наука и проблемы наследования человека // Вопросы философии. – 1981. – № 3.
28. Бердников В.А. Основные факторы макроэволюции. – Новос., 1990.
29. Бехтерев В.М. Мозг и его деятельность. – М.–Л., 1928.
30. Бехтерева Н.П., Бундзен П.В. О мозговых механизмах кодирования слов // Будущее науки. – 8 вып. – М., 1975.
31. Бехтерева Н.П., Гоголицын Ю.Л., Кропотов Ю.Д., Медведев С.В. Нейрофизиологические механизмы мышления. – Л., 1985.
32. Бжалава И.Т. Психология установки и кибернетика. – М., 1966.
33. Бжалава И.Т. Установка и поведение. – М., 1968.
34. Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования. – Минск, 1990.

35. Блувштейн Ю.Д. О содержании понятия “личность преступника” // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979.
36. Блюм Г. Психоаналитические теории личности. – М., 1996.
37. Богомолец А.А. Введение в учение о конституциях и диатезах: Избр. труды в 3-х томах. – Т. 2. – К., 1957.
38. Богомолец А.А. О вегетативных центрах обмена. – М., 1923.
39. Богомолец А.А. Пути исторического развития основных течений научной медицинской мысли с точки зрения диалектического материализма. – В кн.: Богомолец А.А. Избр. труды в трех томах. – Т. 3. – К., 1958.
40. Богомолець О.О. Діалектичний матеріалізм і чергові проблеми наукової медицини // Журнал медичного циклу. – Т. 2, 3. – Вип. I. – 1933.
41. Большой энциклопедический словарь. – М.–СПб., 1998.
42. Бонстра М., Бринк В., Гермин Г., Постма Д., Схипперс Г. Стратегия лечения алкогольных проблем. – К., 1999.
43. Брентано Ф. О происхождении нравственного познания. – СПб., 2000.
44. Брюдаль Л.Ф. Психические кризисы. – СПб., 1998.
45. Бурлаков В.Н. Личность преступника // Криминология. – СПб., 1999.
46. Бухановский А.О., Кутявин Ю.А., Литвак М.Е. Общая психопатология. – Ростов-на-Дону, 1998.
47. Бэкон Ф. Новая Атлантида. Опыты. – М., 1954.
48. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия // Психология человеческой агрессивности. – Минск, 1999.
49. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.–М.–Х.–Минск, 1999.
50. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. – М., 1984.
51. Василюк Ф.Е. Проблема критической ситуации // Психология экстремальных ситуаций. – Минск, 2000.
52. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные сочинения. – М., 1990.
53. Вейнингер О. Пол и характер. – М., 1991.
54. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М., 1998.
55. Велихов Е.П., Зинченко В.П., Лекторский В.А. Сознание: опыт междисциплинарного подхода // Вопросы философии. – 1988. – № 11.

56. Вернадский В.И. Живое вещество. – М., 1978.
57. Вессель К.-Ф. Человек – как биопсихосоциальное единство // Диалог в Брайтоне: человек в настоящем и будущем. – М., 1989.
58. Виндельбанд В. Дух и история. – М., 1995.
59. Волков А.И. Человеческое измерение прогресса. – М., 1990.
60. Вопросы философии. – 1985. – № 4.
61. Ворийон К. Гениократия: гениев к власти. – М., 1978.
62. Гарник А.В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания. – М., 1998.
63. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990.
64. Генес С. Біологічне та соціальне в фізіології та патології // За марксистсько-ленінське природознавство. – 1932. – № 5–6.
65. Георгиевский А.Б. Проблема преадаптации. – Л., 1974.
66. Георгиевский А.Б. Эволюция адаптаций. – Л., 1989.
67. Гишинский Я., Афанасьев В. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: Учебное пособие. – СПб., 1993.
68. Гіденс Е. Соціологія: Пер. з англ. – К., 1999.
69. Голдберг Д., Хаксли П. Распространённые психические расстройства. Биосоциальная модель. – К., 1999.
70. Горак Г.І. Філософія. – К., 1997.
71. Горго Ю.П. Психофізіологія. Прикладні аспекти. – К., 1999.
72. Гроф С., Гроф К. Эпизод: Духовный кризис и глобальный кризис // Духовный кризис. – М., 1995.
73. Губанов Н.И. К проблеме активности и социальной обусловленности чувственного отражения // Вопросы философии. – 1984. – № 2.
74. Гуза А.А. Общественная и биологическая форма движения в медицине // Врачебное дело. – 1931. – № 21–22.
75. Гумін О.М., Мельник П.В. Кримінологія // Випуск: Боротьба з наркотизмом серед засуджених у виправно-трудових колоніях. – К., 1999.
76. Гумін О.М., Мельник П.В. Теоретичні основи боротьби з наркотизмом серед засуджених до позбавлення волі. – К., 2000.
77. Гюйо М. Воспитание и наследственность. Социологические исследования. – СПб., 1899.
78. Давыдовский И.В. Методологические основы патологии // Вопросы философии. – 1968. – № 5.
79. Давыдовский И.В. Проблемы причинности в медицине. – М., 1962.

80. Данилевский В.Я. Этюды по физиологии личной и социальной жизни. – Т. 1: Чувство и жизнь. – СПб., 1910.
81. Данилевский В.Я. Физиология человека. – М., 1913.
82. Данилевский В.Я. Народный дом, его задачи и общественное значение. – Х., 1915.
83. Данилевский В.Я. Физиология труда. – Х., 1927.
84. Данилевский В.Я. Душа и природа. – Х., 1889.
85. Данилов А.Н. Переходное общество. Проблемы системной трансформации. – Минск, 1998.
86. Данилова А. Мне давно хотелось убить. – М., 2000.
87. Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку. – Х., 1998.
88. Даньшин І.М., Зелінський А.Ф. Кримінальна політика: за і проти // Право України. – 1992. – № 8.
89. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социс. – 1994. – № 5.
90. Дашевский Б.А. Этические аспекты отношений разумных систем с живыми высокоорганизованными системами. – К., 1992.
91. Дель В. Философия права // Антология мировой правовой мысли. Европа-Америка. XVIII–XX вв. – М., 1999. – Т. 3.
92. Дженис М., Кэй Р., Бредли Э. Европейское право в области прав человека. Практика и комментарий. – Москва–Будапешт, 1997.
93. Дженкинс Р., Мак-Куллох Э., Паркер К. В помощь правительствам и политикам. ВОЗ. – К., 1998.
94. Діннерштейн З.М. До проблеми біологічного і соціального // За марксистсько-ленінське природознавство. – 1933. – № 1–2.
95. Дойч М. Разрешение конфликта (конструктивные и деструктивные процессы) // Политология. – М., 1999.
96. Долгова А. И. Методология и методика криминологических исследований // Криминология. – М., 1997.
97. Долгова А.И. Криминология. – М., 1999.
98. Долгова А.И. Предмет и содержание криминологии // Криминология. – М., 1997.
99. Дубинин Н.П. Биологические и социальные факторы в развитии человека // Вопросы философии. – 1977. – №2.
100. Дубинин Н.П. Некоторые мировоззренческие проблемы современной биологии // Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. – М., 1981.

101. Дубинин Н.П. Популяционная концепция и типологические моменты в проблеме человека // Вопросы философии. – 1975. – № 10.
102. Дубинин Н.П. Философские и социологические аспекты генетики человека // Вопросы философии. – 1971. – № 1, 2.
103. Дубинин Н.П. Что такое человек. – М., 1983.
104. Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. – М., 1982.
105. Дубинин Н.П., Шевченко Ю.Г. Некоторые вопросы биосоциальной природы человека. – М., 1976
106. Дубров А.П., Пушкин В.Н. Паралпсихология и современное естествознание. – М., 1989.
107. Духовный кризис. – М., 1995.
108. Дюркгейм Э. Метод социологии // Антология мировой правовой мысли. Европа-Америка. XVII–XX вв. – М., 1999. – Т. 3.
109. Ершов А. Взгляд психолога на активность человека. – М., 1991.
110. Жмуров В.А. Общая психопатология. – Иркутск, 1986.
111. Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М., 1986.
112. Зеленецкий В.С. Методологические основы борьбы с преступностью. – Х., 1989.
113. Зелинский А.Ф. Криминология. – Х., 2000.
114. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. – К., 1999.
115. Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х., 1986.
116. Знание – сила. – 1983. – № 1.
117. Иванов Н.Г. Аномальный субъект преступления. – М., 1998.
118. Иванов-Муромский К.А. Эволюция парадигм и мифов о мозге. – К., 1995.
119. Иеринг Р. Борьба за право. – М., 1991.
120. Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. – М., 1979.
121. Интегральная индивидуальность человека и ее развитие. – М., 1999.
122. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М., 1997.
123. Казначеев В.П. Феномен человека: космические и земные истоки. – Новос., 1991.
125. Карпинская Р.С., Никольский С.А. Критический анализ социобиологии. – М., 1985.

126. Карпинская Р.С., Никольский С.А. Социобиология – её сторонники и оппоненты // *Философские науки.* – 1982. – № 1.
127. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры. Что такое человек // *Проблема человека в западной философии.* – М., 1988.
128. Кемпинский А. Страх // *Психология экстремальных ситуаций.* – Минск, 2000.
129. Кивенко Н.В. Принципы познания живого. – К., 1991.
130. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. – СПб., 1998.
131. Китаев-Смык А.А. Психология стресса. – М., 1983.
132. Ківенко Н.В. Про об'єктивну основу комплексного підходу в науковому пізнанні // *Філософська думка.* – 1982. – № 3.
133. Ківенко Н.В. Природне і соціальне у феномені геніальності // *Філософія як складова сучасної педагогічної освіти.* – Переяслав-Хмельницький–Київ, 1996.
134. Ківенко Н.В. Філософія біології в Україні ХХ століття. – К., 1997.
135. Ковалев А.Г. Психологические основы исправления правонарушителя. – М., 1968.
136. Козловський А.А. Гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення // *Науковий вісник Чернівецького університету.* – Вип. 75: Правознавство. – 2000.
137. Коломенский Я.Л. Человек: психология. – М., 1986.
138. Комсомольская правда в Украине – 01.09.2000.
139. Комсомольская правда в Украине. – 10.01.2001.
140. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков: социально-психологический и психиатрический аспекты. – Минск, 1988.
141. Корнилов К.Н. Естественно-научные предпосылки психологии. – М.–Воронеж, 1999.
142. Костенко А.Н. Криминальный произвол (социология воли и сознания преступника). – К., 1990.
143. Костенко О.М. Конкурентно-репресивна модель протидії злочинності // *Правова держава.* – Вип. 8. – К., 1997.
144. Костюк П.Г. Физиология центральной нервной системы. – К., 1977.
145. Крайг Грэйс. Психология развития. – 7-ое международное издание. – СПб.–М.–Х.–Минск, 2000.
146. Краткий психологический словарь. – М., 1985.

147. Краткий словарь по социологии. – М., 1989.
148. Крафт-Эбинг Р. Начала уголовной психологии для врачей и юристов. – СПб., 1874.
149. Крафт-Эбинг Р. Судебная психопатология. – СПб., 1895.
150. Кривега Л.Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества. – Запорожье, 1998.
151. Криминология / Под ред. А.И. Долговой. – М., 1997.
152. Криминология. – К., 1995.
153. Криминология. – М., 1995.
154. Криминология. – СПб., 1992.
155. Кругликов Р.И. Избыточность как принцип программирующей деятельности головного мозга // Вопросы философии. – 1984. – № 9.
156. Кругликов Р.И. Принцип детерминизма и деятельность мозга // Вопросы философии. – 1982. – № 3.
157. Крушинский Л.В. Роль элементарной рассудочной деятельности в эволюции групповых отношений животных // Вопросы философии. – 1973. – № 11.
158. Крушинский Л.В. Эволюция групповых отношений животных // Вопросы философии. – 1973. – № 11.
159. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978.
160. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982.
161. Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М., 1986.
162. Кудрявцев В.Н. Социальные деформации. – М., 1992.
163. Кудрявцев В.Н. Социальные деформации (причины, механизмы и пути преодоления). – М., 1992.
164. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права. – М., 1995.
165. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. – М., 1998.
166. Кудрявцев В.Н. Юридические способы предупреждения конфликтов // Конфликты в современной России. Проблемы анализа и регулирования. – М., 1999.
167. Кузнецов П.С. Адаптация как функция развития личности. – Саратов, 1991.
168. Кузнецова Н.Ф. Проблемы социально-биологического и социально-психического в криминологии // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979.

169. Курс біології для вузів / За редакцією Е.О. Фінкельштейна. – Частина I. – Харків, 1934.
170. Кутаевский Н.К. Соотношение биологического и социального в человеке и категория нормы // Философские вопросы медицины и биологии. – Вып. 12. – К., 1980.
171. Лановенко І. І., Мельник П.В. Кримінологія. – К., 1998.
172. Лановенко І.І., Мельник П.В. Проблема вибору в кримінології. – К., 1999.
173. Лановенко И.И. Теоретические основы профилактики половых преступлений. – К., 1997.
174. Лебедев В. Личность в экстремальных условиях // Психология экстремальных ситуаций. – Минск, 2000.
175. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К., 1989.
176. Лившиц Я.И. Диалектический материализм и клиническая медицина // Врачебное дело. – 1931. – № 12–20.
177. Лисицин Е.П., Жилиева Ю.П. Искусство и здоровье. – М., 1974.
178. Лисицын Ю.П., Комаров Ю.М. Факторы риска // Руководство по социальной гигиене и организации здравоохранения: В 2-х томах. – М., 1987. – Т.1.
179. Личность преступника и уголовная ответственность. – Саратов, 1987.
180. Личность преступника. – М., 1975.
181. Ломов Б.Ф. Проблема социального и биологического в психологии // Биологическое и социальное в развитии человека. – М., 1977.
182. Мак-Фарленд Д. Поведение животных. Психобиология, экология и эволюция. – М., 1988.
183. Малиновский А.А. Проблема соотношения биологического и социального // Биологическое и социальное в развитии человека. – М., 1977.
184. Малиновский А.А. Соотношение социальных и биологических факторов в развитии и разнообразии человечества // Диалектика в науках о природе и человеке. Человек, общество и природа в век НТР. – М., 1983.
185. Маноха О.Є. Методологічна функція кримінології // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1998. – № 1.
186. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М., 1983.
187. Маркович Д.Ж. Общая социология. – М., 1998.

188. Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997.
189. Маслоу А.-Г. Дальние пределы человеческой жизни. – СПб., 1997.
190. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М., 1999.
191. Маслоу А.-Г. Мотивация и личность. – СПб., 1999.
192. Маценко В.Ф. Особистість та поведінкові відхилення // Психологія життєвої кризи. – К., 1998.
193. Медведева М.П. Деятельность как принцип познания социально-биологической природы здоровья и болезни человека // Философские вопросы медицины и биологии. – Вып. 15. – К., 1983.
194. Мейснер Т. Вундеркинды. Реализованные и нереализованные способности. – М., 1998.
195. Мельник П.В. Попередження професійної деформації особистості окремих працівників міліції // Науковий вісник Державної податкової адміністрації України. – 1998. – № 2.
196. Милнер П. Физиологическая психология. – М., 1973.
197. Миньковский Г.М. О некоторых общих положениях криминологического изучения личности // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979.
198. Михайловский Г.Е. Организация времени в биологических системах // Журнал общей биологии. – 1989. – Т.50. – № 1.
199. Моховиков А.Н. Судебная психиатрия. – О., 1998.
200. Наркотики и преступность. – К., 1994.
201. Нерсисянц В.С. Философия права. – М., 1998.
202. Ной И.С. Методологические проблемы советской криминологии. – Саратов, 1975.
203. Нозль Мулуд. Современный структурализм. Размышления о методе и философии точных наук. – М., 1973.
204. О проблеме причинности в медицине. – М., 1965.
205. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К., 1990.
206. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. – М., 1991.
207. Осипова О.С. Методологические обоснования социогенеза: классические подходы и инновации. – Гомель, 1997.
208. Павленко В.Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии // Вопросы психологии. – 2000. – № 1.
209. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. – К., 2000.

210. Пакин Ю. Наркомания и алкоголизм: проблемы и новые возможности лечения. – К., 2000.
211. Палладин А.В. Вопросы биохимии нервной системы. – К., 1965.
212. Палладин А.В. Об участии белков в специфических функциях нервной системы // Избранные труды. – К., 1975.
213. Палладин А.В. Основы биохимии памяти // Избранные труды. – К., 1975.
214. Палладин А.В., Белик Я.В., Поляков Н.М. Белки головного мозга и их обмен. – К., 1972.
215. Петленко В.П., Сержантов В.Ф. Проблема человека в теории медицины. – К., 1984.
216. Платонов К.И. Слово как физиологический и лечебный фактор. – М., 1966.
217. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури. – К., 2000.
218. Попов Н.В. Методологическое значение диалектики категорий “природное”, “биологическое” и “социальное” в человеке для медицины // Философские вопросы медицины и биологии. – К., 1983. – Вып. 15.
219. Попов Н.В. Философско-методологические вопросы изучения жизни человека // Философские вопросы медицины и биологии. – К., 1981. – Вып. 13.
220. Права людини і професійні стандарти. – Амстердам–Київ, 1996.
221. Психика и мозг // Философские науки. – 1988. – № 3.
222. Пути интеграции биологического и социогуманитарного знания. – М., 1984.
223. Пучковский С.В. Адаптации как системные дополнения в иерархии биосистем. Классификация адаптаций и ее критерии // Журнал общей биологии. – 1991. – Т. 52. – № 3.
224. Пьянство и преступность: история, проблемы. – К., 1989.
225. Равич-Щербо И.В., Марютина Т.М., Григоренко Е.Л. Психогенетика. – М., 1999.
226. Райх В. Сексуальная революция. – СПб.–М., 1997.
227. Рейнвальд Н.И. Психология личности. – М., 1987.
228. Рожнов В.Е. Специальные вопросы психотерапии // Первая Всесоюзная конференция по проблемам медицинской деонтологии (Москва, 28–29 января 1969). – М., 1970.

229. Розенталь З., Фукс-Китовский К., Розенталь Х.А., Рапопорт М. О молекулярно-биологических основах отражения // Биология и современное научное познание. – М., 1980.
230. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека. – М., 1988.
231. Романова М.В. Алкоголь и дети. – Саранск, 1987.
232. Ротенберг В.С., Аршавский В.В. Поисковая активность и адаптация. – М., 1984.
233. Руднев В. Прочь от реальности. – М., 2000.
234. Рыбаченко В.Ф. Саморазвитие как способ свободного становления субъекта // Психологія суб'єктної активності особистості. – К., 1993.
235. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. – К., 1998.
236. Савинов А.Б. К развитию теории адаптациогенеза // Проблемы макроэволюции. – М., 1988.
237. Сахаров А.Б. Актуальные вопросы о личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979.
238. Северцов А.Н. Этюды по теории эволюции: Соч. – М.–Л., 1945.
239. Северцов А.С. Введение в теорию эволюции. – М., 1981.
240. Северцов А.С. Внутривидовое разнообразие как причина эволюционной стабильности // Журнал общей биологии. – 1990. – Т. 51. – № 5.
241. Северцов А.С. Направленность эволюции. – М., 1990.
242. Селецкий А.И. Психопатология детского возраста. – К., 1987.
243. Селье Г. На уровне целого организма. – М., 1972.
244. Селье Г. Стресс без дистресса. – М., 1979.
245. Селье Г. Стресс жизни // Психология экстремальных ситуаций. – Минск, 2000.
246. Сергеев К.К. Философская психология. – Тольятти, 1999.
247. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М., 1947.
248. Сидоров П.И., Лушев Н.Е. Некоторые особенности алкоголизации девочек-подростков // Патогенез, клиника, терапия алкоголизма и алкогольных психозов. – М., 1986.
249. Симонов П.В. Междисциплинарная концепция человека. – М., 1989.

250. Симонов П.В. Неосознаваемое психическое: подсознание и сверхсознание // Кибернетика живого. Человек в разных аспектах. – М., 1985.
251. Скворцов Л.В. Культура самосознания. Человек в поисках истины своего бытия. – М., 1989.
252. Слободчиков В.И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека // Вопросы психологии. – 1986. – № 6.
253. Смелзер Н. Социология. – М., 1998.
254. Современная западная философия: Словарь. – М., 1991.
255. Современный философский словарь. – Москва-Бишкек-Екатеринбург, 1996.
256. Социальная психология: Краткий очерк. – М., 1975.
257. Социальные и биологические факторы развития человека // Вопросы философии. – 1972. – № 9.
258. Социальные отклонения. – М., 1989.
259. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. – К.–Х., 1997.
260. Спиркин А.Г. Философия. – М., 1999.
261. Столетов А. Собрание сочинений. – М., 1939. – Т. 2.
262. Стручков Н.А. Криминология и проблема личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979.
263. Талиев В.И. Лекции по общей ботанике. – Ч. II. – Х., 1907.
264. Талиев В.И. Ч. Дарвин. Что он сделал для человечества? – Х., 1919.
265. Таранов П.С. 120 философов. – Симферополь, 1997. – Т. 1.
266. Тарасов К.Е., Черненко К.Е. Социальная детерминированность человека. – М., 1979.
267. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. – К., 1996.
268. Тимаков В.Д., Бочков Н.П. Социальные проблемы генетики человека // Вопросы философии. – 1973. – № 6.
269. Титаренко Т.М. Я – знакомый и неузнаваемый. – К., 1991.
270. Титаренко Т.М. Життєва криза очима психолога // Психологія життєвої кризи. – К., 1998.
271. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. – М., 1928. – Т. 47, 58.
272. Третьяков Д.К. Бессмертие и долголетие. – СПб., 1913.
273. Третьяков Д.К. Медицинская зоология. – О., 1923.
274. Третьяков Д.К. Походження людини. – К., 1946.
275. Третьяков Д.К., Новіков Б.Г. Біологія. – Вип. I. – К., 1947.

276. Уиллетт Э.Ф. Как создаются американские законы. – Нью-Йорк, 1999.
277. Фесенко Д.Я. Классификация потребностей // Философские вопросы медицины и биологии. – К., 1975. – Вып. 7.
278. Филонов В.П. Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение. – Донецк, 1999.
279. Философский словарь Владимира Соловьева. – Ростов-на-Дону, 1997.
280. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
281. Філософія права. – К., 2000.
282. Філософський словник. – К., 1986.
283. Фольборт Г.В. Избранные труды. – К., 1962.
284. Фрайди П.-С. Преступность молодежи и ее предупреждение: стратегия воздействия // Криминологические исследования в мире. – М., 1995.
285. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1990.
286. Фрейд З. Психоаналитические этюды. – Минск, 1997.
287. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я // Фрейд З. Психоаналитические этюды. – Минск, 1997.
288. Фролов И.Т. Перспективы человека. – М., 1983.
289. Фролов И.Т. Прогресс науки и будущее человека. – М., 1975.
290. Фромм Э. Бегство от свободы. – Минск, 1998.
291. Фромм Э. Человек для себя. – Минск, 1998.
292. Фромм Э. Типы агрессии // Психология человеческой агрессивности. – Минск, 1999.
293. Хайек Ф.А. Право, законодательство і свобода. Міраж соціальної справедливості. – К., 1999. – Т. 2.
294. Хиллман Дж. Архетипическая психология. – СПб., 1996.
295. Холодный М.Г. Учення про фітогормони і фізіологія розвитку рослин // Вісті АН УРСР. – 1938. – № 7.
296. Холодный М.Г. Чарльз Дарвін і сучасні знання про комахоїдні рослини. – К., 1938.
297. Холодный Н.Г. Фитогормоны. – К., 1939.
298. Холодный Н.Г. К проблеме возникновения и развития жизни на Земле // Успехи современной биологии. – Т. 19. – Вып. 1. – 1945.
299. Холодный Н.Г. Мысли натуралиста о природе и человеке: Избранные труды. – К., 1982.
300. Холодова Ю.Д., Кивенко Н.В. Молекулы жизни. – К., 1987.

301. Хорни К., Фромм Э. Психоанализ и культура. Избранные труды. – М., 1995.
302. Хорни К. Ваши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза. – СПб., 1997.
303. Хелл Л., Зиглер Д. Основные положения, исследования и применение теории личности. – СПб.–М.–Х.–Минск, 2000.
304. Царегородцев Г.И., Ерохин В.Г. Социально-биологическая детерминация в медицине // Вопросы философии. – 1978. – № 3, 9.
305. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід. – К., 2000.
306. Черинг Р. Борьба за право. – М., 1991.
307. Четвериков В.С., Четвериков В.В. Криминология. – М., 1997.
308. Чукут С.А. Генеза духовной культуры. – К., 1999.
309. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1992.
310. Шерток Л. Неосознаваемое в психике человека. – М., 1982.
311. Шестаков Д.А. Криминология и ее предмет // Криминология. – СПб., 1999.
312. Шестов Л. Сочинения в 2-х томах. – М., 1993. – Т. 2.
313. Шмальгаузен И.И. Пути и закономерности эволюционного процесса. – М.–Л., 1940.
314. Шмальгаузен И.И. Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии. – М.–Л., 1942.
315. Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. – М.–Л., 1968.
316. Шмальгаузен И.И. Проблемы дарвинизма. – Л., 1969.
317. Шнайдер Г.-Й. Криминология – М., 1994.
318. Шур Э.М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке. – М., 1977.
319. Энгельгардт В.А. Познание явлений жизни. – М., 1984.
321. Эфроимсон В.П. Загадка гениальности. – М., 1991.
322. Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики. – СПб., 1995.
323. Эшби У. Росс. Конструкция мозга. Происхождение адаптивного поведения. – М., 1964.
324. Югай Г.А. Антропосоциогенез: философские и психологические аспекты. – М., 1982.
325. Юдин Б.Г. Рубежи генетики и проблемы этики // Вопросы философии. – 1975. – № 10.
326. Юнг К. Психологические типы. – Минск, 1998.
327. Юридический энциклопедический словарь. – М., 1984.
328. Яблоков А.В., Юсуфов А.Г. Эволюционное учение. – М., 1989.

329. Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. — М., 1985.
330. Ярошевский Т.М. Философские проблемы антропогенеза // Вопросы философии. — 1975. — № 6.
331. Ясперс К. Всеобщая психопатология. — М., 1997.
332. Ясперс К. Собрание сочинений по психопатологии. — М.—СПб., 1996. — Т. 1.

Відомості про авторів

Ківенко Надія Василівна – професор Академії державної податкової служби України, доктор філософських наук.

Працює в галузі філософії науки. Автор індивідуальних монографій “Отражение и его роль в организации живых систем” (1972 р.); “Принципы познания живого” (1991 р.); “Філософія біології в Україні ХХ ст.” (1997 р.).

Співавтор 15 колективних монографій, зокрема: “Суспільні науки: методологія, сучасні концепції, навчально-методичні технології” (2001 р.); “Філософія як складова сучасної педагогічної науки” (1996 р.); “Наркотизм и преступность” (1994 р.); “Методологические аспекты пограничных проблем естествознания” (1984 р.); “Мировоззрение и естественнонаучное познание” (1983 р.).

У цілому опубліковано більше 50 праць з питань філософії біології, кримінології, педагогіки, філософських проблем, медицини, а також методики викладання сучасної філософської науки.

Лановенко Ігор Ігорович – доцент Академії державної податкової служби України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, докторант.

Напрямок наукової діяльності: соціально-психологічні та кримінологічні дослідження. Автор індивідуальної монографії: “Теоретические основы ранней профилактики половых преступлений” (1997 р.) та посібника “Особливості психосексуального розвитку та їх роль у попередженні девіантної поведінки” (1997 р.).

Співавтор монографій: “Кримінологія” (1998 р.); “Психологія життєвої кризи” (1998 р.); “Проблема вибору в кримінології” (1999 р.); “Суспільні науки: методологія, сучасні концепції, навчально-методичні технології” (2001 р.).

У цілому опубліковано майже 50 праць. Автор наукових статей з проблемних питань кримінології, соціальної та юридичної психології. Учасник міжнародних наукових конференцій.

Мельник Петро Володимирович – ректор Академії державної податкової служби України, професор, заслужений економіст України, доктор економічних наук.

Більшість опублікованих праць виконана на межі економіки, соціології і кримінології: досліджуються економічні і правові основи підприємницької діяльності, кримінологіко-економічні проблеми боротьби зі злочинністю, особливо в галузі охорони праці. Є автором кримінологіко-економічної теорії ризиків професій як причини і умови виробничого і транспортного травматизму.

Автор індивідуальних монографій: “Кримінально-правові гарантії охорони праці в умовах формування підприємницького сектору економіки” (1998); “Трудові права та ризики професії” (2001); “Розвиток податкової системи в перехідній економіці” (2001).

Співавтор колективних монографій: “Міжнародні економічні відносини: кримінологічний аспект” (1997 р.); “Расследование преступлений в сфере экономики” (1998 р.); “Проблема вибору в кримінології” (1999 р.); “Судова система України” (2000 р.); “Теоретичні основи боротьби з наркотизмом серед засуджених до позбавлення волі” (2000 р.); “Соціально-економічні процеси: методологія дослідження та управління їхнім розвитком” (2000 р.); “Суспільні науки: методологія, сучасні концепції, навчально-методичні технології” (2001 р.) та ін.

Автор понад 50 наукових праць. Учасник вітчизняних і міжнародних наукових конференцій.

Зміст

Вступ	Чому необхідна філософсько-психолого-кримінологічна парадигма девіантної поведінки?	3
Глава I	Проблема девіантності в контексті уявлень про загальні закони розвитку складноорганізованих систем	15
Глава II	Біосоціальні та соціобіологічні детермінанти психології людської поведінки	33
Глава III	Біопсихосоціальні основи девіацій	87
Глава IV	Психолого-кримінологічний аналіз суб'єкта антисуспільної поведінки	147
Висновок		216
Література		221
Відомості про авторів		237

*Надія Василівна Ківенко
Ігор Ігорович Лановенко
Петро Володимирович Мельник*

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА СУЧАСНА ПАРАДИГМА

Відповідальна за випуск *Л.М. Касьяненко*
Редактор *І.В. Селіна*
Технічний редактор *І.А. Гнатченко*

Здано до друку 25.10.2002 р.
Формат 84x108^{1/32}. Папір офсетний № 1.
Гарнітура "Times". Ум.-друк. арк. 11,6.
Друк. арк. 20,2. Тираж 500 прим.

Підготовлено до друку Видавничим центром Академії державної
податкової служби України,
вул. К. Маркса, 31, м. Ірпінь, Київської області, 08201.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1098 від 23.10.2002 р.

ISBN 966-8071-21-2